

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

107

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уредничтво

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЉО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

107
(1/2023)

НОВИ САД
2023

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Предраг Коматина СРПСКО-ВИЗАНТИЈСКИ ОДНОСИ КРАЈЕМ XI И ПОЧЕТКОМ XII ВЕКА	Predrag Komatina SERBIAN-BYZANTINE RELATIONS AT THE END OF THE 11 TH AND THE BEGINNING OF THE 12 TH CENTURY
9–20	

Драгић М. Живојиновић ПОНОВО О ВЕЛИКОМ ДОМЕСТИКУ АЛЕКСИЈУ РАУЛУ И ЊЕГОВОМ ДАРИВАЊУ МАНАСТИРА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ КОД СЕРА	Dragić M. Živojinović ONCE MORE ABOUT THE GRAND DOMESTIC ALEXIOS RAOUL AND HIS BESTOWMENT OF THE MONASTERY OF ST. JOHN THE FORERUNNER BY SERRAI
21–32	

Ивана Коматина ВЛАДАРСКА ТИТУЛА КРАЉА ДРАГУТИНА У ДАНИЛОВОМ ЗБОРНИКУ	Ivana Komatina THE REGNAL TITLE OF KING DRAGUTIN IN <i>DANILO'S COLLECTION OF LIVES</i>
33–48	

Јелена Глушац ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СТАРЕ ЦРКВЕ У ОСЕЧИНИ	Jelena Glušac CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE OLD CHURCH IN OSEČINA
49–64	

Исидора Точанац Радовић и Нино Делић ЖАБАЉСКИ ПРОТОПОПИЈАТ У БАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ: Демографске промене у XVIII и XIX веку	Isidora Točanac-Radović and Nino Delić THE PROTOPRESBYTERATE OF ŽABALJ IN THE BAČKA EPARCHY: Demographics in the 18 TH and 19 TH Centuries
65–81	

Станиша Војиновић О ПСЕУДОНИМУ <i>ПЕТАР</i> <i>СОКОЛОВИЋ</i> И РЕДАКТОРИМА ПЕСМЕ О КНЕЗУ МИЛОШУ ИЗ 1827. ГОДИНЕ	Staniša Vojinović ABOUT THE PSEUDONYM <i>PETAR</i> <i>SOKOLOVIĆ</i> AND THE EDITORS OF THE POEM ABOUT PRINCE MILOS FROM 1827
83–89	

Игор Г. Ракић ЗАБЕЛЕШКА О РАЗГОВОРУ АШРАФА МАРВАНА И ЈОСИПА БРОЗА ТИТА, 13. ОКТОБРА 1973.	Igor G. Rakić MEMORANDUM OF CONVERSATION BETWEEN ASHRAF MARWAN AND JOSIP BROZ TITO, OCTOBER 13 TH 1973
91–102	

Александар Пушкаш <i>ГРЕШНИК</i> ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА У КОНТЕКСТУ ОТВАРАЊА НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИХ РАСПРАВА СРЕДИНОМ 80-ИХ ГОДИНА XX ВЕКА	Aleksandar Puškaš <i>THE SINNER</i> BY DOBRICA ĆOSIĆ IN THE CONTEXT OF THE OPENING OF NATIONAL-POLITICAL DEBATES IN THE MID-80 ^S OF THE 20 TH CENTURY
103–117	

ГРАЂА MATERIALS

Јелица Вујовић НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О УЛОЗИ КОТОРА У ВЕНЕЦИЈАНСКОМ БЕЗБЕДНОСНО-ОБАВЕШТАЈНОМ СИСТЕМУ (1537–1538)	Jelica Vujović SEVERAL DOCUMENTS ON THE ROLE OF KOTOR IN THE VENETIAN SECURITY-INTELLIGENCE SYSTEM (1537–1538)
119–138	

Небојша С. Шулетић ДУГ ПАТРИЈАРХА АТАНАСИЈА I (1711–1712)	Nebojša S. Šuletić THE DEBT OF PATRIARCH ATHANASIOS (1711–1712)
139–160	

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ REVIEWS and NOTES

Стефан Стојадиновић Roumen Avramov, Aleksandar Fotić, Elias Kolovos, Phokion P. Kotzageorgis (eds.), <i>Monastic Economy Across Time: Wealth Management, Patterns, and Trends</i> , Centre for Advanced Study, Sofia 2021; 317 p.
161–163

Исидор Јагодић

Призренска бојословија: живојѣ, мисија, дојринос: 150 година од оснивања (1871–2021): зборник радова; уредили: Александра Новаков, Валентина Питулић, Дејан Ристић; Богословија Свети Кирило и Методије и Матица српска,

Призрен – Нови Сад 2021, 571 стр.

163–166

Нино Делић

Владика Гаврило Појовић – Мемоари, прир. Петар В. Крестић, Миле Станић; Државни архив Србије, Београд 2022, 347 стр.

166–170

Мирослав Јовановић

Милан Ђ. Милићевић, *Дневник III: 7. април 1877. – 31. мај 1882*, приредио и предговор написао др Петар В. Крестић, Београд 2022, 507 стр.

171–172

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE

173–175

Владимир Николић
РЕГИСТАР / REGISTER

177–187

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2022. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2022

189

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY

191–200

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS

201–206

ПОЗИВ НА ПРЕТПЛАТУ

207

Др ПРЕДРАГ КОМАТИНА, виши научни сарадник
Византолошки институт САНУ
Кнеза Михаила 35, Београд, Србија
Е-адреса: predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

СРПСКО-ВИЗАНТИЈСКИ ОДНОСИ КРАЈЕМ XI И ПОЧЕТКОМ XII ВЕКА

САЖЕТАК: После краћег осврта на политички развој српске државе за време владавине дукљанске династије од краја X до краја XI века, излагање се усмерава на односе између српске државе и Ромејског царства од времена краља Бодина и Вукана и њихове борбе са драчким дуком Јованом Дуком између 1085. и 1091. Разматра се питање територијалне поделе надлежности између краља Бодина и Вукана и значаја Бодиновог заробљавања 1091. за Вуканово даље деловање као самосталног српског владара, у вези са чим се указује на околност да Вукан 1093–1094. иступа потпуно самостално у односима са царем Алексијем I Комнином, као и на чињеницу да се од тог времена у византијским изворима о Србији и Дукљи говори као о посебним територијама. Након тога се даје осврт на природу српско-византијских односа од уговора из 1094. до смрти цара Алексија I Комнина 1118. године и разматра поход цара Јована II Комнина против Срба 1123, којим су они били принуђени да признају царску врховну власт, као и њихова побуна у време византијско-угарског рата 1127–1129. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, Византија, Константин Бодин, Вукан, Алексије I Комнин, Јован II Комнин

Српско-византијски односи крајем XI и почетком XII века од великог су значаја за српску средњовековну историју. Њихови различити аспекти, које познајемо, пре свега захваљујући подацима византијских писаца Ане Комнине, Јована Кинама и Никите Хонијата, историографски су обрађени и добро познати у нашој историјској науци. Стога бисмо се овом приликом осврнули само на неке њихове појединости које у досадашњој историографији нису биле посебно истакнуте.

Излагање о српско-византијским односима крајем XI и почетком XII века је ипак неопходно почети кратким освртом на њихову предисторију, односно на политички развој српске државе за време владавине дукљанске династије од краја X до краја XI века. Према Стефану Немањи и његовој *Хиландарској повељи* из 1198, Бог је даровао његовим „прадедовима и дедовима да владају овом Српском земљом”,¹ а према њему посвећеном *Пролошком жијицију* с краја прве половине XIII века, Бог је створио „самодржалањима области српског престола од искона сроднике овог Светог и Преподобног Симеона”,² што значи да се у српској средини у време првих Немањића крајем XII и почетком XIII века сматрало да су преци Стефана Немање владали Српском земљом одувек („од искона”). Породица Стефана Немање је потицала из Дукље, која је, како је то забележио његов син Стефан Немањић, била Немањино „отачаство и рођење, његова истинска дедовина”.³ Најранији подаци о владавини дукљанске династије у Србији потичу с почетка XI века, када је, према византијском писцу Јовану Скилици, кнез Јован Владимир (990–1016) „владао Трибалијом (тј. Дукљом) и суседним пределима Србије” (*ἕως μὲν γὰρ Τριβαλίαις καὶ τῶν ἀγχοτάτω Σερβίας μερῶν ἦρχε Βλαδμίρος, ὁ ἐπὶ θυγατρὶ τοῦ Σαμουὴλ κηδεστής*).⁴ Према познијој дубровачкој традицији, коју је забележио Мавро Орбин у свом делу *Краљевство Словена*, византијски цар Јован I Цимискије (969–976) је после освајања Бугарске 971. покорио и Србију, али је после његове смрти 976. у Расу избила побуна против византијске власти, а земљом је завладао дукљански кнез.⁵ У сигилографској грађи је посведочено постојање византијске власти и катепаната са седиштем у Расу у време цара Јована I Цимискија,⁶ а с обзиром на то да је почетком XI века Јован Владимир владао Дукљом и Србијом, наведена традиција би могла имати историјску основу. Када је 1018. војсковођа византијског цара Василија II (976–1025) Константин Диоген освојио Србију, она је поново дошла под непосредну царску власт и у њој је успостављена *шема Србија*,⁷ а дукљански кнез је задржао власт у Дукљи, под врховном влашћу цара.⁸ Када се Србија 1034–1036. и коначно 1039. ослободила византијске власти, у њој је завладао Стефан Војислав, који је према Јовану Скилици био „архонт Срба” (*ὁ τῶν Σέρβων ἄρχων*), односно „архиг Трибала (тј. Дукљана) и Срба”

¹ Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, „Хиландарска оснивачка повеља”, *Осам векова Сивуденице*, ур. епископ жички Стефан, А. Јевтић, Д. Кашић, Београд 1986, 54.

² P. J. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovánův*, Praha 1873², 30.

³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Т. Јовановић, Београд 1999, 38; С. Ђирковић, „Преци Немањини и њихова постојбина”, *Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ур. Ј. Калић, Београд 2000, 25; I. Komatina, P. Komatina, „Family Patrimony and the Legacy of the First-Born Son. Some Examples from European Monarchies in the 11th–12th Centuries”, *Istraživanja* 32 (2021), 43–50.

⁴ Ioannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin – New York 1973, 353; П. Коматина, „Србија и Дукља у делу Јована Скилице”, *Зборник радова Византолошког института* (даље: *ЗРВИ*) 49 (2012), 159–172.

⁵ Mauro Orbini, *Il regno degli Slavi*, Pesaro 1601, 218–219; П. Коматина, „Quis ergo ‘Presbyter Diocleas’? Рана дубровачка историографија и *Лейопис* *попа Дукљанина*”, *Историјски часопис* (даље: *ИЧ*) 69 (2020), 220, нап. 128.

⁶ Уп. Коматина, „Србија и Дукља”, 170–171.

⁷ Уп. Коматина, „Србија и Дукља”, 172–179.

⁸ Orbini, *Regno degli Slavi*, 225–230; G. Luccari, *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*, Venezia 1605, 10–11.

(*Τριβαλλῶν καὶ Σέρβων ἀρχηγός*) и владао „Трибалима (Дукљанима) и Србима”,⁹ управо као што је и Јован Владимир раније „владао Трибалијом (Дукљом) и суседним пределима Србије”. Уколико касније забележена традиција према којој је Стефан Војислав био дукљански кнез из породице Јована Владимира има историјску основу,¹⁰ могло би се закључити да је у време Стефана Војислава после две деценије византијске власти, Србијом поново завладала дукљанска династија, која је њом владала од краја X и почетка XI века. Политичка и територијална целовитост Српске и Поморске земље је очувана и за време владавине његовог сина Михаила и унука Константина Бодина до 1091. године.¹¹

Према натпису на печату краља Бодина из 1081–1085. на коме се он назива „ексусијаст Дукље и Србије” (*ἐξουσιαστής Διοκλίας καὶ Σερβίας*),¹² може се закључити да је Србија (Српска земља) као територијална целина имала посебан положај у Бодиновом Српском краљевству.¹³ У својој *Алексијади*, биографији свог оца цара Алексија I Комнина (1081–1118), византијска принцеза Ана Комнина је забележила, како је драчки дука Јован Дука, који је тај положај заузимао између 1085. и 1092, с основним задацима да заштити Драч и да води рат против Далмата (Срба), јер њихов владар Бодин „није желео да остане унутар својих граница, него је свакодневно нападајући градове најближе Далмацији, припајао их својим границама”. За време своје управе у Драчу „преотео многе тврђаве које су биле под Вуканом”, поред тога што је „многа заробљених Далмата послао цару и на крају заробио и Бодина сукобивши се са њим у жестокој бици”, што се датира у сам крај његовог управљања Драчем,¹⁴ највероватније 1091. године. Наведени податак да су „многе тврђаве биле под Вуканом” сведочи о томе да је Вукан пре Бодиновог заробљеништва у његовом краљевству имао посебну територију којом је управљао. Приликом каснијих преговора са царем Алексијем I 1093. Вукан је своју акцију против Царства правдао тиме да су за сукоб одговорни ромејски управитељи, који су вршили упаде и нанели „не малу штету Србији” (*οὐ μικρὰν τὴν βλάβην τῇ Σερβίᾳ προσήζαν*),¹⁵ те је сасвим јасно да је он територију којом је владао називао „Србијом”.¹⁶ За време Бодиновог заробљеништва

⁹ Scylitzes, 408, 424, 475; Коматина, „Србија и Дукља”, 159–180.

¹⁰ Orbini, *Regno degli Slavi*, 225–226; Luccari, *Copioso ristretto*, 10–11.

¹¹ Коматина, „Србија и Дукља”, 179–180; И. Коматина, „Велико краљевство од прва”: крунисање Стефана Немањића и „традиција Дукљанског краљевства”, *ИЧ* 65 (2016), 23–27.

¹² J. C. Cheynet, „La place de la Serbie dans la diplomatie byzantine a la fin du XIe siècle”, *ZRV* 45 (2008), 89–97; П. Коматина, „Византијска титула Константина Бодина”, *ЗРВИ* 48 (2011), 61–72.

¹³ О Михаиловом и Бодиновом краљевству, в. И. Коматина, „Велико краљевство од прва”, 23–27; Иста, „Папска политичка теорија и практична политика: краљевство код Јужних Словена до краја XII века”, *Краљевство и архиепископија у Српским и Поморским земљама Немањића*, ур. Љ. Максимовић, С. Пириватрић, Београд 2019, 36–48.

¹⁴ *Annae Comnenae Alexias*, edd. D. R. Reinsch, A. Kambylis, Berolini – Novi Eboraci 2001, VII, VIII.9; *Византијски извори за историју народа Југославије* III, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1966, 383 (Б. Крекић); И. Коматина, „Српски владари у *Алексијади* – хронолошки оквири деловања”, *ЗРВИ* 52 (2015), 180–182.

¹⁵ *Alexias*, IX, IV.3; *Византијски извори за историју народа Југославије* (даље: *ВИИИЈ*) III, 386 (Б. Крекић).

¹⁶ Ј. Калић, „Назив Рашка у ранијој српској историји”, *Европа и Срби. Средњи век*, ур. Т. Живковић, Београд 2006, 99–100.

између 1091. и 1093. Ана Комнина означава Вукана као „човека који држи сву власт Далмата” (*ἀνὴρ δὲ οὗτος τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλματῶν φέρων*).¹⁷ Када се 1094. сусрео са царем Алексијем I водио је са собом своје сроднике и „изабране од жупана” (*ἐκκρίτους τῶν ζουπάνων*), што значи да је имао владарски положај и власт над српским жупанима.¹⁸ Међутим, у савременим изворима није забележена титула коју је користио.¹⁹ Од Вуканових наследника на положају српског владара, Урош I се помиње 1129–1130. у угарској *Илусиrowаној хроници* као *comes magnus*,²⁰ што је могло означавати титулу великог кнеза и титулу великог жупана, коју су носили српски владари од средине XII века, премда се свакако радило о титулама једнаког значења.²¹

Краљ Бодин је, дакле, препустио управу у Српској земљи Вукану, а затим је у сукобу са драчким дуком Јованом Дуком највероватније 1091. био поражен и заробљен. За време његовог заробљеништва 1091–1093, Ана Комнина описује Вукана као „човека који држи сву власт Далмата” (тј. Срба), што значи да је у то време Вукан владао Србима као самостални владар, који није признавао врховну власт заробљеног краља Бодина. Бодин је 1093. склопио уговор са царем Алексијем и био ослобођен, пошто Ана Комнина пише да је цар 1094. дознао „да Бодин и Далмати желе да раскину уговор и нападну нашу (тј. царску) територију.”²² Одредбе тог уговора нису познате, али се из наведеног може закључити да су свакако подразумевале да се Бодин уздржи од нових напада на царске поседе. С друге стране, Вукан је 1093. и 1094. самостално преговарао са царем и са њим склопио посебан уговор, независно од краља Бодина,²³ о чему ће бити више речи у наставку. Бодин је, дакле, за време свог заробљеништва 1091–1093. изгубио власт у Српској земљи, али је задржао титулу српског краља и власт у поморским земљама, пошто се приликом сусрета са крсташима Рајмунда Тулуског у Скадру крајем 1096.

¹⁷ *Alexias*, IX, IV.1; *Византијска историја* III, 386 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 186, 189.

¹⁸ *Alexias*, IX, X.1; *Византијска историја* III, 388–389 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 188.

¹⁹ У познијој дубровачкој традицији забележеној код Мавра Орбина помиње се као *conte Belcano*, *Belcano conte di Rassia*, мада се претходно наводи да је краљ Бодин Рашку поделио на две *giupanie*, Orbini, *Regno degli Slavi*, 233, 235. У нешто каснијој латинској преради Орбинових података, познатој као *Λεττωϊνικὴ ἱστορία Δουκλανινα*, cf. S. Bujan, „La Chronique du Prêtre de Dioclée – un faux document historique”, *Revue des études byzantines* (даље: *REB*) 65 (2008), 5–38, Вукан се помиње као *iupanus Belcanus* и *iupanus Rassae*, *Gesta regum Sclavorum*, I, прир. Д. Кунчер, Т. Живковић, Београд 2009, 162, 168, 170; II, 301–304. У Орбиновом делу се такође помиње и *conte Stefano* од Босне, али се он у латинској преради назива *Stephanus knesius*, при чему је у питању *Stephanus dux Bossinae* из Милецијевих стихова и раније дубровачке аналитике, Orbini, *Regno degli Slavi*, 233; *Gesta*, I, 162; Коматина, „Quis ergo ‘Presbyter Diocleas?’”, 220, нап. 131.

²⁰ „*Statimque misit nuncios suos in Serviam et filiam Uros comitis magni in legitimam uxorem Bele traduxerunt...*”, *Chronica de Gestis Hungarorum e Codice Picto Saec. XIV*, edd. J. Bak, L. Veszprémy, N. Kersken, Budapest – New York 2018, 292.

²¹ С. Новаковић, „Византијски чинов и титуле у српским земљама XI–XV века”, *Глас СКА LXXVIII* (1908), 190–191; Р. Михаљчић, *Владарске ишијуле обласних јосјодара – ирилој владарској идеологији у сјарији срјској ирошлосји*, Београд 2001, 81; М. Благојевић, „Велики кнез и земаљски кнез”, *ЗРВИ* 41 (2004), 293–316.

²² *Alexias*, VIII, VII.2–3; *Византијска историја* III, 384 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 183–184, 188–189.

²³ *Alexias*, IX, IV.1–3, X.1; *Византијска историја* III, 386–389 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 186–189.

помиње као „краљ Словена”, тј. Срба (*rex Sclavorum*),²⁴ а власт у Српској земљи је преузео његов по свој прилици сродник и намесник Вукан.²⁵ Пошто је према Ани Комнини Вукан био „човек који држи сву власт Далмата” (*ἀνὴρ δὲ οὗτος τὸ πᾶν τῆς ἀρχῆς τῶν Δαλματῶν φέρων*), његов положај би се свакако могао повезати с титулом „егзарха Далмата” с којом помиње Михаила и Бодина (*τὸν τε γὰρ Βοδῖνον καὶ τὸν Μιχαῆλᾶν τοὺς ἐξάρχους τῶν Δαλματῶν*).²⁶ Тиме је српска држава била подељена на два дела – краљ Бодин је и даље владао поморским земљама, а Вукан Српском земљом у унутрашњости.

Описујући односе Царства са Србима у време владавине њеног оца цара Алексија I између 1081. и 1094, Ана Комнина, Србе, којима су владали краљ Михаило, Бодин и Вукан најчешће назива Далматима, мада на једном месту користи и назив Срби као синоним за назив Далмати.²⁷ Међутим, када говори о невољама Царства у време проласка крсташа 1096. наводи како су неки ромејски војници „чували кланце око Србије и Далмације” (*τὰ περὶ τὴν Σερβίαν τέμπη καὶ Δαλματίαν ἐπιτηροῦντων*),²⁸ што значи да је у то време већ постојала разлика између „Србије”, под којом се по свој прилици подразумева земља којом је владао Вукан, и „Далмације”, под којом се мисли на територију којом је и даље владао краљ Бодин. На исти начин и Манојло Стравороман у својој беседи посвећеној цару Алексију из прве деценије XII века прославља цара зато што је освојио земљу „коју су држали Срби” (*ἥδη δὲ καὶ ὅσα Σέρβοι κατεῖχον*) и „коју су имали Далмати који су се ослободили ропства” (*καὶ δουλικὸν Δαλμάτας τοὺς ἔχοντας ἀφελόμενον*), при чему под „Србима” подразумева оне под влашћу Вукана, а под „Далматима” Србе под влашћу краља Бодина, алудирајући на његово заробљеништво.²⁹ Околност да Манојло Стравороман и Ана Комнина након 1094. Србе краља Бодина називају „Далматима”, а оне којима је владао Вукан „Србима”, могла би се објаснити тиме да су за Србе под Бодиновом владавином користили исто име које су за његову српску државу користили и до тада, док су за Србе под владавином Вукана користили њихово сопствено име, како би их разликовали од оних под Бодиновом владавином. Каснији византијски писци и беседници из XII века, Теодор Продром, Јован Кинам, Никита Хонијат и други, насупрот томе, за поданике Вуканових наследника српских великих жупана користе назив

²⁴ Raimundi de Aguilers, *Canonici Podiensis Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, Recueil des Historiens des Croisades, Historiens Occidentaux III, Paris 1866, 236; Orderici Vitalis *Ecclesiasticae Historiae libri tredecim*, III, ed. A. Le Prevost, Paris 1845, 485–486; И. Коматина, „Срби на путу крсташа”, *ИЧ* 64 (2015), 64–66.

²⁵ О питању сродства династије Вуканових наследника и раније дукљанске династије, cf. I. Komatina, P. Komatina, „Family Patrimony”, 43–50. О владавини Константина Бодина и Вукана, упор. и Т. Живковић, *Порџреџи српских владара (IX–XII век)*, Београд 2006, 95–117.

²⁶ Alexias, I, XVI.8–9; *Визин* III, 376 (Б. Крекић); П. Коматина, „Византијска титула”, 62; И. Коматина, „Српски владари”, 174–175.

²⁷ Alexias, I, XVI.8, IV, V.2–3, VI, VII.7, VII, VIII.9, VIII, VII.2, 4–5, IX, I.1, IV.1–6, V.1, X.1, XII, IV.4, IX.6, XIV, IV.3; *Визин* III, 376, нап. 12 (Б. Крекић); Калић, „Назив Рашка”, 99.

²⁸ Alexias, XIV, IV.3; *Визин* III, 393 (Б. Крекић).

²⁹ P. Gautier, „Le dossier d'un haut fonctionnaire d'Alexis Ier Comnène, Manuel Straboromanos”, *REB* 23 (1965) 190–191; Р. Радић, „Манојло Стравороман. Прилог историји византијско-јужнословенских односа крајем XI и у првим годинама XII века”, *ЗРВИ* 27–28 (1989), 96–100.

Далмати,³⁰ док Дукљане називају Дукљанима,³¹ што би могло да значи да државу којом су владали наследници краља Бодина, који нису имали право на његову краљевску титулу, пошто није била наследна,³² нису посматрали на исти начин као његову државу, односно да су је доживљавали као посебну политичку творевину која више није имала општесрпски, него локални, дукљански политички идентитет.

Као што смо видели у досадашњем излагању, из *Алексијаже* Ане Комнине познато је да су Срби краља Константина Бодина и његовог сарадника Вукана ратовали против драчког дуке Јована Дуке између 1085. и 1092. и да је у тим борбама драчки дука заробио краља Бодина највероватније 1091. Након тога, како бележи Ана Комнина, „два сунчева обиласка после уништења Скита”, тј. две године после византијске победе над Печенезима код Левуниона априла 1091, дакле у пролеће 1093. године, Вукан, „који је држао сву власт Срба”, започео је самосталну борбу против Ромеја, пошто је прешао сопствене границе и напао, освојио и разорио византијски Липљан у пограничном подручју тзв. Зигоса, који је раздвајао српску од византијске територије. Цар Алексије је лично повео своју војску према Липљану како би повратио град, а Вукан се повукао у Звечан. На вест да је цар стигао до Скопља, Вукан му је послао предлоге за мир, оптужујући византијске управитеље да су „не желећи да остану унутар својих граница, чинећи различите упаде не малу штету нанели Србији”, а он је са своје стране цару обећао следеће: „Ја пак нећу то више чинити, него ћу, повративши се, и таоце послати од мојих сродника твоме царству и сопствених граница нећу прекорачивати.”³³ Обећање, међутим, није испунио и није послао таоце, без обзира на то што га је цар честим писмима позивао да обећано испуни, и пре него што је прошло годину дана, дакле првих месеци 1094. поново је напао византијске поседе. Цар је против њега послао драчког дуку Јована Комнина, свог синовца, који се из Липљана упутио према Звечану. Суочен са новом византијском војском, Вукан је поново понудио мир, изјављујући да ће „предати обећане таоце и убудуће чувати искрени мир са Ромејима”. Пошто је млади дука тај предлог одбио, сматрајући да је у питању само „голо обећање”, Вукан је у изненадном ноћном нападу потукао византијску војску и принудио је да се у расулу повуче према Липљану и Цариграду. Искористивши победу и византијско повлачење, Вукан је проширио своје нападе даље на југ и југоисток и опустошио околину Скопља, заузео Полог и напао Врање.³⁴ Пошто је чуо за Вуканове нападе, а и да Бодин, који се у међувремену ослободио заробље-

³⁰ ВИНН III, 376, нап. 12 (Б. Крекић); *Византијски извори за историју народа Југо-славије* IV, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 1971, 14, нап. 20, 116, нап. 2, уп. и 255 (Општи регистар); В. Станковић, „Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског”, *ЗРВИ* 43 (2006), 437–449.

³¹ W. Hörandner, *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte*, Wien 1974, I, ll. 90–91; ВИНН IV, 177 (Б. Ферјанчић).

³² Коматина, „Папска политичка теорија”, 45–48.

³³ Alexias, IX, IV.1–3; ВИНН III, 386–387 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 186–187. О Зигосу, уп. Јб. Максимовић, „Зигос на српско-византијској граници”, *Византијски свеј и Срби*, ур. Т. Живковић, Београд 2008, 75–91.

³⁴ Alexias, IX, IV.4–6; ВИНН III, 387–388 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 184–188.

ништва, намерава да се придружи борби против Царства, цар је поново лично кренуо према Србији како би обновио порушене тврђаве и казнио Вукана за његове поступке. Средивши у међувремену одређене унутрашње прилике у Царству, цар је у лето 1094. стигао у Липљан и заузео га. Пошто није био у стању да се супротстави царевој сили, Вукан је поново замолио за мир и „обећао да ће послати раније обећане таоце и да убудуће неће чинити никаква непријатељства.” Цар га је „примио благонаклоно”, желећи да избегне „грађански рат”, јер, како то бележи Ана Комнина, „премда то бејаху Далмати, ипак бејаху хришћани”. Вукан је пришао цару водећи „сроднике и изабране од жупана” и коначно му предао таоце, своје синовце Уроша и Стефана Вукана и других двадесет. Како то закључује Ана Комнина, „није му било могуће да убудуће делује другачије”.³⁵

Византијски беседник Манојло Стравороман десетак година касније осврће се на те догађаје у својој беседи посвећеној цару Алексију, наводећи како је цар „придодео... земљу коју су држали Срби... и коју су имали Далмати који су се ослободили ропства.”³⁶ Пошто је он своју беседу саставио најраније крајем 1103, то значи да у међувремену није било нових сукоба између цара и Срба и да је однос између Царства и њих и даље био онакав, какав је цар успоставио 1094. И сама Ана Комнина, како смо видели, закључујући излагање о сукобима и споразуму из 1094. наводи да је Вукан пристао на уговор „јер му није било могуће да убудуће делује другачије”, што би такође значило да након тога између њега и цара Алексија није било нових сукоба, по свој прилици све до Вуканове смрти (највероватније око 1112). То је додатни аргумент у прилог томе да се Анины подаци о сукобу и споразуму између Вукана и цара које она наводи у вези са догађајима из 1105/1106. заправо односе на описане догађаје из 1094.³⁷ Пошто она не помиње ниједан други сукоб цара са Србима све до краја његове владавине, Срби су по свој прилици остали одани својим обавезама према цару Алексију I све до његове смрти 1118. године.

Поставља се питање о каквим обавезама је реч, односно, каква је била природа уговора из 1094. Горе наведени подаци које доноси Ана Комнина у својој *Алексијади* у вези са догађајима из 1093–1094. говоре о томе да је Вукан после сукоба из 1093. и царевог доласка у Скопље, цару обећао да ће се „повратити”, тј. напустити освојена подручја око Липљана, послати му таоце од својих сродника и да више неће „прекорачити преко својих граница”, тј. нападати ромејске територије. Преузете обавезе, међутим, није желео да испуни, одлагао је да преда таоце, упркос томе што га је цар честим писмима подсећао на ту обавезу, и током 1094. наставио да напада и пљачка ромејске територије. Када је драчки дука Јован Комнин повео војску на њега, Вукан је затражио мир, изјавио да ће предати обећане таоце и чувати искрени мир са Ромејима, али је овај пут царев синовац одбио понуду. Када је цар најзад поново кренуо да га казни и заузео Липљан, Вукан је поново затражио мир

³⁵ *Alexias*, VIII, VII.2–5, IX, I.1, V.1, X.1; *Византија* III, 384–386, 388–389 (Б. Крекић); Коматина, „Српски владари”, 182–185, 187–188.

³⁶ Gautier, “Manuel Straboromanos”, 190–191.

³⁷ *Alexias*, XII, IV.4; Коматина, „Српски владари”, 189–191.

и уговором из 1094. пристао да коначно испуни оно што је претходне године обећао, дакле да ће послати раније обећане таоце и да убудуће неће чинити непријатељства против Ромеја и царске територије. Приликом сусрета са царем и склапања самог уговора, најзад му је предао и обећане таоце „од својих сродника”, на којима је цар толико инсистирао зато што је њихово присуство на царском двору требало да буде залог да ће се Вукан придржавати преузетих обавеза. Међутим, ниједном речју се не спомиње да је Вукан том приликом признао цареву врховну власт. У похвалној беседи Манојла Страворомана цару Алексију, наводи се да је он освојио земљу „коју су држали Срби” и „коју су имали Далмати који су се ослободили ропства,” али се то не мора односити на целу српску државу, него само на царску територију коју су Срби били привремено освојили, као што је нпр. Липљан. Када су се крсташи сусрели са краљем Бодином 1096. у Скадру, он је деловао као суверени владар,³⁸ а када су после тога прешли на царску територију и дошли до Драча забележили су да су „веровали да су у својој отаџбини” (*Venimus Dirachium: credidimus esse in patria nostra...*),³⁹ што значи да српска земља, којом су до тада пролазили, није ни на који начин припадала Царству. У вези са догађајима из 1085–1094. Ана Комнина често помиње кланце који деле Далмацију од царске територије, чиме јасно истиче да Далмација не припада Царству, а када говори о проласку крсташа 1096. наводи како ромејска војска не би могла да им се супротстави, пошто су, између осталог, многи од ромејских војника „чували кланце око Србије и Далмације,”⁴⁰ које су тада, према томе, очигледно биле страна територија. Најзад, када у вези са византијско-норманским борбама око Драча 1107–1108. помиње реку Дрим, бележи како она „протиче границом Далмата” (*ὅς τοὺς ἐσχάτους τῶν Δαλματῶν παραμείβων*),⁴¹ односно, да раздваја царску територију од српске државе.

Наредни податак о српско-византијским односима потиче из пера ученог византијског писца и беседника Никите Хонијата и односи се на сам почетак владавине Алексијевог сина и наследника цара Јована II Комнина (1118–1143). Према Хонијату, мало после велике византијске победе над Печенезима 1122, цар Јован II је „објавио рат против народа Трибала (неко други би рекао Срба), који су чинили зло и прекршили уговоре, и пошто је дошло до битке, потпуно потукавши присили на уговор тај варварски народ, који се не показује као достојан противник, него се увек потчињава власти суседа. И узевши одатле неизмеран плен и многим потрепштинама снабдевши војску, одвео је мноштво заробљеника на исток и одредивши им да се населе у провинцији Никомидије и поделивши им сасвим довољно земље, један део поробљеног народа је прибројао војсци, а други оставио да плаћа данак.”⁴²

³⁸ *Raimundi de Aguilers Historia*, 236; *Orderici Vitalis Ecclesiastica Historia*, III, 485–486; Коматина, „Срби на путу крсташа”, 64–66.

³⁹ *Raimundi de Aguilers Historia*, 236.

⁴⁰ *Alexias*, XIV, IV.3; *ВІІІИЈ* III, 393 (Б. Крекић).

⁴¹ *Alexias*, XII, IX.6; *ВІІІИЈ* III, 393–394 (Б. Крекић).

⁴² *Nicatae Choniatae Historia*, ed. J. A. Van Dieten, Berolini 1975, 16; *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, trans. H. Magoulias, Detroit 1984, 11; *ВІІІИЈ* IV, 116–117 (Ј. Калић, Н. Радосевић-Максимовић).

Хонијат, дакле, бележи да се цар Јован II Комнин одлучио на поход против Срба јер је сматрао да су криви што су „чинили зло и прекршили уговоре”, али не и за побуну против царске власти. Податак који доноси Теодор Продром у својој песми поводом крунисања царевог најстаријег сина Алексија Комнина за цара-савладара 1122. да су његовој мајци, царици Ирини Пирошки „народи Дукљана и Дачана доносили дарове, и Переви разбојнички и Далмати и Галати, Лангобарди и Ћеновљани и Калабри са Африканцима,”⁴³ не значи да су ти страни народи признавали царску врховну власт,⁴⁴ него да су уважавали значај њеног царског положаја. Повод за царску интервенцију су, стога, по свој прилици, били српски напади на царску територију, који су са византијске стране схваћени као „злочин” и „кршење уговора”, под којим се по свој прилици подразумева управо онај који су склопили 1094 са царем Алексијем I, којим су се обавезали да неће нападати царске поседе,⁴⁵ али су, чини се, осетили прилику да ту обавезу прекрше услед смрти цара Алексија 1118, што је изазвало одлучан одговор његовог сина и наследника Јована II Комнина. Описујући царев поход, Хонијат пише како се цар сукобио са Србима у бици и нанео им тежак пораз и присилио их на уговор, истичући како се никада нису показали као достојни противници у бици, него се увек потчињавају власти суседних владара. То се, по свој прилици, не односи на познате српско-угарске везе које су обележиле балканску политику средином XII века,⁴⁶ него по свему судећи значи управо то да су услед пораза Срби били принуђени да прихвате нови уговор са Царством којим су се обавезали да признају цареву врховну власт. Цар је из њихове земље однео огроман плен, а део поробљеног становништва преселио је на исток у околину Никомедије.

Царев поход против Срба, у коме су они поражени и принуђени да новим уговором признају царску врховну власт, њихова земља опустошена, а српски заробљеници насељени око Никомедије, Хонијат помиње после описа царевих успеха на истоку, тј. заузимања Лаодикије и Созопоља 1119–1120. и „мало после” победе над Печенезима 1122, а непосредно пре излагања о проглашењу царевог најстаријег сина Алексија за цара савладара (1122), односно о византијско-угарском рату 1127–1129.⁴⁷ Савременик тих догађаја, византијски беседник Теодор Продром, у похвалним словима цару Јовану II Комнину, поводом његовог тријумфа услед победе над Селџуцима код Кастамона 1133, набраја у једном низу цареве победе из периода 1119–1126. године – лаодикијску (1119), созопољску (1120), скитску (1122), далматску, аморијску и лимноску (1124–1126), извојеване колико на копну, толико на мору и острвима,⁴⁸ односно његове највеће успехе из дотадашње владавине, наводећи као први, заузеће Лаодикије (1119), као други Созопоља (1120), као трећи победу над Скитима, тј. Печенезима (1122), као четврти поновно поробљавање Далмата,

⁴³ *Theodore Prodromos*, I, ll. 84–94.

⁴⁴ Упор. *ВИИИЈ IV*, 177, нап. 15 (Б. Ферјанчић).

⁴⁵ *ВИИИЈ IV*, 116, нап. 3 (Ј. Калић).

⁴⁶ *ВИИИЈ IV*, 116, нап. 4 (Ј. Калић).

⁴⁷ Choniates, 12–18; *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), 9–12.

⁴⁸ *Theodoros Prodromos*, IV, ll. 270–273; M. Lau, *The Reign of Emperor John II Komnenos, 1087–1143: The Transformation of the Old Order*, Oxford 2015 (PhD Thesis), 112–114.

и као пети поражавање дачког народа, тј. Угара (1127–1129).⁴⁹ На основу наведених података, царев поход против Срба о којем пише Хонијат датује се у 1123. годину.⁵⁰ Стога је сасвим јасно да ту није у питању онај поход цара Јована против Срба о којем у својој историји владавине царева из породице Комнина пише Хонијатов старији савременик, други велики византијски историчар комнинске епохе Јован Кинам, у оквиру излагања о византијско-угарском рату 1127–1129. године, како се узимало у српској историографији.⁵¹

Јован Кинам, наиме, у оквиру излагања о византијско-угарском рату који је трајао од 1127. до 1129,⁵² наводи како су „у то време Срби, далматски народ, припремајући одметништво (*ἐς ἀποστασίαν ἰδόντες*), срушили тврђаву Рас. Кажњавајући због тога Критопла, који је био на челу посаде тог утврђења, цар је наредио да се обучен у женску хаљину проведе тргом на магарцу.”⁵³ Насупрот Хонијатовом опису царског похода из 1123, приликом којег се Срби оптужују да су „чинили зло и прекршили уговор”, али не и за побуну против царске власти, Јован Кинам, њихов напад на царску посаду у Расу, у време византијско-угарског рата 1127–1129. сасвим јасно карактерише као „одметништво” (*ἀποστασία*), тј. побуну против царске власти, наводећи да су „Срби, далматски народ, припремајући одметништво, срушили тврђаву Рас,” а за поведник тамошње царске посаде Критопл био због тога кажњен. Дакле, у тренутку када су Срби „припремајући одметништво срушили тврђаву Рас” између 1127. и 1129. у њој се већ налазила византијска војна посада, па би се могло закључити да је њу тамо оставио управо цар Јован приликом свог похода из 1123.⁵⁴ Нема сумње да су Срби у том тренутку своје деловање везали за Угре, као тадашње византијске непријатеље, а негде у то време дошло је и до склапања брачних веза између српске и угарске владарске породице, пошто се кћерка српског великог кнеза Уроша I, Јелена, удала за Белу, наследника угарског краља Стефана II, потоњег краља Белу II. Кинам не наводи крајњи исход српске побуне, али је околност да су Угри били поражени у рату с Ромејима свакако определила и судбину Срба, који су без сумње били принуђени да се поново потчине цару. Српски велики жупани средином XII века признавали су врховну власт Јовановог сина и наследника цара Манојла I Комнина (1143–1180), која није била нимало лака и неосетна и које су честим побунама уз помоћ својих угарских сродника на сваки начин покушавали да се ослободе.⁵⁵

⁴⁹ *Theodoros Prodromos*, V, ll. 21–30.

⁵⁰ *O City of Byzantium* (trans. Magoulias), 11; Lau, *Reign of Emperor John II Komnenos*, 100–108; Idem, “Rewriting the 1120s: Chronology and Crisis under John II Komnenos”, *Limes* + 13/2 (2016), 92–93.

⁵¹ *ВИИИЈ IV*, 14, нап. 19, 115, нап. 1 (Ј. Калић); Ј. Калић, „Царска идеологија и историја Срба у XII веку”, *Европа и Срби*, 78–79.

⁵² *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke, Bonn 1836, 9–13. О рату 1127–1129, cf. Lau, *Reign of Emperor John II Komnenos*, 133–168.

⁵³ Cinnamus, 12; *ВИИИЈ IV*, 14–15 (Ј. Калић, Н. Радошевић-Максимовић).

⁵⁴ С. Пириватрић, „Манојло I Комнин, „царски сан” и „самодршци области српског престола”, *ЗРВИ* 48 (2011), 103, сматра да је византијска власт у Расу и над Србијом обновљена негде на почетку владавине цара Јована II Комнина (1118–1143).

⁵⁵ Калић, „Царска идеологија”, 77–85; Иста, „Рашки велики жупан Урош II”, *Европа и Срби*, 153–172; Иста, „Европа и Срби у XII веку”, Исто, 535–547; Иста, „Два царства у српској

На крају овог излагања даћемо кратак осврт на природу српско-византијских односа крајем XI и почетком XII века. Борбе које су између 1085. и 1092. водили краљ Бодин и његов намесник Вукан против византијског намесника у Драчу, Јована Дуке, имале су пре свега карактер пограничних сукоба. Бодинов пораз од Јована Дуке и његово заробљавање 1091. били су од кључног значаја за Бодинов положај и даљи развој српске државности. Заробљеништво је ослабило његов ауторитет и омогућило Вукану да постане самостални владар Српске земље. Бодин је 1093. ослобођен уз уговор са царем да неће нападати царску територију, али је након тога, као српски краљ владао само поморским земљама. Вукан је као владар Српске земље самостално наставио борбу са царем и његовим намесницима у пограничном подручју око Липљана током 1093. и 1094. у којој је имао одређене успехе, али није имао довољно снаге да уђе у одлучујући окршај са самим царем, па је после дужег одлагања 1094. морао да пристане на мировни уговор којим је обећао да ће вратити освојене територије и да више неће нападати царске поседе и да, као залог да ће се придржавати преузетих обавеза, преда цару таоце „од својих сродника”. Том приликом, међутим, није признао и цареву номиналну врховну власт. Срби су остали верни обавезама из уговора са царем све до смрти Алексија I 1118. и у том периоду није било нових српско-византијских сукоба. Међутим, после цареве смрти Срби су прекршили уговор и поново почели нападе на царску територију. Алексијев син и наследник Јован II Комнин је због тога 1123. лично повео поход против њих, поразио их и принудио да прихвате нови уговор којим су се обавезали да признају цареву врховну власт. Цар је том приликом успоставио и византијску војну посаду у тврђави Рас. Царска власт је Србима тешко пала, па су они искористили прву прилику да се побуне против ње, те су када је дошло до византијско-угарског рата 1127–1129. напали тврђаву и тамошњу војну посаду. Како је византијска страна однела победу у рату, Срби су се по свој прилици поново потчини́ли, а царска власт над Србијом је, уз честе покушаје српских владара да је се уз угарску помоћ ослободе, остала чврста све до владавине Стефана Немање (1166–1196).

историји XII века”, Исто, 563–577; Иста, „Кнегиња Марија”, Исто, 593–622; Иста, „Жупан Белаш”, Исто, 623–642; Живковић, *Портрети*, 127–152; Пириватрић, „Манојло I Комнин”, 103–113; П. Коматина, „*Житије Св. Симеона* од Стефана Немањића као извор за хронологију промена на великожупанском престолу”, *Стефан Првовенчани и његово доба*, ур. И. Коматина, Београд 2020, 17–32.

PhD PREDRAG KOMATINA, Senior Research Associate
Institute for Byzantine Studies, SASA
Kneza Mihaila 35, Belgrade, Serbia
E-mail: predrag.komatina@vi.sanu.ac.rs

SERBIAN-BYZANTINE RELATIONS AT THE END OF THE 11TH AND THE BEGINNING OF THE 12TH CENTURY

SUMMARY: It is known that the family of Stefan Nemanja, which according to his contemporaries had ruled Serbia „from the beginning” stemmed from Dioclea. The earliest information about the rule of the Dioclean dynasty in Serbia comes from the time of John Vladimir at beginning of the 11th century. After a brief Byzantine reconquest in 1018, when Serbia in 1034–1036 and in 1039 was finally freed from the Byzantine authority, it was ruled by Stefan Vojislav, who, just as John Vladimir some decades earlier, ruled both Dioclea and Serbia. The political and territorial integrity of the Serbian and Maritime lands was preserved during the reign of his son Michael and grandson Constantine Bodin until 1091. The battles that King Bodin and his deputy Vukan led against the Byzantine governor in Durres, John Ducas, between 1085 and 1092, had primarily the character of border conflicts. Bodin’s defeat by John Ducas and his capture in 1091 were of key importance for Bodin’s position and the further development of Serbian statehood. The captivity weakened his authority and allowed Vukan to become an independent ruler of Serbia. Bodin was released in 1093 and concluded a treaty with the emperor that he would not attack the imperial territory, but after that as the Serbian king he ruled only the Maritime lands. Vukan, as the ruler of Serbia, continued independently the fight with the emperor and his lieutenants in the border area around Lipljan during 1093 and 1094, in which he had some success, but he did not have enough strength to enter into a decisive battle with the emperor himself, so after a long delay in 1094 he had to agree to a peace treaty in which he promised to return the conquered territories and not to attack the imperial possessions any more, and to hand over the hostages “from his relatives” to the emperor as a pledge that he would comply with his obligations. On that occasion, however, he did not recognize the nominal supreme authority of the emperor. The Serbs remained faithful to their obligations from the treaty with the emperor until the death of Alexius I in 1118, and in that period there were no new Serbian-Byzantine conflicts. However, after the emperor’s death, the Serbs broke the treaty and started attacking the imperial territory again. Because of this, Alexius’ son and successor John II Comnenus personally led a campaign against them in 1123, defeated them and forced them to accept a new treaty in which they committed to recognize the supreme authority of the emperor. On that occasion, the emperor also established a Byzantine military garrison in the fortress of Ras. The imperial power fell hard on the Serbs, so they took the first opportunity to rebel against it, and during the Byzantine-Hungarian war of 1127–1129 attacked the fortress and the military garrison there. As the Byzantine side won the war, the Serbs probably submitted again, and the imperial power over Serbia, despite frequent attempts by the Serbian rulers to liberate it with Hungarian help, remained firm until the reign of Stefan Nemanja (1166–1196).

KEYWORDS: Serbia, Byzantium, Constantine Bodin, Vukan, Alexius I Comnenus, John II Comnenus

ДРАГИЋ М. ЖИВОЈИНОВИЋ, истраживач сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса:dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

ПОНОВО О ВЕЛИКОМ ДОМЕСТИКУ АЛЕКСИЈУ РАУЛУ И ЊЕГОВОМ ДАРИВАЊУ МАНАСТИРА СВЕТОГ ЈОВАНА ПРЕТЕЧЕ КОД СЕРА

САЖЕТАК: У раду се расправља о царској простагми из XIV века, написаној на грчком језику, којом се потврђују поклони у земљишним поседима великог доместика Алексија Раула за манастирић Бестелесних, тј. Светих Архангела, у околини Зихне, метоха манастира Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера. Документ је познат научној јавности више од 150 година, а око личности његовог ауктора водиле су се полемике. Ни данас нема јединственог мишљења да ли је настао у канцеларији Стефана Душана или Андроника III. Следствено томе, замагљена је и личност главног протагонисте, без чијих дарова не би ни било простагме – нема усаглашеног става да ли је високу титулу добио од ромејског или српског двора. Будући да се особа истог имена појављује у још неколико аката на грчком језику, међу којима има и оних несумњиво потеклих из српске средине, разматрањем њихових података, анализом унутарњих и спољних одлика спорне простагме, те рекапитулацијом досадашњих научних резултата, покушава се расветлити личност Алексија Раула и одговорити на питање ко је ауктор исправе која потврђује поклоне великог доместика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: велики доместик Алексије Раул, Стефан Душан, Андроник III, простагма, српска и византијска владарска канцеларија, XIV век

Породица Раул (*Ῥαούλ*), забележена у XIV столећу и као Ралис (*Ῥαλλίης*), норманског је порекла и јавља се у Византији, највероватније, крајем XI века. Током XII столећа њени припадници стичу велике поседе у Тракији и убрајају се међу друштвену елиту. У наредном веку доживљаваће успоне и падове, али ће од времена Андроника II Палеолога (1282–1328) кренути њихов повратак у царску милост, па ће досегнути висока дворска достојанства.¹

¹ О њима вид. Sterios Fassoulakis, *The Byzantine Family of Raoul-Ral(l)es*, Athens 1973, passim; *The Oxford Dictionary of Byzantium* III, ed. Alexander P. Kazhdan, New York – Oxford 1991, 1771.

Један из њихових редова, Алексије Раул,² живео је у Серу и околини од четврте деценије XIV столећа и, у једном тренутку, понео звање великог доместика. У документу на грчком језику, повезаним с манастиром Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера, помиње се *μέγας δομέστικός* Алексије Раул као дародавац ове монашке обитељи. Овај акт је царска простагама којом се потврђује земљишна донација у околини Зихне – доместикови поседи у атару села Желихова поклањају се меникејском метоху, манастиру Светих Архангела, код овог градића.³

Научницима је одавно позната ова исправа. Према преписима који су учињени средином XIX века за немачког историчара Карла Хопфа, објављена је у збирци Франца Миклошича и Јозефа Милера,⁴ док је на темељу копије из рукописа н° 95 Народне библиотеке Србије, угледала светлост дана у монументалној едицији Стојана Новаковића.⁵ Документ је сачуван у непотпуном облику, а његов деветнаестовековни преписивач, извесни Георгије Јоанидис, атрибуисао га је као „другу простагму о земљи коју је поклонии велики доместик Раул” (*Ἐτερον πρόσταγμα διὰ τὴν γῆν τὴν δέδωκεν ὁ μέγας δομέστικός ὁ Ῥαούλ*).⁶ Будући да му је у рукописима, које су као предлошке користили бечки издавачи и Новаковић, претходила краљевска простагама Стефана Душана о елевтерима и он је публикован као продукт канцеларије српског владара.⁷ Даља истраживања која су, независно један од другог и готово истовремено, обавили Стилпон Кирјакидис, Франц Делгер и Александар Соловјев, указала су на Андроника III као скоро сигурног ауктора простагме.⁸ Владимир Мошин је наспрам таквих гледишта имао одређених резерви, али се, ипак, није одлучио да дотичну исправу укључи у збирку коју је, заједно са Соловјевим, требало да приреди. Најважнији разлог био је то што тада још увек није имао доказе у изворном материјалу да је међу

² О његовој личности вид. S. Fassoulakis, *н. г.*, н° 32, 48–50; *Prosopographischer Lexikon der Palaiologenzeit* 10. Hrsrg. Erich Trapp et al., Wien 1990, н° 24111. Такође, вид. и ниже, нап. 12 и рад Василики Кравари из нап. 15.

³ Зихна се налази неких 25 км источно од Сера, док је Желихово смештено око 5 км на југоисток од Зихне; вид. André Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Paris 1955, 6–7 (карта).

⁴ *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* V, edd. F. Miklosich, I. Müller, Vindobonae 1887, н° 24, 122–123.

⁵ С. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњега века*, Београд 1912, 728.

⁶ Alexandre Soloviev, “Les diplômes grecs de Ménoikeon attribués aux souverains byzantins et serbes”, *Byzantion* 9 (1934), 305; Ђорђе Бубало, „Прилози српској дипломатици”, *Хиландарски зборник* 12 (2008), 78. Документу недостаје, иначе, менелогом којим су се потписивале царске простагме и у византијској и у српској дипломатичкој пракси.

⁷ Руски историчар Тимофеј Флорински, који је показао да већи део повеља из рукописа н° 95 Народне библиотеке Србије, приписаних српском владару, заправо треба атрибуисати византијским василевсима Андронику II и Андронику III, истакао је како у самом тексту исправе нема ничега што би директно оповргло или потврдило Душаново ауторство: Т. Флоринский, *Памятники законодательной деятельности Душана, царя Сербов и Греков*, Киев 1888, 131.

⁸ S. Kyriakidis, „Τα χρυσόβουλλα της παρά τας Σέρρας μονής του Προδρόμου”, *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Athina 1934, 539; F. Dölger, *Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung, Heft 9, München 1935, 37–38; A. Soloviev, “Les diplômes grecs de Ménoikeon”, 305.

Душановим грчким племством било и неког domestika из породице Раула.⁹ Тезе о ауторству Андроника III држао се и Андре Гију у свом послератном издању меникејских аката.¹⁰ Када је, међутим, Мошин дошао до исправе из архива манастира Ватопеда, из 1366. године, у којој се недвосмислено спомиње Раул из Зихне, велики domestik Србије, било је јасно како је оборен један важан аргумент који је оспоравао српско порекло простагме.¹¹ Оно што је Мошин успут натукнуо, Георгије Острогорски је разрадио у појединости, аргументовано показујући како је, по свему судећи, овај акт проистекао из владарске канцеларије Стефана Душана.¹² Крајем XX stoleћа јавности је постао доступан картулар Меникејског манастира, тзв. „Кодекс Б”, који је настао средином XIV века (око 1356. године) и у кога су, затим, преписивани акти све до краја XVIII stoleћа. То је, превасходно, збирка приватноправних докумената, али са многим преписима владарских и патријаршијских аката и судских одлука.¹³ На тај начин је научној заједници презентована и скоро потпуна верзија простагме – менелогем је датује јануаром индикта VI, па је Леонида Мавроматис узео 1352/53. годину као време њеног настанка у грчкој канцеларији Стефана Душана, док су Андре Гију и Лиза Бену сматрали да је она дело Андроника III из јануара 1338. године.¹⁴ Видимо, дакле, да ово питање није дефинитивно разрешено, премда се може рећи да је мишљење о српском карактеру документа заступљеније у домаћој научној заједници.¹⁵

⁹ А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, XI.

¹⁰ А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 25, 89–90.

¹¹ В. Мошин, „Акти из светогорских архива”, *Сјоменик Српске краљевске академије* 91 (1939), 156, 157 (јул 1366); *Archives de l'Athos XXII. Actes de Vatopédi II: de 1330 à 1376*, éd. dipl. par Jacques Lefort et al., Paris 2006, n° 124, 321, ред 97 (јун 1366).

¹² Г. Острогорски, „Алексије Раул, велики domestik Србије”, *Византија и Словени*, Сабрана дела, књ. IV, Београд 1970, 230–239.

¹³ Ђ. Бубало, н. г., 77–78; Драгић Живојиновић, „Калиник, игуман манастира Хиландара”, *Историјски часопис* [даље *ИЧ*] 52 (2005), 110–112; исти, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече на Меникејској гори код Сера”, *ИЧ* 70 (2021), 72–73.

¹⁴ L. Mavrommatis, “Sur le grand domestique Alexis Raou”, *Зборник радова Византолошкој инститиуи* [даље *ЗРВИ*] 34 (1995) 157–162; А. Guillou, “Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). Un mémorial pour l’histoire médiévale et moderne de la Macédoine (XIIIe–XIXe siècles)”, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 223–224; L. Bénou, *Le codex B du monastère Saint-Jean-Prodrome (Serrès). A (XIIIe–XVe siècles)*, Paris 1998, n° 218, 420–421. У њиховом иницијалном заједничком раду, међутим, било је прихваћено Мавроматисово решење: вид. А. Guillou, L. Mavrommatis, L. Bénou, “Le cartulaire B du monastère Saint-Jean-Prodrome au mont Ménécée (Serrès). Régestes. Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont-Ménécée. Inventaire du cartulaire B. Partie A: XIIIe–XVe siècle”, *Byzantion* 65 (1995), 227, n° 221.

¹⁵ Аргументацију Острогорског прихватили су и Душан Кораћ и Божидар Ферјанчић: Д. Кораћ, “The Newly Discovered Charters of Stefan Dušan for the Monastery of Philotheou”, *ЗРВИ* 27–28 (1989), 211; Б. Ферјанчић, *Византијски и српски Сер у XIV столећу*, Београд 1994, 92–93. Василики Кравари није се децидно изјашњавала о овом проблему, али би се имплицитно могло закључити да она, на опрезан начин, не оспорава мишљење српских византолога: V. Kravari, “Nouveaux documents du monastère Philothéou”, *Travaux et mémoires* 10 (1987), 309–310. Живојиновић, најпре, није укључио овај документ у корпус српских владарских исправа на грчком језику, а потом се уздржао од било каквих закључака, задовољивши се тиме да укаже на изнесене ставове: вид. Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља српских владара”, *Мешовића траја* (*Miscellanea*) 27 (2006), 57–99; исти, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 79–80.

Простагма се налази на странама 209 и 210 „Кодекса Б”, исписана је у 24 реда, не рачунајући наслов (који је идентичан као у Јоанидисовим преписима: „*Ἐτερον πρόσταγμα διὰ τὴν γῆν τὴν δέδωκεν ὁ μέγας δομέστικος ὁ Ῥαούλ*”), и представља последњи документ у картулару из средњовековне епохе. Страна 210 оштећена је влагом (иначе, њене три четвртине су празне), па на крајевима 15. и 17. реда има мањих лакуна, док се оне веће налазе у 20, 21. и 22. реду, а 24. ред је, са изузетком индикционе цифре VI (ς'), скоро нечитљив.¹⁶ Овом исправом неименовани цар („царство ми” јавља се у 1, 5, 7, 17. и 22. реду) потврђује свом „дворанину и вазљубљеном” (*οἰκεῖος καὶ πεφιλημένος*) великом доместику Алексију Раулу, да може даровати метоху Бестелесних (*τοῦ Ἀσωμάτου μετόχιον*), тј. Светих Архангела, који и сам припада манастирској метохији Светог Јована Претече на Меникејској гори, једно земљиште у близини Зихне, смештено унутар желиховског атара. Пошто је велики доместик упутио молбу цару, овом простагмом се њој излази у сусрет, а Меникејски манастир стиче пуна власничка и наследна права (*κατὰ λόγον γονικότητος*) над овом земљом, за спас душе и помен цара и доместика (*ψυχικῆς ἔνεκα σωτηρίας καὶ μνημοσύνου τῆς βασιλείας μου καὶ αὐτοῦ*), да њоме господари неузнемираван ни од кога (*ἀνενοχλήτος πάντη καὶ ἀδιασείστως*), а нарочито не од потенцијалних власника Желихова у будућности (*παρὰ τοῦ κατὰ καιροῦς τὸ ρηθὲν χωρίον τὴν Ζελίχοβαν κατασχεῖν μέλλοντος*).¹⁷

Наслов простагме као да сугерише постојање још једног, првог, документа који би се тикао земље што ју је поклонио велики доместик Раул. И заиста, у „Кодексу Б” наилазимо и на такав акт, јер на његовим страницама 94 и 95 срећемо исправу насловљену као: *Ἐτέρα γῆ ἐκ προσενέξεως μεγάλου δομεστίκου τοῦ Ῥαούλ, ἣν ἐκύρωσεν ὁ βασιλεὺς κὺρ Στέφανος διὰ προσταγματος* („Други комад земље у поседу великог доместика Раула, а кога је добио простагмом цара кир-Стефана”). Реч је о даровници великог доместика Алексија Раула за Меникејски манастир којом се поклањају два земљопоседа у области села Желихова, од којих је први добијен од цара.¹⁸ Овај царски поклон добијен је не много времена пре настанка документа, датованог 3. септембром VI индикта, којим га Раул прослеђује Претечиной обители, уз једини услов да се врши помен за душу цара и самог доместика (*ψυχικῆς ἔνεκα σωτηρίας τοῦ κραταίου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ ἡμετέρου μνημοσύνου*). На крају даровнице стоји упутница да се „простагма о тој земљи потражи међу простаγμαма” (*Ζῆτει τὸ πρόσταγμα τῆς τοιαύτης γῆς εἰς τὰ προσταγματα*), што несумњиво указује на царски документ на 209. и 210. страни картулара.

Очигледна је веза између Раулове даровнице и царске простагме која потврђује доместиков поклон. Поставља се питање ко је цар који анонимно фигурише у оба документа. Одговор Андре Гијуа, из времена када је била позната само фрагментарна верзија простагме, гласио је Андроник III. Његово резонување почивало је на чињеници да метоха Светих Архангела нема

¹⁶ L. Bénou, *н. г.*, 421, нап. 414. Вид. исто, 421, ред 24, где чита: *τὸ μνηὶ [Τα]γγοβαρίω (ἰνδικτιῶνος)* ς'ϛ'. Насупрот томе, упор. L. Mavrommatis, *н. г.*, 161, где се реконструира само: *[τὸ...±10... ἰνδικτιῶνος]* ς'ϛ'.

¹⁷ L. Bénou, *н. г.*, n° 218, 420–421, ред. 1, 3, 5, 11–12, 18–19.

¹⁸ Исто, n° 123, 205–206.

на хрисовуљама деде и унука из јуна 1321. године, у којима се набрајају сви Меникејски поседи,¹⁹ као ни на сличној златопечатној исправи Андроника III из јануара 1329. године,²⁰ већ да се јавља на краљевској хрисовуљи Стефана Душана из октобра 1345. године, којом нови господар Сера потврђује имања Светог Јована Меникејског.²¹ Стога је закључио да простагма којом се прикључују нови земљопоседи мора потицати од Андроника III из периода између 1329. и 1341. године.²²

Георгије Острогорски је, међутим, скренуо пажњу да се манастир Бестелесних први пут помиње у простагми Андроника III из јула 1333. године,²³ и то као независна монашка установа која још увек није везана за Продромово општежиће.²⁴ Поред тога, с правом је истакао да Гију погрешно претпоставља да је Раул поклонио метох Светих Архангела манастиру на Меникејској гори – „он му је поклонио земљу за метох Асоматон који се већ налазио у поседу манастира, па се... најранији помен... никако не може оценити као *terminus ante quem* за настанак простагме. Такву би вредност имао само документ који би међу поседима меникејског манастира изричито навео и Раулов поклон...”²⁵

Леонида Мавроматис је, радећи на документима из „Кодекса Б”, уочио повезаност двају аката у којима се помиње велики доместик Алексије Раул, па је, надограђујући тезу Острогорског да је цар Душан издавач простагме и комбинујући је са хронолошким одредницама из ових исправа, предложио 3. септембар 1352. године за даровницу Алексија Раула и 1352/53. годину за простагму српског владара.²⁶ Андре Гију и Лиза Бену су, користећи нови изворни материјал, остали на старим становиштима првоименованог од пре више деценија, не узимајући у обзир ни закључке Острогорског, ни запажања њиховог некадашњег сарадника Мавроматиса.²⁷

Наше је мишљење да треба кренути путем који су отворили Острогорски и Мавроматис. Обавићемо анализу спољашњих и унутрашњих података простагме која ће, на крају, показати у коликој су мери двојица претходно наведених истраживача били на правом трагу.

¹⁹ За ове исправе вид. А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 9, 55–56 (Андроник II); n° 10, 58–59 (Андроник III); L. Béné, *н. г.*, n° 187, pp. 366–368 (Андроник II); n° 190, 374–377 (Андроник III).

²⁰ А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 24, 86–89; L. Béné, *н. г.*, n° 191, 377–380.

²¹ А. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, n° 39, 129, ред. 56–58.

²² Исто, 90.

²³ За овај акт вид. исто, n° 29, 99, ред 3; L. Béné, *н. г.*, n° 214, 416, ред. 2–3.

²⁴ Г. Острогорски, „Алексије Раул”, 235. Велико је питање када је манастир Бестелесних ушао у састав Меникејске метохије. У „Кодексу Б” постоје два купопродајна уговора, из јануара и марта 1329. године, у којима се помиње метох Светих Архангела као установа зависна од Светог Јована Претече на Меникејској гори, вид. L. Béné, *н. г.*, n° 90, 166; n° 96, 172. Како сада објаснити „ћутање” хрисовуље Андроника III из јануара 1329. године и наизглед независни статус Асоматона у јулу 1333. године?

²⁵ Г. Острогорски, „Алексије Раул”, 236.

²⁶ L. Mavrommatis, *н. г.*, 159. Будући да, за разлику од Лизе Бену, није прочитао име месеца у менелогему простагме, датовање је обавио само на основу индикције, вид. горе нап. 16.

²⁷ А. Guillou, „Le Codex B”, 223–224; L. Béné, *н. г.*, n° 123, 205 (3. септембар 1337. године); n° 218, 420 (јануар 1338. године).

Што се спољних карактеристика документа тиче, пошто не располажемо његовим оригиналом, већ само преписом за манастирски картулар, чини се беспредметним расправљати о њима. Ипак, важна је чињеница где се у картулару налази простагма и који су документи груписани у њеној близини. Расправа о томе, што ће свакако помоћи у решавању питања њеног аутора, може се условно назвати претресањем „спољашњих” одлика исправе.

Оно што треба знати о „Кодексу Б” јесте да је његов средњовековни део збирка аката и нотификација правне садржине, насталих у свакодневной пракси. То је, заправо, историјски попис манастирске имовине, прављен средином и у другој половини XIV столећа, на темељу докумената који су се тада чували у архиви општежића. Класификација аката обављена је у духу времена и представља лични рад архивисте, неоптерећеног вишим претензијама, који прикупљањем пратећих докумената сведочи о расту и развоју материјалне баштине своје верске установе.²⁸ Средњовековни „Кодекс Б” може се поделити на две целине, неједнаких дужина. У првој, која заузима странице 1–180 рукописа, документи су распоређени по „кластерима”, било да је, као класификационо мерило узимана личност поклонодавца, било географска локација земљопоседа, било припадност поједином манастирском метоху. Унутар ових „досијеа”, акти су углавном поређани по хронолошком принципу, уз поједина одступања, будући да је много њих датовано искључиво индиктом и месецом, а није мало ни оних без икаквих назнака датума.²⁹ Друга целина, на странама 181–210, састоји се од 32 документа, који су претежном већином (њих 28) хрисовуље и простагме Андроника II, Андроника III; Стефана Душана и Јована V.³⁰ Једини „уљези” у овом делу груписани су иза простагме цара Душана за хиландарског игумана Калиника.³¹

Као што је већ речено, царска простагма о потврди поклона великог доместика Алексија Раула последњи је документ у средњовековној збирци „Кодекса Б”. Исправа која јој претходи је простагма Стефана Душана, датована септембром XIV индикта, тј. септембром 1345. године. Овај акт носи наслов: „хоризма краља за елевтере” (*Ορισμός τοῦ κράλλη διὰ τοὺς ἐλευθέρους*) и њиме се дозвољава меникејским монасима да окупљају слободне сељаке, смештају их на манастирска добра и слободно располажу тим становништвом. Будући да је овај документ издат у првим данима српске власти над Сером, краљ је похитао да сва имања Светог Јована Продрома изузме од свих пореских намета и, у складу с устаљеном ромејском праксом, забрани управним и пореским чиновницима приступ манастирским поседима.³²

²⁸ A. Guillou, *Les archives de St-Jean-Prodrome*, 20–33; исти, “Le Codex B”, 224; A. Guillou, L. Mavromatis, L. Bénou, “Le cartulaire B”, 196–197.

²⁹ A. Guillou, “Le Codex B”, 220–221.

³⁰ Исто, 223; L. Bénou, *н. г.*, 576–577.

³¹ Реч је о акту јеромонаха Галактиона и три нотификације на странама 197–198 картулара, вид. L. Bénou, *н. г.*, н° 200, 394–395; н° 201, 395–396; н° 202, 396–397; н° 203, 397. После овог „интермеца”, чији разлог постојања није лако објаснити, настављају се владарски документи, вид. A. Guillou, “Le Codex B”, 223.

³² L. Bénou, *н. г.*, н° 217, 419–420. Вид. и Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља”, н° 2, 64; исти, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 73. Ово је, уједно, најстарија позната Душанова исправа за киновион на Меникејској гори.

Шта се може закључити из чињенице да су два претходно поменута документа смештена један до другог на крају картулара? Пре него што покушамо да одговоримо на то питање, констатоваћемо да се пре њих у кодексу налази низ од 13 простагми и хоризми византијских василевса, а затим ћемо укратко размотрити распоред преосталих седам Душанових повеља у картулару.

Листајући манастирски зборник од почетка, најпре ћемо наићи на две исправе, простагму из априла 1346. године и хрисовуљу из маја 1352. године, које је српски цар издао на молбу и у корист свог дворанина, серског властелина Георгија Фокопула Ватаца.³³ Налазе се једна поред друге, на странама 45 и 46 картулара, и окончавају низ од 10 докумената који сачињавају тематски „портфолио” посвећен нареченом племићу.³⁴ Затим, на страни 113 кодекса, сусрећемо простагму краља Душана за кефалију Рајка.³⁵ Она је последњи акт у низу од њих седам из „под-досијеа” епископа Кипријана од Ферема (данашњи Пирин у Бугарској), а уједно припада и ширем документарном „досијеу” Цркве Богородице из Трилиса од укупно 10 дипломатичких јединица.³⁶ Следеће су две простагме у корист Свете Анастасије Фармаколитрије код Зихне, краљевска из последњих месеци 1345. године и царска из фебруара 1352. године.³⁷ И оне су међусобно суседне, на странама 131 и 132, а налазе се унутар „кластера” од 13 аката за Свету Анастасију и Богородицу Остринску.³⁸ Недатована царска хрисовуља Стефана Душана поводом поклона Ирине Хумнине Палеологине, налази се на странама 153 и 154 „Кодекса Б”, и припада „фолдеру” ћерке Нићифора Хумне који броји пет исправа. Захваљујући унутрашњим подацима из Ирининог документарног „досијеа”, било је могуће ставити време издавања хрисовуље у период 1. септембар – 20. децембар 1355. године.³⁹ Коначно, на странама 196 и 197 налазимо цареву простагму за хиландарског игумана Калиника, из јануара 1348. године, којом се старешини српске светогорске обитељи наређује да прекине с ометањем меникејских монаха у рибарењу код њиховог метоха у Есфамени.⁴⁰ Већ је истакнуто да се Душанова наредба Калинику налази у другом делу „Кодекса Б”, у коме документи нису строго груписани у тематске одељке као што је то случај у првој целини картулара. Показаће се, ипак, да ни овде акти нису насумице ређани, него да је постојао изванредан логички след.

³³ За ове акте вид. Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља”, н° 11, 71–72 (простагма); н° 26, 82–83 (хрисовуља); исти, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 78–79.

³⁴ L. Bérou, *н. г.*, н° 48, 102–103; н° 49, 103–104; Д. Живојиновић, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 79, нап. 26.

³⁵ За ову исправу с краја 1345. године вид. Д. Живојиновић, „Простагма краља Душана кефалији Рајку”, *Сѣтари српски архив* [даље *ССА*] 10 (2011), 29–36.

³⁶ L. Bérou, *н. г.*, н° 139, 238; Д. Живојиновић, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 76.

³⁷ За ове акте вид. Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља”, н° 3, 65 (1345); н° 25, 82–83 (фебруар 1352); исти, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 76–78.

³⁸ L. Bérou, *н. г.*, н° 156, 270–271; н° 157, 272–273; Д. Живојиновић, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 77, нап. 20.

³⁹ L. Bérou, *н. г.*, н° 176, 313–314; Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља”, н° 28, 83–84; исти, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 80.

⁴⁰ За ову исправу вид. Д. Живојиновић, „Простагма цара Стефана Душана хиландарском игуману Калинику”, *ССА* 6 (2007), 103–111.

Српској исправи претходи простагма Андроника II из октобра 1322. године, а иза ње долази недатовани акт јеромонаха Галактиона. Андроников документ бави се укидањем пореза на водовађе и риболовиште које је Продромово општежиће имало у границама царског властелинства у Вернарису,⁴¹ док је део другог акта посвећен подизању цркве на меникејском метоху у Есфагмену.⁴² Види се, дакле, веза са Калиниковом простагмом – то је Есфагмен у случају Галактионовог акта, а право на риболов када је реч о повељи Андроника II.⁴³

Претходно излагање је показало да седам докумената изашлих из владарске канцеларије Стефана Душана није случајном методом разбацано по картулару, већ да иза распореда свакога од њих стоји кохерентна унутрашња логика писца „Кодекса Б”. Умесно је, онда, запитати се зашто Душанова простагма о елевтерима (настала крајем 1345. године) не стоји на последњем месту, уместо што прекида низ од 13 византијских простагми (од којих су све млађе од ње и немају с њом додирних тачака), да би збирку средњовековних докумената у старом манастирском картулару окончала још једна византијска простагма (из јануара 1338. године), која, такође, нема видљивих веза са српском краљевском хоризмом о слободним сељацима. Додајмо и то да би било логично да је простагма, којом се потврђује поклон великог доместики Алексија Раула, померена за неколико места унапред и смештена поред простагме Андроника III из јула 1333. године која се исто бави метохом Бестелесних.⁴⁴

Све претходне недоумице, међутим, нестале би ако би се прихватила теза Георгија Острогорског и Леониде Мавроматиса да је простагму, у којој се говори о Алексију Раулу и његовом поклону, обнародовао цар Душан. Тада би јануар индикта VI постао јануар 1353. године, а средњовековни део картулара окончавале би две простагме српског владара. Исто тако, пун сми-сао добиле би насловне и закључне примедбе састављача картулара уз даровницу Алексија Раула (на странама 94 и 95 кодекса),⁴⁵ коју би сада требало датovati 3. септембром 1352. године.

Наравно, колико год претходни редови деловали обећавајуће, одређени је закључке не би требало доносити пре него што се обави анализа унутрашњих података документа.

Што се садржине простагме тиче, корисно је поново упутити на резултате истраживања Тимофеја Флоринског, који је још у XIX столећу тврдио да она нити потврђује, нити оспорава могућност настанка овог акта у канцеларији првог српског цара.⁴⁶ Будући да је у међувремену научној јавности постала

⁴¹ L. Bénou, *н. г.*, n° 198, 392–393.

⁴² Исто, n° 200, 394–395.

⁴³ Вернарис је удаљен мање од 3 км од Есфагмена, вид. A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome*, 6–7 (карта). Андроникова простагма је насловљена: *Περὶ τοῦ τέλους τῶν σανδαλίων* (L. Bénou, *н. г.*, n° 198, 392), док наслов Душанове гласи: *Ἐτερον πρόσταγμα τοῦ βασιλέως κὺρ Στεφάνου περὶ τῆς ἀλείας καὶ τῶν σανδαλίων* (исто, n° 199, 393).

⁴⁴ Ова исправа Андроника III налази се на страни 207 картулара, вид. L. Bénou, *н. г.*, n° 214, 415–416.

⁴⁵ Вид. горе текст пасуса у коме је нап. 18. Од посебног је значаја наслов: *Ἐτέρα γῆ ἐκ προσενέξεως μεγάλου домεστίку τοῦ Раούλ, ἣν ἐκύρωσεν ὁ βασιλεὺς κὺρ Στέφανος διὰ προσταγματος*.

⁴⁶ Вид. горе нап. 7.

доступна и Раулова даровница, комбиновани подаци ове две повеле пре иду у корист тезе о Душановом ауторству, него што је оповргавају.⁴⁷

Језик исправе, с друге стране, даје нам материјал за отварање расправе о њеном писцу и наручиоцу. Мавроматис је приметио да нас „језик и стил документа удаљавају од цариградске канцеларије”,⁴⁸ а на избор неуобичајених израза пажњу је скренуо и Острогорски.⁴⁹

Простагма почиње речима: *Ἐπεὶ ὁ οἰκεῖος καὶ πεφιλημένος τῇ βασιλείᾳ μου ὁ μέγας δομέστικος κύρ Αλέξιος ὁ Ῥαούλ...* („пошто дворанин и вољени царства ми велики доместик кир Алексије Раул...”), које делују сасвим уобичајено, па ипак, епитет *πεφιλημένος* (вољени, вазљубљени) одудара од уобичајене ромејске канцеларијске праксе. Најпре, овакав израз блискости не иде уз статус дворанина, о чему сведоче све остале простагме двојице Андроника и Јована V из „Кодекса Б” – сваком дворанину цар се једноставно обраћа са *οἰκεῖε τῇ βασιλείᾳ μου*, уз навођење његовог имена и титуле.⁵⁰ По правилу, а на то је указао Острогорски,⁵¹ придевак „вољени” се давао само члановима царске породице и коришћен је грчки облик *περιπόθητος*.⁵² У тој форми га срећемо уз помен краљице Симониде, мужа јој Милутина или Јована Кантакузина.⁵³ Штавише, када српски цар ћерку Нићифора Хумна назива својом „вољеном тетком” и он користи стандардну формулацију *ἡ περιπόθητος θεία τῆς βασιλείας μου*.⁵⁴

⁴⁷ За исцрпнију анализу вид. L. Mavrommatis, *н. г.*, 158–159.

⁴⁸ Исто, 159 и, нарочито, нап. 9.

⁴⁹ Г. Острогорски, *Серска област њосле Душанове смрти*, Београд 1965, 99; исти, „Алексије Раул”, 239.

⁵⁰ L. Bénou, *н. г.*, н° 197, 391, ред 1 (пансеваст севаст кир Андроник Мазоматис); н° 206, 400, ред 1 (Маргарит); н° 207, 401, ред 1 (кефалија Волерона, Мосинопоља и Христопоља кир Теодор Палеолог), 402, ред 10 (кир Нићифор Мартин), ред. 12–14 (пансеваст севаст и доместик западних тема кир Георгије Стратиг, пансеваст севаст Никола Теологит); н° 208, 404, ред 1 (доместик кир Јован Тарханиот), ред. 7–8 (севаст кир Нићифор Мартин); н° 209, 407, ред. 8–9 (пансеваст севаст кир Нићифор Мартин); н° 210, 408, ред 1 (велики чауш, кефалија града Сера и хоре Пополије кир Алексије Цаблакон), 409, ред. 24–25 (доместик кир Јован Тарханиот, кир Теодор Палеолог); н° 211, 411, ред 1 (велики чауш, кефалија града Сера и хоре Пополије кир Алексије Цаблакон); н° 212, 412, ред 1 (пансеваст севаст кир Манојло Теологит); н° 214, 416, ред 1 (пансеваст севаст, доместик тема кир Макрин).

⁵¹ Вид. горе нап. 49.

⁵² Изузетак је појава израза *φίλτατος* („вољени”) у два маха за краља Милутина, вид. *Archives de l'Athos XX. Actes de Chilandar I: des origines à 1319*, éd. dipl. par Mirjana Živojinović et al., Paris 1998 [даље *Chilandar I*], н° 29, 205, ред. 3–4; н° 34, 235, ред. 3–4.

⁵³ L. Bénou, *н. г.*, н° 138, 237, ред. 4–5 (*τὸν περιπόθητον γαμβρὸν τῆς βασιλείας μου τὸν μέγαν δομέστικον κύρ Ἰωάννην Παλαιολόγον τὸν Καντακουζηνόν*); н° 189, 372, ред. 18–19 (*περιπόθητος θυγάτηρ αὐτῆς ἡ ὑψηλότητὴ κράλαινα*); н° 190, 374, ред. 1–2 (*ὁ περιπόθητος θεῖος τῆς βασιλείας μου ὁ ὑψηλότητὴς κράλης Σερβίας καὶ ἡ περιπόθητος θεία τῆς βασιλείας μου ἡ ὑψηλότητὴ κράλαινα Σερβίας*); н° 192, 382, ред. 30–32 (*τοῦ περιποθήτου γαμβροῦ τῆς βασιλείας μου μεγάλου δομεστίκου κύρ Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου τοῦ Καντακουζηνού*); н° 196, 390, ред. 2–3 (*τῆς περιποθήτου θυγατρὸς τῆς βασιλείας μου, τῆς ὑψηλότητὸς ῥηγαίνας Σερβίας*); н° 207, 401, ред. 2–3 (*ἡ περιπόθητος θυγάτηρ τῆς βασιλείας μου ἡ ὑψηλότητὴ κράλαινα*); н° 210, 408, ред. 3–4 (*τῆς περιποθήτου θυγατρὸς τῆς βασιλείας μου τῆς ὑψηλότητὸς κραλαίνης*). За краља Милутина вид. и *Archives de l'Athos XII. Actes de Saint-Pantéléemôn*, éd. dipl. par Paul Lemerle et al., Paris 1982, н° 10, ред. 28–30; *Chilandar I*, н° 35, 240, ред. 1–2; н° 42, 267, ред. 28–29; н° 43, 272, ред. 2–4; н° 44, 275, ред. 2–4; н° 45, 278, ред. 1–2; н° 46, 281, ред. 2–3; н° 47, 284, ред. 3–4.

⁵⁴ L. Bénou, *н. г.*, н° 176, 313, ред 1. О могућим разлозима употребе овог степена духовног сродства вид. Д. Живојиновић, „Стефан Душан и манастир Светог Јована Претече”, 80, нап. 32.

Поред тога, када Душан у својим документима користи термин „дворанин”, уз њега нема никаквих епитета, већ се таква особа наводи искључиво именом и са евентуалном функцијом.⁵⁵ Ако је српски владар ауктор простагме о којој расправљамо, онда би се за Алексија Раула с правом могло рећи да је уживао посебан положај на Душановом двору. Како се појам *περιλημένος* у читавом картулару јавља само у једној прилици и пошто је, с друге стране, византијска дворска канцеларија била позната по свом прецизно дефинисаном формулару, јасно је да оваква прецедентност пре говори о српском пореклу документа.

О значајном месту које је Алексије Раул заузимао у дворској хијерархији Стефана Душана сведочи још један документ, овога пута несумњиви производ грчке канцеларије првог српског цара. Ради се о акту серског митрополита Јакова који, по владаревом наређењу, утврђује границе поседа светогорског манастира Филотеја у близини Зихне.⁵⁶ У пратњи српског архиепископа срећемо и „најплеменитијег великог доместика и кефалију Раула” (*τοῦ εὐγενεστάτου μεγάλου δομέστικου καὶ κεφαλῆς τοῦ 'Ραοῦλ*),⁵⁷ који ће се на крају документа, у својству претпоследњег од петорице сведока, потписати као „слуга и ујак моћног и светог нашег господара и цара Алексије Дука Раул велики доместик” (*ὁ δοῦλος καὶ θεῖος τοῦ κραταῖου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθεντοῦ καὶ βασιλέως Ἀλέξιου Δούκα 'Ραοῦλ ὁ μέγας δομέστικός*).⁵⁸ Како је Алексије Раул стекао тај степен, несумњиво духовног сродства са силним владаром Срба и Грка, покушао је да објасни Душан Кораћ,⁵⁹ а ми ћемо се, не улазећи у појединости те анализе за коју и сам аутор каже да у многоме почива на претпоставкама, задовољити закључком да је Душан свакако дозвољавао Раулу да се представља као царски сродник, без обзира колико је то било оправдано. О томе, уосталом, сведоче адреса из простагме, Алексијев потпис у митрополитској исправи и његова титула великог доместика, која је у позној Византији долазила одмах после деспотског, севастократорског и кесарског звања.⁶⁰

Претходна дискусија показала је како је много вероватније да је царску простагму којом се потврђује поклон великог доместика Алексија Раула издао српски владар. Особена решења у формулару повеље указују на рад српског

⁵⁵ L. Bénou, *н. г.*, н° 48, 102, ред 1 (Георгије Фокопул), ред 2 (кефалија града Сера кир Михаило Аврабака); н° 49, 103, ред 1 (Георгије Фокопул); н° 139, 113, ред 1 (Рајко, кефалија Трилиса и Вронта).

⁵⁶ О исправи вид. Д. Кораћ, „Света Гора под српском влашћу (1345–1371)”, *ЗРВИ* 31 (1992), 66–67; Д. Живојиновић, „Регеста грчких повеља”, н° 29, 84. За критичко издање с детаљном анализом вид. V. Kravari, *н. г.*, н° 5, 308–314. Овај дипломатички примерак датован је децембром IX индикта 1355. године, а пошто се у њему владар помиње као жив, несумњиво је обнародован пре 20. децембра и свакако је један од последњих који је издат за Душанове владе.

⁵⁷ V. Kravari, *н. г.*, 313, ред. 4–5.

⁵⁸ Исто, 314, ред. 36–37. Митрополит је потписао пре сведока и, за разлику од њих, то урадио великим словима и српском азбуком: ИАКОВЪ СЪРГО (исто, 314, ред. 32).

⁵⁹ D. Korać, “The Newly Discovered Charters”, 211–214. Основна је теза да се Раул оженио Маријом Палеолог, удовицом Стефана Дечанског и бившом Душановом маћехом, или да је, барем, био повезан на неки начин с њеном породицом.

⁶⁰ *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, eds. Ruth Macrides et al., London – New York 2013, 26, ред. 12–20 и 28, ред. 1–5 (грчки изворник); 27 и 29 (енглески превод); Г. Острогорски, „Алексије Раул”, 239.

канцеларијског особља које се још увек доследно не држи устаљених бирократских шаблона попут својих ромејских колега. Место простагме у картулару, такође, постаје сасвим логично ако се она посматра као производ чиновника Стефана Душана. Тако датум издавања даровнице великог доместика Алексија Раула постаје 3. септембар 1352, а простагма која је потврђује јануар 1353. године. Недуго затим, у децембру 1355. године, поново срећемо великог доместика и „ујака” српског цара на задатку који му је овај поверио. Њихово „сродство” у ретроспективи потпуно објашњава јединствену адресу у повељи из 1353. године. Поред тога, како би се велики доместик Раул могао сместити у септембар 1337. и јануар 1338. године, прихвати ли се решење Андре Гијуа и Лизе Бену, ако се има на уму да је у то доба, без икакве сумње, друга особа носилац тог звања – будући цар Јован Кантакузин.⁶¹ Са великом дозом сигурности, зато, можемо да тврдимо како је Алексије Раул добио високи наслов од Душана. Да је ромејски дворанин српског цара дуго носио ту титулу и надживео свог добротвора сведочи помен Раул из Зихне, великог доместика Србије, из средине 1366. године.⁶²

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DRAGIĆ M. ŽIVOJINOVIĆ, Research Assistant
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: dragic.zivojinovic@iib.ac.rs

ONCE MORE ABOUT THE GRAND DOMESTIC ALEXIOS RAOUL AND HIS BESTOWMENT OF THE MONASTERY OF ST. JOHN THE FORERUNNER BY SERRAI

SUMMARY: Alexios Raoul was a scion of a family of Norman origin that appeared in Byzantium at the end of the 11th century and whose members settled in Thrace in the following century. An imperial document in the Greek language, created in the 14th century, confirms the land grants of the Grand Domestic Alexius Raoul for the *metochion* of the Incorporeal near Zychna, a dependent institution of the monastery of St. John the Prodrome on the Mount Menoikeion in the vicinity of Serrai. The first transcripts from the middle of the 19th century that circulated among scholars were not complete (they lacked elements of the date), so this *prostagma* was at first attributed to Stefan Dušan, but later research (from the beginning of the second third of the 20th century) transferred the authorship to Andronikos III. When the Vatopedi document from 1366 was discovered, where the grand domestic of Serbia – Raoul of Zychna – was mentioned, the focus was shifted back to the Serbian ruler. With the discovery of the old monastery cartulary from the 14th century, the so-called “Codex B”, an almost complete version of the *prostagma* (dated January, VI Indiction) was discovered, as well as a previously unknown grant (dated September 3, VI Indiction) by which the Grand Domestic donates lands in the vicinity of Zychna to the Menoikeion monastery. In the meantime, the document of the Metropolitan of Serrai, Jacob the Serb, saw the light of day; there he, on the orders of *Tsar* Dušan, determines the boundaries of the property of the Athonite monastery

⁶¹ Г. Острогорски, „Алексије Раул”, 234–235.

⁶² Вид. горе нап. 11.

of Philotheou in the neighborhood of Zychna, with the help of “the most noble Grand Domestic and *Kephale*” Alexios Raoul, “the servant and uncle of the powerful and our holy lord and *Tsar*”. By analyzing the language and style of the *prostagma*, and by considering the layout of Dušan’s and Byzantine documents within “Codex B”, as well as by bringing them into correlation with the data of other documents, it was concluded that the Serbian ruler issued the *prostagma* in January 1353 and awarded the title of grand domestic to Alexios Raoul, who spent the largest and most significant part of his political life within the borders of the Serbian *Tsardom*.

KEYWORDS: Grand Domestic Alexios Raoul, Stephen Dušan, Andronikos III, *prostagma*, Serbian and Byzantine rulers chancery, 14th century

Др ИВАНА КОМАТИНА, виши научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: ivana.komatina@iib.ac.rs

ВЛАДАРСКА ТИТУЛА КРАЉА ДРАГУТИНА У ДАНИЛОВОМ ЗБОРНИКУ

САЖЕТАК: У раду се разматра поузданост вести архиепископа Данила II у *Даниловом зборнику* када краљу Драгутину приписује развијену краљевску титулатуру у смислу територијалних компоненти (краљ српске + поморске + подунавске + сремске земље) у време његовог доласка на српски престо 1276. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Стефан Урош I, Стефан Драгутин, Стефан V, Мачва, Срем, Браничево, бановина

У *Даниловом зборнику*, чини се неисцрпном извору за историју средњовековних српских земаља и Балкана, тачније у *Житију краља Уроша* и *Житију краља Драгутина* налазимо и детаљан опис сукоба око престола између краља Стефана Уроша I и његовог сина првенца Драгутина.¹ Победу је након „велике борбе у земљи званој Гацко”, однео престолонаследник, а архиепископ Данило II, поред вести да је Драгутин „узео престо његов (Урошев, *иприм. И. К.*) свом силом”, додаје занимљиву констатацију да се „пошто је сео краљевати на престолу оца свога у српској земљи, назвао благочастиви и христољубиви и самодржавни све српске и поморске и подунавске и сремске земље краљ Стефан”.²

¹ *Житије краља Уроша* је било саставни део *Житија краља Драгутина* у оригиналној верзији, коју је написао архиепископ Данило II, али су га по свој прилици Данилови настављачи поделили на два дела, приликом састављања *Даниловог зборника*, тј. на *Житије краља Уроша* и *Житије краља Драгутина*, Љ. Стојановић, „Житија краљева и архиепископа српских. Од архјеп. Данила и других”, *Глас СКА* CVI (1923), 100–103; Г. Мак Данијел, „Генезис и састављање Даниловог зборника”, *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 218–222.

² „и сѣдшоу кмоу на прѣстоу оца своко кралквствовати въ срьбьсѣи земли (и) нарече се благоуствивыи и христолюбивыи и самодержавный всен срьбьсѣи и поморьсѣи и подоунавьсѣи и сѣмьсѣи земли Стефанъ краљ...”, *Животи краљева и архиепископа*

Угледном научнику Михаилу Динићу није промакао тај податак, али је сматрао да је „готово невероватно да је Данило могао написати како је Драгутин док је владао Рашком имао у својој титули и подунавску и сремску земљу”.³ Како бисмо утврдили да ли је архиепископ Данило II ипак исписао те редове са историјским упориштем тог доба, морамо се, између осталог, осврнути детаљније на историјат сукоба између краља и престолонаследника и остале податке *Даниловој зборника* који, чини се, додатно подупиру архиепископов исказ.

Следећи вести архиепископа Данила II јасно је да су несугласице између краља и престолонаследника отпочеле убрзо по женидби краљевића Драгутина угарском принцезом, Каталином.⁴ Архиепископ Данило II наводи да се краљевић оженио када је узрастао до „младићског узраста”, односно да је узео „кћер од царскога племена угарскога рода” за жену те да је његов отац краљ Урош обећао да ће му „дати краљевство и са великим обећањем изрече да неће прекршити свога обећања, но да ће га учинити краљем у отачаству своме, у српској земљи и да ће му за живота дати престо”.⁵ Штавише, краљ Урош је обећао и своме свату угарском краљу да ће учинити да син његов (Драгутин) „буде самодржавни краљ у свој српској земљи и поморској”.⁶ Без обзира на то да ли је до реализације поменутог брака дошло у време владавине краља Беле IV, Каталининог деде, или пак у време владавине њеног оца Стефана V, стоји сигуран податак да се у документу који представља мировни споразум између Угарске и Чешке, сачињен јула 1271. година, Стефан Драгутин помиње као зет угарског краља (*Stephanum filium eius, iuniorum regem Seruiae, generum nostrum*).⁷ Дакле, брак је склопљен сигурно пре јула 1271, а српски краљ Урош се обавезао „свату” свакако Стефану V да ће сину препустити престо за живота.⁸

српских, написао архиепископ Данило II, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 18. У Софијском рукопису такође стоји, „в(а)гочыстивыи и х(рист)олюбовыи и самодръжавный вѣсен сръбъ сѣти и поморъ сѣти и подѣнавъ сѣти и сръмь сѣти земли Стефанъ краљ...”, Ђ. Трифуновић, „Житије краља Драгутина, у монаштву Теоктиста”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 47/1 (1999), 128.

³ М. Динић, „Област краља Драгутина после Дежева”, *Српске земље у средњем веку*, прир. С. Ђирковић, Београд 1978, 127.

⁴ У науци постоје различита мишљења о времену склапања брака између Драгутина и Катарине (Каталине), те се узима да је до реализације дошло у време краља Беле IV, С. Ђирковић, „Краљ Стефан Драгутин”, *Рачански зборник* 3 (1998), 13, али постоји и мишљење да се он реализовао тек по доласку Белиног сина Стефана V на престо, али да је уговорен раније, С. Пириватрић, „Младе године. У немирном свету”, *Свети краљ Милутић. Владар на раскрсцима световна*, ур. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2022, 37–39; С. Марјановић-Душанић, „Преузимање власти у отачаству. Два краљевства”, *Свети краљ Милутић*, 57. Вид. и *Историја српског народа*, I, ур. С. Ђирковић, Београд 1981, 352 (С. Ђирковић); Ђ. Бубало, *Српска земља и Поморска у доба владавине Немањића*, књ. I: Од Сабора у Расу до Сабора у Дежеву, Београд 2016, 194–195; И. Коматина, *Краљ Стефан Урош I и његов век*, Београд 2021, 226–230, 271.

⁵ *Животи краљева и архиепископа српских*, 13.

⁶ *Животи краљева и архиепископа српских*, 14.

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, V/1, ed. G. Fejér, Budae 1829, 126.

⁸ Да се под сватом свакако подразумева Стефан V, а не краљ Бела IV указују редови у којима се краљ Урош директно обраћа своме „свату” са речима: „хоћу да даш кћер твоју за мога сина”, *Животи краљева и архиепископа српских*, 14.

Међутим, како нас Данило II даље обавештава „родитељ није хтео да испуни што му је рекао”, те да нема „ниједнога одељенога дела”, свакако отачаства, што јасно указује да је Драгутин био спреман и да прихвати очев опстанак на престолу упркос датом обећању уколико би му оделио макар део отачаства.⁹ Сем тога, из Данилових навода се јасно издваја и незадовољство угарског краља Стефана V који Драгутину упућује „прекорне речи са многим досађивањем” што је убрзо, због Урошеве истрајности у неиспуњавању обећаног, натерало престолонаследника да затражи војну помоћ од свог таста.¹⁰ Војну помоћ су чинили одреди Угара и Кумана, али по свој прилици када је Драгутин стигао у Србију опет је дипломатски желео да реши размирице са оцем, а не непосредним сукобом.¹¹ Међутим, претња војном силом није уродила плодом, а очигледно ни поновна молба да му уступи „достојни део имања”.¹² Тек након, по свој прилици, неколико година, схвативши да су молбе излишне, Драгутин долази у оружани сукоб са оцем у бици на Гатачком пољу у другој половини 1276. године где односи победу и након које преузима српски престо.¹³ Ипак, како смо у самом уводу истакли, титула којом се према Данилу II назвао након преузимања власти, *краљ све српске и њоморске и њодунавске и сремске земље* очигледно је далеко развијенија од оне, коју је њему и угарском краљу Стефану његов отац раније обећао, *краљ све српске земље и њоморске*.¹⁴ Намеће се питање одакле код Данила II на два текстуално блиска места у *Зборнику* толика разлика између титуле која је Драгутину била намењена и оне коју је понео по преузимању

⁹ *Животии краљева и архиепископа српских*, 15; Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 271–272.

¹⁰ *Животии краљева и архиепископа српских*, 15.

¹¹ У историографији се узима да Данило II греши када новоди да је Драгутин тражио помоћ од таста Стефана V, него да се на том месту мисли на његовог сина Ладислава IV Куманца (1272–1290), Станоје Станојевић, „Краљ Урош”, *Годишњица Николе Чујића* 44 (1935), 54; Ђирковић, „Краљ Стефан Драгутин”, 13–14; М. Ивановић, „Насилне промене на српском престолу у Даниловом зборнику”, *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* VIII, Народна библиотека „Ресавска школа”, ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 115–116. Међутим, сматрамо да је архиепископ Данило исправно навео да је у питању био Драгутинов таст, јер како је већ с правом указано, мало је вероватно да би се обратио за војну помоћ у том тренутку малолетном шураку, А. Узелац, „Кумани у средњовековној Србији”, *Гласник*, Историјски архив Ваљево 43 (2009), 8–9; Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 271–272.

¹² *Животии краљева и архиепископа српских*, 14–17.

¹³ О времену битке „у земљи званој Гацко”, *Животии краљева и архиепископа српских*, 17; Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 273. Узелац, „Кумани”, 8–9, и Коматина, *Исто*, 272–273, узимају да је, иако се изричито не спомињу одреди Угара и Кумана у опису битке код Гацка, њихово учешће извесно с обзиром на Данилов опис тих догађаја. Међутим, сматрамо да је Драгутин повео у Србију одреде Угара и Кумана након посете тасту Стефану V, водећи се мишљу да ће његов отац краљ Урош попустити пред таквом претњом. Будући да се то није догодило, он је по свој прилици тек неколико година касније „подигао руку на родитеља свога”, тј. „била је међу њима велика борба у земљи званој Гацко”, *Животии краљева и архиепископа српских*, 18, што по мени указује да је ипак Драгутин победу у Гатачком пољу извојевао самостално без помоћи Угара и Кумана.

¹⁴ „...се бо сътворяю сына моего быти самодержавнааго краля всеи срьбьсцѣи и поморьсцѣи земли...”, *Животии краљева и архиепископа српских*, 14, „...благочестивии и христолубивии и самодержавьнии всеи срьбьсцѣи и поморьсцѣи и подоунавьсцѣи и срьбьсцѣи земли Стефанъ краљ...”, *Исто*, 18.

власти и због чега он ту разлику очигледно прави, уколико наравно одбацимо једноставан, али не и аргументован одговор да архиепископ Данило на том месту греша.

Навешћемо још да архиепископ Данило II потом додатно „изненађује” подацима који нису у складу са историографским тумачењем опсега и времена добијања Драгутинових територија. Наиме, након што се Драгутин повредио и препустио престо своје брату Милутину у „Расу, у месту званом Дежево” 1282. године архиепископ наводи да је отишао „у област државе своје, у земљу звану Мачва, коју му је био дао таст његов краљ угарски, тамо дошавши са женом својом благочастивом краљицом Каталином и са једним делом властеле своје...”¹⁵ За те наводе ученог архиепископа изриче се у историографији да „уносе пометњу” јер би они, како сматра М. Динић, указивали да је „Драгутин примио Мачву пре извршене предаје престола у Дежеву” а такође, пише даље Динић „да не говоримо о томе како је то по њему учињено још за владе његовог таста који је умро 1272.”¹⁶ Дакле, по томе, испада да архиепископ поново прави грешку када пише, не само о развијеној титулатури краља Драгутина, како смо напред указали, већ и у вести да се повукао у Мачву после 1282. године заједно са женом Каталином, „у област државе своје... коју му је дао његов таст”. У наредним редовима покушаћемо да аргументујемо хипотезу да је краљ Драгутин заправо могао да поседује земље које му Данило приписује у развијеној титулатури, и то, пре 1282, односно пре 1284, која се у историографији узима за кључну годину у којој је формиран опсег Драгутинове територије која је подразумевала Мачву са Београдом, Браничево и североисточне делове Босне, тј. земље Усору и Соли, односно указаћемо на податке који откривају да је архиепископ Данило био и више него добро обавештен о приликама у српским земљама с краја XIII века. У вези са реченим, осврнућемо се и на још један податак који бележи учени архиепископ у вези са Драгутиновим преузимањем Мачве 1284. године, односно да је бивши српски краљ „ново примио власт земље сремске”, а за који се у историографији сматра да је у питању још једна Данилова погрешка.

Десна обала Саве, односно Мачва, у XII веку припадала је Србима, како нас о томе обавештавају византијски писци, а, по свој прилици, између 1219. и 1229. након похода краља Андрије II, припала је Угрима.¹⁷ У писму папе Гргура IX из 1229. први пут се у изворима за подручје Мачве јавља назив „Онострани Срем” који је у политичком смислу припадао Срему.¹⁸ Краљ Бела III је, као мираз своје кћери Маргарите, која се удала за византијског цара Исака II, Византији препустио Београд, Кучево и Браничево крајем XII века. Маргарита је потом, као апанажу, 1223. преузела власт над Сремском жупанијом, тј. Овостраним Сремом, а по свој прилици је нешто пре 1229. њено подручје владавине проширено и на, до тада српску Мачву. После Маргарите Овостраним Сремом и Мачвом управљали су њени синови, Виљем од Сент Омера око 1233, а потом и Јован Анђео од пре 1235. до после 1242.

¹⁵ *Животни краљева и архиепископа српских*, 28.

¹⁶ Динић, „Област краља Драгутина после Дежева”, 127.

¹⁷ И. Коматина, П. Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, *ЗРВИ* 55 (2018), 151–154.

¹⁸ И. Коматина, П. Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XIII века”, 155.

године, када се последњи пут помиње као господар Срема. Недавно је у историографији Ђ. Харди, узимајући у обзир чињеницу да се Јован Анђео помиње у документу од 5. јула 1250. године као покојни,¹⁹ а да се на списку угарских државних великодостојника 1247. по први пут јавља Ростислав Михаиловић, зет угарског краља Беле IV, као бан Славоније, у временски оквир између два поменута датума сместио и његов улазак (*adventus*) односно добијање Мачве.²⁰ Наиме, након Зволениског мира који су склопили угарски краљ Бела IV и Данило Романович 1246. или 1247. године, постало је јасно да Ростислав Михаиловић неће моћи да се врати у своју руску кнежевину, те му је таст, по свој прилици, како је то лепо срочио Ђ. Харди пронашао „достојну надокнаду за изгубљену Галицију. Била је то Мачва”.²¹ Напомињемо да је то, по свој прилици, било мало после његовог напуштања Галиције, будући да се Ростислав Михаиловић први пут као господар Мачве помиње тек у документу од 28. јуна 1254. године („*Rostislaus Dux Gallicie, et Dominus de Machou*”).²² Није најјасније зашто се Ростислав са титулом *dominus* не појављује у раније издатим документима.²³ У сваком случају, чини се да су неподељена мишљења да је Мачванска „бановина”, која је више одговарала династичкој кнежевини, основана од стране Беле IV као део система одбране осмишљеног после татарске најезде и њиховог пустошења Угарског краљевства 1241. године.²⁴

Заправо, далеко прикладнији назив за Мачванску „бановину” био би Мачванско господство, будући да је угарски краљ Мачву („Онострани Срем”) давао у апанажу својим сродницима, те да су господари Мачве носили титулу

¹⁹ У акту се заправо помиње његова жена Матилда као “*domina relicta domini Johannis*”, Imre Szentpétery: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I/2, 281–285, Budapest 1927, № 927.

²⁰ Ђ. Харди, „О пореклу мачванског бана Ростислава Михаиловића”, *Сјоменица Историјској архива „Срем”* 2 (2003), 29–30.

²¹ P. Maliniak, “On Hungarian-Galician Marriage Politics in the 13th Century: The Wedding of Dynasties in Zvolen and its Reflections in Central European Historiography”, *Bylye Gody*, Volume 35/1 (2015), 36–40; Ђ. Харди, „О Мачви средином XIII века”, *Сјоменица Историјској архива „Срем”* 10 (2011), 38–41; Ђ. Харди, *Историјски Ростислава Михаиловића*, Сремска Митровица – Нови Сад 2019, 93–94; M. Font, „Rostislav, *Dominus de Macho*”, *Сјефан Првоуенчани и његово доба*, ур. И. Коматина, Београд 2020, 313–315; И. Коматина, П. Коматина, „Византијски и угарски Срем од X до XII века”, 156.

²² *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, IV/2, ed. G. Fejér, Budae 1829, 218; Ђ. Харди, „Господари и банови оностраног Срема и Мачве у XIII веку”, *Сјоменица Историјској архива „Срем”* 8 (2009), 70–72.

²³ О једнакости наслова *dominus* са титулом *dux* у средњовековној угарској хијерархији, П. Рокаи, „*Gyetus dux Sirmii*”, *Зборник за историју Мађице српске* 27 (1983), 126, мап. 27; Харди, „О пореклу мачванског бана Ростислава Михаиловића”, 30. M. Font „Rostislav, *Dominus de Macho*”, 313–315, следећи Ф. Мака узима да *dominus* само означава припадника племства те да се не може посматрати као титула престолонаследника нити би је требало доводити у везу са титулом деспота како су предлагали Ђ. Моравчик и Г. Острогорски. Занимљиво је да историчар Стефан Катона крајем XVIII века бележи у својој *Историји Ростислава као господара Мачве 1247. године*, *Historia critica regum stirpis Arpadianae*, VI. *Completens res gestas Belae IV post abitum Tartarorum*, *Stephani V, Ladislai IV, Andreae III*, Budae (1782) 516, “*profani magistratus occurrunt isti: Radislaus, Belae gener, dux Galiciae, banus totius Sclauoniae 1243. 1247. simul dominus Machou. 1254...*”, в. и Харди, „Господари и банови”, 71.

²⁴ Узима се да су из истог разлога настале бановина Усора-Соли, а у исти контекст се укључују и бан Босне и бан Кучева/Браничева, С. Ђирковић, „Земља Мачва и град Мачва”, *Прилози за КЛИФ* 74, св. 1–4 (2008), 6.

dominus.²⁵ На челу Мачванског господства најпре је био Ростислав Михаиловић, а након његове смрти 1262/63,²⁶ управу над Мачвом преузела је његова удовица и кћи угарског краља, Ана. Она се у исправи папе Урбана IV од 15. јула 1264. године, која представља потврду даровнице краља Беле IV помиње као *Agne vidue ducisse Galitie, de Bosna et de Mazo domine*, те као удовица *quondam Radizlao Duci Galitie*, а уз њене синове *nobili viris Michaeli et Bele*, односно *predicti Ducis filiis et heredibus*.²⁷ Ана се потом помиње како *domina Anna ducissa*, у документу од 23. марта 1266. године, који се тиче склапања мира између њеног оца и брата, краља Беле IV и младог краља Стефана V.²⁸ У поменутом документу помиње се и њен син Бела као *dux*.²⁹ Последњи пут принцеза Ана помиње се у изворима у документу из јула 1271. године, који сведочи о склапању мира између угарског краља Стефана V и чешког краља Пшемисла Отокара II. У тексту мировног споразума Ана се помиње као *domina*, док је њен син Бела *dux de Machow et de Bozna*. Такође, из исте исправе сазнајемо да је Ана, сестра новог угарског краља Стефана V, након смрти њиховог оца краља Беле IV, пребегла из Угарске у Чешку са драгоценостима, дакле, да је последње године живота провела на чешком двору код своје кћерке Кунигунде, супруге чешког краља Пшемисла Отокара II.³⁰

Неретко се у науци наводи да је Ана, заједно са синовима Михаилом и Белом, управљала Мачвом и једним делом суседне Босне.³¹ Према нашем мишљењу документ од 15. јула 1264. сведочи да је она имала титулу *domina*, али не и њени синови, који су могуће у том тренутку били малолетни. Међутим, већ 1266. године њен син Бела се помиње као *dux*, додуше и Ана и даље као *domina Anna ducissa*, док се у истом документу не спомиње њен други син Михаило, те се узима да он више није био међу живима.³² Бела *dux* се помиње

²⁵ Мачванско господство је обухватало Онострани Срем, док је Овоострани Срем био под управом краљевих чиновника који су управљали Сремском жупанијом, Тирковић, „Земља Мачва и град Мачва”, 5–10; Харди, „О Мачви средином XIII века”, 40–41, посебно нап. 39, где се наводи литература о времену оснивања Мачванске бановине; Харди, *Ишине-рапиј*, 91–95.

²⁶ О времену смрти Ростислава Михаиловића, Харди, *Ишине-рапиј*, 119–120; Коматина, *Краљ Стефан Урош I*, 220, нап. 775.

²⁷ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, ed. A. Theiner, Romae 1859, 273; Харди, „Господари и банови”, 72–73.

²⁸ „...et domina Anna Ducissa, filia nostra carissima...”, „...dominam Annam Ducissam, sororem suam, Ducem Belam, filium eiusdem...”, *Arpadkori uj okmánytar. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus* III. 1261–1272, ed. G. Wenzel, Budapest, 1862, 128–131, и „...dominam Annam Ducissam, sororem nostram, Ducem Belam filium eiusdem...”, *Ibidem*, 136–139. Такође у потврди папе Климента IV, *Vetera monumenta historica Hungariam*, 285, 287.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Fejér, *Codex diplomaticus*, V/1, 126. Такође у потврди папе Гргура X, *Vetera monumenta historica Hungariam*, 303; I. Komatina, „A hypothesis about the origin of Závaš's cross (or about a lost Serbian reliquary)”, *Balkanica* 51 (2022), 21–44.

³¹ Харди, „Господари и банови”, 72–74; M. Font, „Rostislav, Dominus de Macho”, 323–324, узима да је Михаило владао Босном између 1262. и 1266. године, а Бела је преузео Мачву. Након смрти брата он је попут свог оца Ростислава владао целокупном територијом.

³² *Arpadkori uj okmánytar*, 128–131, 136–139. Бела од Мачве је учествовао је бици код Ишасега марта 1265. године на страни краља Беле IV, а против краљевог сина Стефана. Млади краљ Стефан однео је победу, а Бела од Мачве, коме је номинално препуштена команда успео је да побегне са бојног поља, док је главнокомандујући барон краљеве војске Хенрик

и у повељи која се датира 8. априлом 1264, а која је по свој прилици настала 1268. или 1269. Она је једна од пет исправа које сведоче о нападу краља Уроша на Мачву који се збио крајем 1265. или најкасније почетком 1266. године. Приликом тог сукоба сазнајемо да је краљ Бела IV послао пожунског жупана Стефана у помоћ господару Мачве Бели Ростиславићу, а чини се да је помоћ истом војводи упутила и краљица Марија.³³ Следећи пут се Анин син као *dux* Мачве и Босне помиње у горепоменутој повељи из 1271, међу фамилијарима угарског краља Стефана V.³⁴ Бела Ростиславић се више не спомиње у дипломатичкој грађи, али за његову насилну смрт сазнајемо на основу *Annales Altahenses* где се бележи да је последњи изданак Ростиславића настрадао у двобоју на који га је изазвао утицајни барон Хенрик Гисинг, искусни великаш, дугогодишњи непријатељ краља Стефана V, који се убрзо након краљеве смрти 6. августа 1272. вратио из изгнанства у Мађарску и одмах се разрачунао са краљевим присталицама, између осталих и са Белом од Мачве, кога је оптужио за издају према новом краљу Ладиславу IV, око 15. новембра 1272.³⁵

Након смрти краља Беле IV, чини се да су односи између новог угарског краља Стефана V (1270–1272) и српског краља Стефана Уроша, као и престолонаследника Стефана Драгутина били пријатељски, будући да су оба Немањића уписана међу фамилијарима угарског краља у документу из јула 1271, а заправо је то и први документ који сведочи о брачној вези између младог краља Драгутина и Каталине, ћерке угарског краља.³⁶ Убрзо међутим, млади краљ управо уз подршку и наговор таста захтева од оца краља Стефана Уроша I да му препусти обећани „део отачаства”, што, како је горе речено, краљ одбија. Због тога је угарски краљ у једном тренутку чак и послао војску како би помогла његовом зету, а епилог тих догађаја је, како је познато, била смена на српском престолу 1276. године. Подсетимо се да је нови српски краљ Драгутин, након шест година владавине доживео несрећу због које је престо морао да препусти млађем брату Милутину, „у месту званом Дежево”, а да је по речима архиепископа Данила II отишао „у област државе своје, у земљу

Гисинг допао у заточеништво, J. Szűcs, *Az utolsó Árpádok*, Budapest 2002, 173; A. Zsoldos, *Családi ügy: IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években*, Budapest 2007, 11–143; T. Szűcs, *A nádori intézmény korai története, 1000–1342*, Budapest 2014, 79.

³³ *Codex diplomaticus patrius Hungaricus*, VIII, ed. I. Nagy, Budapest 1891, 96–97.

³⁴ Fejér, *Codex diplomaticus*, V/1, 126.

³⁵ “...Eodem anno post mortem praedicti Stephani regis, quidam comes Hainricus de Guezing, qui ab eodem rege de Ungaria eiectus fuerat... occasione presumpte prodicionis contra supra dictum dominum Ladizlaum ipsum ducem Belam in insula apud Budam miserabili nece prosterneret...”, *Hermanni Altahensis annales a. 1137–1273*, ed. G. H. Pertz, MGH SS XVII, Hannover 1861, 407. Целокупан одељак се односи на период после 1. августа 1272. Готово истим речима о Белиној смрти пише и Стефан Катона наводећи да се држи извора „*Annales Altahenses ab ipso Henrico Belam, affinem Ottocari, caesum fuisse perhibent in haec verba...*” и онда заиста доноси одломак из поменутог извора, Katona, *Historia critica*, VI, 626–627; Харди, „Господари и банови”, 74; Font, „Rostislav, *Dominus de Macho*”, 324. За датум 15. новембар 1272, v. Zsoldos, *Családi ügy*, 132, 143.

³⁶ “...Item praedictae ordinationi et paci includi voluius et includimus, excellentes Dominos... Belam Ducem de Machow et de Bozna, fratrem nostrum; regem Seruiae; et Stephanum filium eius, iuniorum regem Seruiae, generum nostrum...”, Fejér, *Codex diplomaticus*, V/1, 126. О установи младог краља: Ћирковић, „Краљ Стефан Драгутин”, 13; Марјановић-Душанић, *Влагарска идеологија*, 50–51.

звану Мачва, коју му је дао таст његов краљ угарски” (Стефан V, *йрим. II. К.*).³⁷ Дакле, архиепископ Данило недвосмислено бележи да је „земљу звану Мачва” Драгутин добио од свог таста, који је, подсетимо се, преминуо 6. августа 1272, након само две године владавине.³⁸

На основу списка архиепископа Данила II знамо какве је обавезе повлачила женидба српског младог краља и угарске принцезе са српске стране, тачније краљ Урош се обавезао да ће сину препустити власт, односно један део државе на управу, али не знамо „обавезу” друге, угарске стране. Како архиепископ Данило изричито наводи да је Драгутин добио Мачву од таста, намеће се питање да ли је постојала нека врста „обавезе” угарског краља, која је подразумевала да Мачва пређе у руке његовог зета Драгутина и кћерке Каталине. Такође, такво проматрање отвара питање односа краља Стефана V и Беле Ростиславића као тадашњег војводе Мачве након 1271. када се он последњи пут помиње у дипломатичкој грађи међу фамилијарима угарског краља. Нажалост смрт Стефана V и Беле Ростиславића 1272. године, у размаку од само неколико месеци и долазак регентства, које су чинили краљица мајка Јелисавета Куманка и Јоаким Пектар, а које се борило са бројним изазовима незадовољне властеле, утицали су да се прилике у Мачванском војводству додатно замагле.³⁹ У периоду од 1272. до 1273. у угарским исправама бележе се банови Мачве и то: Роланд (новембра 1272. и 30. марта 1273), Егидије (маја 1273), Јанош (маја 1273) и поново Егидије (2. јуна и 22. септембра 1273), а затим се, након неколико година одсуства банова, године 1279. помиње Угрин Чак, који је уједно био бан Мачве и Босне (документи од 30. јануара и из јуна–августа 1279).⁴⁰ Дакле, већ 28. новембра 1272, очигледно неколико дана по суровом убиству Беле Ростиславића, срећемо по први пут у Мачви бана. Из неког разлога, за нас још увек на нивоу претпоставке, Драгутин није одмах означен за господара Мачве.⁴¹ Међутим, након окончања службе бана Егидија 22. септембра 1273. из угарске дипломатичке грађе нестају подаци о угарским управитељима Мачве, што оставља простор претпоставци да је Драгутин, престолонаследник српског краља Уроша и зет новог угарског краља Ладислава IV, заиста могао преузети управу над „да-том му Мачвом” како сведочи архиепископ Данило II, што се одразило и у титулатури за коју наводи да је Драгутин користио приликом свог ступања на српски престо 1276. Стога би 22. септембар 1273. био *terminus ante quem*

³⁷ „...и вѣставѣ и иде вѣ область дръжавы своѣкѣ, вѣ землю нарицаемоу Мачва, юже даль кмоу вѣ тѣсть кѣо краљѣ оугръскыи...”, *Животѣи краљева и архиепископѣи срѣпских*, 28.

³⁸ Како је Сима Ђирковић то минуциозно приметио, то је „редак случај да се употребљава име Мачве”, будући да Данило говори „Сремска земља” и „у земљи званој Срему”, Ђирковић, „Земља Мачва и град Мачва”, 10, нап. 34.

³⁹ P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001, 107–108.

⁴⁰ A. Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*, Budapest 2011, 50–51. Извесни бан Алберт се помиње 1275, али је без икакве сумње реч о у фалсификованој исправи, *Ibidem*, 50–51.

⁴¹ Могуће да је регентство оснивањем баната заправо хтелo да спречи реализацију „обавезе” почившег краља Стефана V, самим тим и излазак Мачве из састава Угарске. Слично се догодило и са оснивањем бановине Браничево-Кучево 1272. године. Вид. и А. Узелац, *Погледом на Таџари и јужнословенске земље у другој половини XIII века*, Београд 2015, 118.

поп за његов *adventus* у Мачву. Њу би не случајно задржао до 1279. године, када у исправама датираним 30. јануаром, а потом 13. мартом 1279. на положају бана, али и господара Мачве и Босне (*dominus de Macho et de Bozna*) најпре срећемо Угрину из великашке породице Чак, који је уједно био и магистар краљевских добара,⁴² а затим никога другог до ташту краља Драгутина, краљицу Јелисавету, која се у повељи од 19. августа 1280. године помиње као *E. dei gracia maior Regina Hungariae, ducissa de Macho et de Wazna*,⁴³ која ће тим простором управљати, како је познато, до 11. јуна 1284. године.⁴⁴

То је уједно и *terminus ante quem* поп када је Драгутин „ново примио власт земље сремске”, како бележи архиепископ Данило II.⁴⁵ Штавише, време

⁴² Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 51. У октобру и новембру 1279. године краљ Ладислав налазио се у Ердшомљу (Вршцу), а заједно са њим се налазио, по свој прилици и Угрин Чак, *Hazai okmánytár – Codex diplomaticus patrius I*, edd. N. Imre, I. Páur, K. Ráth, D. Véghely, Győrött 1865, 81; Fejér, *Codex diplomaticus V/3*, 1830, 57–59; Крстић, *Између бреја и рија*, 49, посебно нап. 29, где се налазе аргументи који се тичу датације наведене исправе; Szentpétery Imre, Iván Borsa, *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II/2–3* (1272–1290), Budapest 1961, 251, по. 3013; А. Крстић, „Вршац у средњем веку I део – од раног средњег века до краја 14. столећа”, *ИЧ* 59 (2010), 88.

⁴³ Није најјасније зашто је угарска круна одлучила да одузме Драгутину управу над Мачвом. Можда одговор лежи у чињеници да је управо на сабору јуна 1279. угарски краљ екскомунициран из цркве те да је једна од важнијих одлука сабора подразумевала покрштавање Кумана и престанак њиховог номадског начина живота у Угарској, Z. J. Kosztonyik, “In the European Mainstream: Hungarian Churchmen and Thirteenth-Century Synods”, *The Catholic Historical Review* 79/3 (1993), 423–425; А. Крстић, *Између бреја и рија: Еп(г)шомљо – Вршац у средњем веку*, Београд 2019, 48; P. Engel, *The Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*, London – New York 2001, 109. Такође, краљица мајка Јелисавета, како нам сведочи повеља од 19. августа 1280. године, обавезала се да ће предузети све неопходне мере за борбу против јеретика, под којима се свакако могу подразумевати и православци, на простору Мачве и Босне (*Elisabetha dei gracia maior regina Hungarie, ducissa de Machou et de Wazna, omnibus Christi fidelibus presens scriptum inspecturis salutem in omnium Salvatore. Ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod cupientes sanctam fidem katolicam in ducatus de Machou et de Wazna et in comitatibus de Pasega et de Wolkou ceterisque comitatibus nostre iurisdictioni subiectis, ac aliis, quos, miserante deo, nos habere contigerit in futurum, destructis horroribus(!), ac eliminatis atque destructis inde hereticis, qui ecclesiam sanctam et fidem ipsius demoliri atque destruere dampnabiliter moliantur, per nostre regalis mansuetudinis ac potestatis nec non iurisdictionis officium et ministerium dilatari, ad requisicionem et commonicionem reverendi patris nostri Philippi dei gracia Firmani episcopi, apostolice sedis legati, promittimus et assumimus per presentes...*), *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, VI, ed. Tadija Smičiklas, Zagrabiae 1908, 357–358, што је свакако стајало у вези са посетом папског легата 1279. О изразито православној политици краља Драгутина, *Животи краљева и архиепископа српских*, 28; М. Поповић, *Стефан Драгутићин – Верска политика и култи*, Лепосавић 2020, 49–63; Н. Цвитковац, „Црквена припадност краља Драгутина после 1291. године”, *Бачићина* 48 (2019), 355–367. Постоји и друга претпоставка по којој се постављање банаху у Мачви, Босни и Кучеву искључиво приписује јачању јужне границе краљевства, V. Achim, *Politica sud estică a regatului ungar sub ultimii Arpadieni*, București 2008, 206–208; Крстић, *Између бреја и рија*, 48.

⁴⁴ У акту од 11. јуна 1284. помиње се као “domine Elisabeth dei gracia maioris, regine Ungarie, ducisse de Macho et de Bazna..”, *Codex diplomaticus patrius*, VIII, 235–236. Међутим, већ у документу од 5. августа 1284. помиње се само као domina regina: “Ladislaus Dei gratia, rex Hungariae, carissimae matri suae, Dominae Elisabeth reginae, salutem, quam sibi optat...”, Fejér, *Codex diplomaticus*, V/3, 245–246; Узелац, *Под сенком ња*, 205.

⁴⁵ „...не по мнози же врѣмени ново прикмѣшоу властъ землѣк срѣмьскихъ благоучести-вемоу краљу Стефану...”, *Животи краљева и архиепископа српских*, 114; Узелац, *Под сенком ња*, 205.

када је Драгутин „ново примио власт” над Мачвом може се сузити на период између 11. јуна 1284. и 5. августа 1284. када се у једној повељи краљица Јелисавета помиње само као *domina Regina* без навођења Босне и Мачве.⁴⁶ М. Динић је управо на саопштењу Данила II како је „после не много времена ново примио власт земље сремске благочастиви краљ Стефан” узимао да архиепископ „сам себе демантује”. Такав закључак, међутим, у оваквом проматрању догађаја не стоји, пошто се на основу свега изнетог може закључити да Данило II доследно, без икакве контрадикторности пише о статусу Мачве у Драгутиново време.

По свој прилици и то је био један од стратешких потеза угарске круне. Наиме, архиепископ Данило II пише како је након заједничког упада браће на византијску територију српски краљ Милутин „отпустио свог брата [Драгутину, *џрим. II. K.*] у његову сремску државу”, а то се свакако односи на горе поменути период у току 1284. године. Чини ми се да има места претпоставки да је одлука угарске краљице Јелисавете да Мачву, Београд и Босну препусти зету Драгутину у вези са браком који је српски краљ Милутин склопио са ћерком бугарског цара негде у то време, а свакако пре 11. августа 1284. будући да се у једном дубровачком документу бележе дарови који су том приликом упућени српском краљу.⁴⁷ Наиме, уколико је свој трећи брак краљ Милутин склопио са свастиком Јелисаветом, старијом кћерком краљице Јелисавете и краља Стефана V, у другој половини 1283, а већ 1284. склопио нови брак са бугарском принцезом, јер је српска црква првопоменути са угарском принцезом одбацила и прогласила неважећим, то је могло утицати на промену угарског погледа на јужне границе краљевства. Краљица мајка Јелисавета је, можда, увидевши да брак Јелисавете и краља Милутина нема изгледа на успех, упркос чињеници да је католичка црква тај брак сматрала важећим за разлику од православне,⁴⁸ те да се Милутин оженио бугарском принцезом, одлучила да преда Мачву, Београд и Босну свом зету Драгутину и ћерци Каталини и тиме обезбеди династичким сродством немирне јужне покрајине.⁴⁹ У сваком случају, Стефан Драгутин је, како Данило II бележи,

⁴⁶ Узелац, *Под сенком ња*, 205; П. Коматина, „Краљ, краљице и сродници. Брачне стратегије и правци”, *Свети Краљ Милутин. Владар на раскрсћима светова*, ур. С. Пириватрић, С. Марјановић-Душанић, Д. Поповић, Београд 2022, 90–91.

⁴⁷ *Животни краљева и архиепископа српских*, 113–114; П. Коматина, „Краљ, краљице и сродници”, 88, 94.

⁴⁸ У уговору краља Стефана Уроша II Милутина и Карла од Валоа из 1308. године Јелисавета се назива краљевом „законитом женом”, а барски архиепископ Вилхелм пише да је српски краљ имао „две законите жене Јелисавету и Симониду”, П. Коматина, *Краљ, краљице и сродници*, 88–90.

⁴⁹ Наравно, оваква претпоставка је заснована на датирању склапања брака између Милутина и Јелисавете у 1283–1284, F. Kanyo, „Az arasa, a szerető, a kiralyne es a boldog. Egy eletrajz az utolso Arpadok idejéből”, ed. M. Balogh-Ebner, S. Gyorgy, T. Hajnaczkzy, *Tortenelmi toredkek. Valogatas a napi tortenelmi forras szerzoinek irasabol, III*, Budapest 2019, 17–22; П. Коматина, „О првом браку краља Милутина”, *ЗРВИ* 57 (2020), 53; П. Коматина, „Краљ, краљице и сродници”, 82–106. За датирање брака између Милутина и Јелисавете после 1292. године, Ђ. Malamut, „Les reines de Milutin”, *BZ* 93/2 (2000), 490–507, 491–500; А. Узелац, „О српској принцези и бугарској царици Ани: прилог познавању бракова краља Милутина”, *ИЧ* 63 (2014), 29–46. Вид. Н. Порчић, Н. Исаиловић, „Западна политика. Папе, краљеви, моћници, комуне”, *Свети Краљ Милутин*, 148–183; С. Пириватрић, „Зет грчког цара. Источна политика”, *Свети Краљ Милутин*, 111–143, посебно нап. 26, где су такође изнета запажања

„ново примио власт земље сремске”, свакако Мачву, а овог пута је њему припала и власт над Босном (свакако над Усором и Солима) и Београдом,⁵⁰ те би се и све вести које наводи у вези са Мачвом, а које су се сматрале контрадикторним, довеле, по нама, у логички ред.

Међутим, према архиепископу Данилу II у Драгутиновој краљевској титулатури с почетка његове владавине, поред „све српске и поморске” и „сремске земље” наводи се и да је краљ „подунавске земље.”⁵¹ Најпре, треба узети у обзир чињеницу да се под подунавском земљом подразумевају земље Браничево и Кучево, али остаје питање због чега и на основу чега архиепископ износи да је Драгутин владао наведеним областима. Нажалост, за подручје Браничево и Кучева у спису Данила II немамо јасне смернице које упућују да је Драгутин „примио власт”, „наново примио власт”, као у случају Мачве („сремске земље”), а такође ни у дипломатичкој грађи. Заправо, о угарској власти над Браничевом почетком друге половине XIII века се врло мало зна. После смрти Стефана V 1272. године и формирања регентства, у том хаотичном времену унутар краљевства, назире се намера да се, као и у случају Мачве, на јужним границама успостави непосредна управа. У прилог томе најбоље сведочи постављање банова, осим у Мачви, Босни, Усори, Солима, такође и у Браничеву и Кучеву. Заправо, по свој прилици је то била јединствена целина Браничевско-кучевска бановина, на чијем челу је био бан Григорије.⁵² Међутим, као и у случају свих наведених области, тако је и Браничевско-кучевска бановина опстала мање од годину дана. Поново, али само у области Кучева, наилазимо на помен бана Стефана децембра 1279. године.⁵³ Будући да се након 1273. не помиње бан Браничево и Кучева у науци је изнета претпоставка да су управо тада, или непосредно затим, своје деловање отпочели Дрман и Куделин, полубраћа, бугарски великаши куманског порекла који су збацили угарску власт и преузели контролу над поменутиим областима.⁵⁴ Међутим, у новије време како је то приметио А. Узелац, научници су суздржанији по питању почетка њиховог деловања, те се оно ставља у шири временски оквир 1274–1284. године.⁵⁵ Тај шири временски оквир

на основу којих се брак Милутина и Јелисавете смешта у ране деведесете године, али се дозвољава да је Ана (Неда) њихова прва ћерка рођена осамдесетих година XIII века, током Јелисаветиног боравка у Србији.

⁵⁰ С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 75.

⁵¹ *Животи краљева и архиепископских српских*, 18.

⁵² Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 51–53.

⁵³ Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 52.

⁵⁴ П. Ников, *История на Вугинското княжество до 1323. година*, София 1922, 25–26; М. Динић, „Браничево у средњем веку”, *Српске земље у средњем веку*, прир. С. Ћирковић, Београд 1978, 96; Узелац, *Под сенком њаса*, 118, нап. 115. С друге стране Х. Димитров узима да се они нису могли појавити пре 1280, а то пре свега заснива на помену кучевског бана у изворима 1279. године, Остали аргументи Димитрова да је Браничево прикључено Мачви након 1273, као и извештај доста познијег Бонфинија о тзв. сеоби Кумана немају никакво упориште у изворима. О томе детаљно Узелац, *Србија, Бујарска и Таџари у другој половини XIII века*, Београд 2012 (докторска дисертација у рукопису), 132–133, нап. 291.

⁵⁵ Х. Коларов, „Българо-сръбски отношения при Тертеровци”, *България в света от древността до наши дни*, I. София 1979, 217; И. Петкова, „Българският северозапад в политическия живот на Балканите към края на XIII век”, *Трудове на Великотърновския университет Св. Кирил и Методиј* 20/3 (1983) 14. Вид. Узелац, *Србија, Бујарска и Таџари у другој половини XIII века*, 132–133.

свакако је дат на основу чињенице да се браничевско-кучевски бан последњи пут спомиње 1273. године, а да се прве непосредне вести о њиховом присуству, заправо вести о реакцији угарског краља Ладислава IV „против Дрмана и Бугара” (contra Dormanum et Bulgaros), бележе у његовој исправи из 1285. године.⁵⁶ Чињеница да се 1279. у једној исправи помиње бан Кучева свакако би сузила период могућег почетка куманске власти над простором Кучева, уколико се заиста *banum de Kulchou* односи на бана Кучева, а не на земљу *Kulchua* у Трансилванији.⁵⁷ Иначе, архиепископ Данило II први пут куманске великаше помиње у вези са догађајима из 1284, али наводи да су својим областима владали *ог мноѣх времена*.⁵⁸

Дакле, све ово нас наводи на закључак да не постоји извор који изричито сведочи о запоседању Браничева и Кучева од стране Дрмана и Куделина и њиховом помену на том простору пре 1284. Самим тим, јасно је да се претпоставка у вези са њиховом појавом непосредно после 1273. године изводи *ex silentio*. У том смислу, будући да извори нису издашни по том питању, склони смо да претпоставимо, пратећи вести Данила II, који је на више места очигледно добро обавештен о приликама у Мачви, да је Драгутин могао преузети власт, како се у његовој титулатури наводи, и над „подунавском земљом”, односно Браничевом и Кучевом, после 1273. Његова власт би и у овом случају над Кучевом трајала до 1279, када у једној повељи краља Ладислава IV, која се тиче заменеседа те издавања потврде о том чину, срећемо новог бана Кучева – Стефана.⁵⁹ Иако се у науци предлагало да се тај податак односи на земљу или село у Трансилванији, *terra et villa de Kulchua*, сматрам да ипак не би требало одбацити могућност да је у питању сведочанство о постојању бана Кучева 1279. године. Наиме, територијална организација Трансилваније у то време је добро позната и у оквиру ње осим краљевских, саских и секељских жупанија и неколицине влашких области нису постојале бановине.⁶⁰ Сем тога, чињеница да се уз област Кучево не јавља Браничево не мора се узети као доказ да је у питању посед у Трансилванији,

⁵⁶ „...Item in expedicione nostra, quam contra infideles Cumanos nostros habuimus, idem M. Georgius ante oculos nostre Maiestatis in ipsos...”, „...Insuper quum nostros homines fideles Transiluanos, una cum Cumanis nostris, contra Dormanum et Bulgaros misissemus, M. Georgium eiusdem exercitus capitaneum praeficientes...”, Fejér, *Codex diplomaticus*, V/3, 274–277; Повеља је издата магистру Ђорђу 1285, али се на основу навођења његових војних заслуга борбе са Дрманом смештају између краљевог почетног сукоба са Куманима и битке код Ходског језера 1282. и времена издавања исправе, што је историографу навело да краљеву реакцију сместе у 1284. годину, Крстић, *Између брега и ријеке*, 50–51.

⁵⁷ „...Quod cum inter Jacou Magistrum Pincernarum nostrorum et Comitum Andream, filios Iakou ex vna parte; et Stephanum Banum de Kulchou...”, Fejér, *Codex diplomaticus*, V/2, 557–559; Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája*, 52. О тези да је у питању земља и село *terra et villa de Kulchua*, у: П. Ников, „Българо-унгарски отношения от 1257. до 1277. г.”, *Сборник на Българска академия на науките*, XI, София 1920, 179–180, који пак управо непомињање Браничева уз Кучево узима као додатни аргумент да није у питању Кучево у данашњој Србији. Вид. Узелац, *Србија, Буларска и Тајари у другој половини XIII века*, 132, нап. 291.

⁵⁸ *Животи краља и архиепископа српских*, 114–115.

⁵⁹ „...et Stephanum Banum de Kulchou...”, „Quod vdem Stephanus Banus...”, „...Laurentius, Magister Tauernicorum nostrorum, dilectus et fidelis noster contulit et tradidit quasdam possessiones suas Erdeufalua et Gayg vocatas eidem Stephano Bano, ac fratribus suis...”, „...vel per quemcunque ipse Stephanus Banus et fratres sui impeterentur...”, Fejér, *Codex diplomaticus*, V/2, 557–559.

⁶⁰ G. Kristó, *Early Transylvania (895–1324)*, Budapest 2003, 88–147.

већ може да укаже на то да су до тог времена Дрман и Куделин већ били преузели Браничево. Наиме, Данило II пише да су се они – „браћа једне матере”, „укоренили у држави земље браничевске у месту званом Ждрелу”, „од многих времена ту утврдивши се као самовласни, не бојећи се никојега насиља”, али, како видимо, не спомиње Кучево.⁶¹ Ту одредницу о њиховом дужем присуству у Браничеву архиепископ бележи када нас обавештава да је краљ Стефан „ново примио” власт земље сремске, дакле 1284. Управо се за ту годину везује и активнија српско-угарска политика по питању пограничног подручја. У историографији се у пролеће 1284. смешта боравак краља Ладислава IV у Ердшомљу и преговори са Дрманом.⁶² У исправи од 8. јануара 1285. године изdatoј магистру Ђорђу, где се хронолошки наводе његове војне заслуге, између осталог се каже како је краљ дошао да преговара са Дрманом, али је бугарски великаш нажалост злоупотребио краљево поверење, те заробио његовог барона. Потом је магистар Ђорђе заробио његовог пратиоца, а затим је стао на чело војске коју је краљ упутио „против Дрмана и Бугара” (contra Dormanum et Bulgaros).⁶³ Преговори су, дакле, по свој прилици вођени током маја 1284, а потом је уследио поход. Претпоставља се такође да се у то време краљ састао у Ердшомљу (Вршцу) и са својим шураком Драгутином, те да су приликом тог сусрета оснажени њихови односи између осталог „повећањем Драгутинове територије”, како је то указао А. Крстић. Ми бисмо ипак дефинисали те територије, те то „повећање” описали речима да је угарски краљ враћањем Мачве, Браничева и Кучева, уз додавање посeda у североисточној Босни, под власт Драгутина, заправо њему препустио и тиме, како су историјске прилике и показале, обезбедио сигурнију одбрану јужних граница. Драгутин је по свој прилици у наредном периоду имао задатак да прогна „зломисленике” са „~~достојанина својго~~”, али како се види из опширног описа архиепископа Данила II, у томе је ипак морао да потражи помоћ свог брата краља Милутина. Најпре је Драгутин окупио „сву силу своје државе” и пошао у њихову област, али како је браничевска земља „била веома утврђена” и „није им могао никакве пакости учинити” вратио се у своју државу.⁶⁴ Та Драгутинова акција изазвала је противудар двојице Кумана који „сакупише око себе многу војску народа татарскога и Кумане, давши им много злата” и „са овима се једнодушно устремише на државу овога благочастивог краља Стефана... чињаху му велике пакости не разилазећи се”.⁶⁵ Због тога је сремски краљ затражио помоћ од свог брата са којим се састао „на реци Морави у месту званом Мачковци”. Браћа су потом заједничким војним снагама „пошли на државу оних који су подигли унутрашње ратове

⁶¹ *Животи краљева и архиепископа српских*, 86–87, 114–115.

⁶² Крстић, *Између брега и рије*, 50–51.

⁶³ „...Insuper quum nostros homines fideles Transiluanos, vna cum Cumanis nostris, contra Dormanum et Bulgaros misissemus, M. Georgiuin eiusdein exercitus capilaneum praeficientes...”, Fejér, CD, V/3, 276. О датацији похода против Дрмана и Куделина, вид. Узелац, *Под сенком ђа*, 119; I. Vásáry, *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans*, 1185–1365, Cambridge, 2005, 104–107; Крстић, *Између брега и рије*, 51, нап. 36.

⁶⁴ *Животи краљева и архиепископа српских*, 114–116; Узелац, *Србија, Бугарска и Таијари у другој половини XIII века*, 210–212; Узелац, *Под сенком ђа*, 204–210.

⁶⁵ *Животи краљева и архиепископа српских*, 114–115; Узелац, *Србија, Бугарска и Таијари у другој половини XIII века*, 210–212; Узелац, *Под сенком ђа*, 204–210.

и буне” и успели да прогнају „оне зломисленике са **достојанства својког**”, а архиепископ Данило II, по нашем мишљењу, узима да су српски владари бранили свој посед.⁶⁶ Описани догађаји се данас поуздано могу сместити у крај 1291. или почетак 1292. године.⁶⁷

* * *

На основу свега изложеног, може се закључити да би, посматрани у светлу анализе посредних вести из дипломатичке грађе, подаци архиепископа Данила II о томе да је краљ Драгутин приликом свог ступања на српски престо 1276. владао српском и поморском, подунавском и сремском земљом, при чему би у случају оностраних Срема (Мачве), Браничева и Кучева, његова власт потрајала до 1279. године, могли бити веродостојни. За време владавине српском државом у периоду од 1276. до 1282. Драгутин је своје повеље потписивао углавном као „краљ српски”,⁶⁸ а једина у којој се потписао као „**крал(ь) ср(ь)бских(ь) земьл(ь) и поморских**” потиче из 1281.⁶⁹ После повлачења са престола и споразума у Дежеву 1282. задржао је делове централне Србије, тј. руднички крај, Ариље и крај око Лима.⁷⁰ Мачву је потом заједно

⁶⁶ *Животи краљева и архиепископа српских*, 114–115; Узелац, *Србија, Бујарска и Таиари у другој половини XIII века*, 210–212; Узелац, *Србија, Бујарска и Таиари у другој половини XIII века*, 135, нап. 307, другачије тумачи речи архиепископа Данила II, те узима да се речи да су браћа Драгутин и Милутин прогнали „оне зломисленике са **достојанства својког**” односе на наследство Дрмана и Куделина. Међутим, према нашем мишљењу, речи Данила II могу се протумачити и да су браћа протерала Кумане са свог поседа, нарочито у светлу Даниловог податка да су Милутин и Драгутин пошли у рат против оних који су „подигли унутрашње ратове и буне”. Посебно је питање угарске и српске перспективе припадности јужних граница. На пример, у повељи краља Андрије III из 1298. године када се помињу заслуге три угарска великаша у борби против Татара који су заузели Мачву, наводи се да су они „желели да узнемире и нанесу штету нашем величанству и опустоше *нашу краљевину Угарску*”. У краљевој повељи издатој 10. новембра 1293, спомиње се да су током зиме, друге године по краљевом крунисању, дакле у току 1292. Татари опустошили Мачву, али је убрзо краљ послао војску која је однела велику победу над Татарима. За српског краља и сремског краља, као и за хагиографа Данила II, те области Мачве, Браничева и североисточне Босне су несумњиво српске. Краљ Драгутин је за Угре био „*rex Serviae*”, а тако га ословљава и Карло Роберт у акту из 1307. године, у коме се описују борбе између угарских трупа и српског краља, а које су отпочеле због упада Драгутина на угарску територију, тј. „овострани Срем”, И. Коматина, „*Rex Serviae* у угарској краљевској титулатури од 1202. до 1402. године”, *Ниш и Византија* 16 (2018), 60, нап. 54, што указује да је он већ почетком XIV века морао изнова да успостави непосредну власт над Мачвом. Чини се да су све нејасноће о припадности угарских јужних, односно српских северних покрајина проишле из чињенице да су угарски краљеви своју врховну власт над Србијом истицали од тренутка када је Србија ушла у угарску краљевску титулу, дакле од 1202. године, и у односу на тренутне политичке околности је, више или мање наглашавали, док је за српску страну непосредна власт над тим покрајинама једини показатељ власти.

⁶⁷ А. Узелац, „Ко је спалио Жичу?”, *Браничевски гласник* 6 (2009), 1–13; Узелац, *Србија, Бујарска и Таиари у другој половини XIII века*, 211–215; Узелац, *Под сенком йса*, 207–210.

⁶⁸ „...**Стефанъ по милости Бож(и)ки краљ српски**, *Зборник средњовековних ћириличких йовела и йисама Србије, Босне и Дубровника (1186–1321)*, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 269; **Стеф(а)нь крал(ь) ср(ь)пски**, Исто, 272; „...**Ст(е)ф(а)нь краљ и с в(о)г(о)мь самодръж(ь)ць ср(ь)пски**...”, Исто, 274.

⁶⁹ *Зборник средњовековних ћириличких йовела и йисама*, 266.

⁷⁰ Динић, „Област краља Драгутина после Дежева”, 123–147; А. Krstić, “The rival and the vassal of Charles Robert of Anjou: king Vladislav II Nemanjić”, *Banatica* 26 II (2016), 37.

са Београдом, Усором и Солима „наноно” добио од угарског краља свог шурака Ладислава IV 1284. године, пошто му их је негде после 11. јуна, а пре 5. августа 1284. препустила угарска краљица мајка Јелисавета. Коначно 1291/1292. Драгутин је уз помоћ брата краља Милутина својим поседима додао и територију Браничева који су у међувремену држали Дрман и Куделин.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PhD IVANA KOMATINA, Senior Research Associate
Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: ivana.komatina@iib.ac.rs

THE REGNAL TITLE OF KING DRAGUTIN IN *DANILO'S COLLECTION OF LIVES*

SUMMARY: Archbishop Danilo II's note in his *Collection of Lives* (*Danilov zbornik*) that Dragutin was the "sovereign king of the entire Serbian and Littoral, Danubian and Syrmian land", i.e. the developed titulature, in terms of territorial components, ascribed to him at the time when he assumed the Serbian throne in 1276, has most often been explained in Serbian historiography as a mistake made by learned Archbishop Danilo II. It was claimed that during his rule from 1276 to 1282 he was merely the king of "the Serbian and Littoral land", taking power of the Syrmian and Danubian land only after 1284, i.e. 1291/1292. It is also held in historiography that archbishop Danilo II brings again unreliable news when he states that Dragutin, after suffering an injury and letting the throne to his brother Milutin, went to "the area of his state, the land called Mačva, granted to him by his father-in-law, the Hungarian king, certainly Stephen V (1270–1272)". Thus, another piece of information is discarded with the explanation that his father-in-law could not have ceded Mačva to him as he died in 1272. Writing about Dragutin's taking over of Mačva in 1284, after vain Queen Elizabeth ceded it to him, Archbishop Danilo II states that the former Serbian king "received anew the rule over the Syrmian land". Although Archbishop Danilo II precisely states that Dragutin "received anew the rule", i.e. began to rule Mačva again, this statement is also considered in Serbian historiography as being another of Danilo's errors – it is suggested that it is unclear why Danilo uses the term "anew". The fact that the archbishop is obviously not contradictory and brings in different places the news that can be placed in a logical sequence made us re-examine the credibility of his account. After giving an overview of the history of the Lordship of Mačva (Syrmia Ulterior), we have put forward the hypothesis that the Hungarian side as well, during the conclusion of the marriage, certainly before 1271, between Dragutin and Katalina, undertook "the obligation" to cede a part of the territory, i.e. Mačva to its son-in-law Dragutin as Archbishop Danilo II clearly indicates "the obligation" of the Serbian side after the marriage conclusion, i.e. that Dragutin would inherit the Serbian throne. Such decision could certainly influence the relationship between king Stephen V and the then duke of Mačva Béla Rostislavić. However, the death of both king Stephen V and duke Béla in 1272, in a span of only a few months, and the arrival of the regency that grappled with numerous challenges of the dissatisfied nobility seem to have further blurred the time of Dragutin's adventus in Mačva. In the period from November 1272 to September 1273, the preserved diplomatic records mention the bans of Mačva, and after several years of the absence of bans, in 1279 Ugrin Csák, who was the ban of both Mačva and Bosnia (the documents from 30 January and June–August 1279), is mentioned. It is possible that by establishing the banate, the regency in fact aimed to prevent the fulfilment of "the obligation" of late king Stephen V and

thus to preclude that Mačva left Hungary. However, following the above news of Archbishop Danilo and the news from diplomatic records, we assumed that the September 22th 1273, when we find on that position ban Egidius, is at the same time the terminus ante quem non for Dragutin's adventus in Mačva, which he would keep until 1279 not incidentally. After the Great Church Council in Buda, or again under the influence of tighter reorganisation of the southern provinces, Mačva again came under the direct Hungarian rule. It is after this year that queen mother Elizabeth appeared in the role of the lord of Mačva and Bosnia, ruling this area, as it is known, until 11 June 1284. In our opinion, this is, at the same time, the terminus ante quem non when Dragutin "received anew the rule over the Syrmian land", as noted by Archbishop Danilo II. However, in addition to "the entire Serbian and Littoral" and "Syrmian land", in Dragutin's royal titlature archbishop Danilo II states that he was also the king of "the Danubian land". Similarly to the case of Mačva, after the death of king Stephen V, the ban (Gregorius) began to lead the newly formed Braničevo-Kučevo banate, which also survived for one year only (1272/1273). We find again, but only in the Kučevo area, the mention of ban Stephen, in December 1279. It is at this time that the activity of Bulgarian noblemen of Cuman origin Darman and Kudelin began, for whom Danilo II writes that they "took root in the state of the Braničevo land, in the place called Ždrelo". The archbishop notes this news about their longer presence in Braničevo simultaneously with informing us that king Stephen "received anew" the rule over the Syrmian land, i.e. in 1284. They certainly assumed power in Braničevo, while there are no data for Kučevo. As the bans of Braničevo and Kučevo are not mentioned in the period from 1273 to 1279, while only the ban of Kučevo is mentioned for the last stated year, while archbishop Danilo II specifies that Dragutin also ruled "the Danubian land", we put forward the thesis that Dragutin ruled Kučevo, and that the Cumans took hold of Braničevo. This is also corroborated by the data that Dragutin, as the former king, mustered "all the forces of his state" and went to their area, but as the land of Braničevo was "strongly fortified" and "he could not do any malice to them", he returned to his state. This soon provoked a backlash from the Cumans, which is why the Syrmian king asked his brother Milutin to help. In 1291/1292, with joint military forces the two of them managed to banish "those foes from 'ДОСТОЯННІА СВОКГО'". Based on all the above, it may be concluded that, in light of the analysis of indirect news from diplomatic records, the information provided by Archbishop Danilo II that king Dragutin ruled the Serbian and Littoral, Danubian and Syrmian land in the 1276–1282 period, and in case of Braničevo and Kučevo and Syrmia Ulterior (Mačva) until 1279, may be credible. After withdrawing from the throne in 1282, he kept parts of central Serbia, i.e. the area of Rudnik, Arilje and the area around the Lim river. In 1284, he received "anew" Mačva together with Belgrade, Usora and Soli from the Hungarian king, his wife's brother Ladislaus IV, after they were ceded to him by Hungarian queen mother Elizabeth after 11 June 1284 and before 5 August. Finally, in 1291/1292, with the help of his brother king Milutin, Dragutin added to his estates the territory of Braničevo, held in the meantime by Darman and Kudelin.

KEYWORDS: Stefan Uroš I, Stefan Dragutin, Bela IV, Stephen V, Mačva, Syrmia, Braničevo, banate

Др ЈЕЛЕНА ГЛУШАЦ, истраживач сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: jelena984@hotmail.com

ПРИЛОГ ПОЗНАВАЊУ СТАРЕ ЦРКВЕ У ОСЕЧИНИ

САЖЕТАК: Стара црква у варошици Осечини код Ваљева, првобитно посвећена Светом Георгију, представља један од најстаријих храмова у овом крају, који је са својом непосредном околином проглашен спомеником културе. Термин „стара црква” одомаћен је после изградње нове цркве на истој парцели 1940. године. Током свог постојања, неколико пута је рушена и паљена, а током једне од обнова промењено јој је храмовно посвећење (Вазнесење Господње). Посредно помињући осечанску цркву, у литератури се готово увек наводе погрешне године оснивања (1765. или 1818), које у ствари представљају датуме када се она обнављала. У раду ће бити изнете хипотезе о првим подацима који указују на постојање парохијског живота у Осечини, са фокусом на излагање конкретних података из периода надлежности ваљевског епископа Доситеја Николића, односно синђела Андреја Јоакимовића. Описи цркве, парохије и свештенства, биће поткрепљени поређењима са подацима других цркава из Ваљевског дистрикта. Доња хронолошка граница овог прилога биће прва деценија XIX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Хабзбуршка монархија, Османско царство, Ваљевска епископија, Ужичко-ваљевска митрополија, Осечина, Црква Светог Георгија, парохија, свештеник, миграција

Недостатак извора везаних за оснивање храма и зачетке парохијског живота у Осечини представља велики проблем за поуздану реконструкцију његове ране прошлости. Први подаци који указују на осечанско свештенство, на основу којих се може претпоставити хипотеза о постојању цркве, потичу из *Поменика манасџира Раче*.¹ Монаси из манастира Раче, да би прибавили материјалну помоћ, путовали су по разним местима на подручју Пећке патријаршије и даље, уписујући имена живих и покојних, која би се спомињала

¹ *Поменик манасџира Раче*, приредио Томислав Јовановић. Бајина Башта: Рачанска фондација, 2005.

на светим литургијама, по одређеним правилима. *Поменик* бележи око 15 хиљада имена, из неколико стотина места, која су уписивана од прве деценије XVII века до 1682. године.² Поред имена, монаси су повремено уписивали место боравка приложника и годину посете. Уколико се радило о свештеним или монашким лицима, готово обавезно да је уписиван и њихов чин. Рачански монаси су посетили место Осечина (Осечна)³ и уписали имена два свештеника: презвитера Мануила⁴ и презвитера Јовице⁵. Нажалост, не може се утврдити да ли је то била једна посета, што би значило да су поменути свештеници заједно службовали, или су то биле две различите посете. Поред непостојања временских одредница, не спомиње се ни назив храма, што уосталом није ни био обичај да се уписује у *Поменик*, осим назива манастира или места уз имена монашких лица.

Нови подаци о месту, цркви и парохији, јављају се тек у првој половини XVIII века у изворима српске црквене и хабзбуршке провенијенције. Најрелевантнији за овај рад биће подаци из неколико докумената везаних за Ваљевску епископију: *Протокол' ѿт преписанія црквеи и них сост(о)аіа, находещих ся ва епархіи валеvскои про лето 1735. год*,⁶ *Протокол ѿ экзаминаціа священниковъ парохналних, находещих се ва епархіи валеvскои, творилое лѣта 1735. мною Андреем Ивакимовичемъ, а. м. сѣнделом по указу его архіастирства*,⁷ белешке о притужбама на незаконите бракове,⁸ као и *Извещеніе колико сель обрѣтает се ва епископіи валеvскои, како имено последхетъ про лето 1735. У Валеvу ноемвріа 25*.⁹ Поред преписа *Извещѣніја* које је начинио Димитрије Руварац у наведеном раду, постоји и препис *Извещѣніја* Радослава Грујића, који је потпунији са подацима о броју села, именима свештеника, укупном броју домова у епископији, манастирским парохијама и документима који се односе на прилоге.¹⁰ Налогодавац наведених извештаја, упућених београдско-карловачком митрополиту Вићентију Јовановићу, био је синђел Андреј Јоакимовић, који се налазио на месту администратора Ваљевске епископије (1735–1737), по уклањању епископа Доситеја Николића. Његов одлазак је подстакнут несугласицама са митрополитом око реформи у управљању, као и писмом ваљевског егзарха Стефана Стојковића упућеним будимском владици Василију Димитријевићу о стању Ваљевске епископије јула 1731.¹¹ Оно сведочи о бројним неправилностима у раду епископије по питању незаконитих бракова, мешања световних власти

² *Исѣо*, 3.

³ Александар Лома, „На именословним врелима II. Осврт на нова издања старосрпских извора”, *Ономаѣолошки прилози*, књ. XVIII (2005), 465.

⁴ *Поменик манастира Раче*, 446.

⁵ *Исѣо*, 476.

⁶ Димитрије Руварац, „Митрополија београдска око 1735. године”, *Сѣоменик СКА* XLII (1905), 154–171.

⁷ *Исѣо*, 171–197.

⁸ *Исѣо*, 197–200.

⁹ *Исѣо*, 201–203.

¹⁰ Документ се налази у збирци Архива САНУ, бр. 8903, а објављен је у раду: Недељко Радосављевић, „Ваљевска епископија у 'Извештенију' из 1735. године”, *Гласник Историјској архива Ваљево* 31 (1997), 43–46.

¹¹ Радослав Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације (1718–1738)”, *Сѣоменик СКА* LII (1914), 105–106.

у црквене послове. Као велики проблем, егзарх указује на малобројност свештенства, које је неучено и просто, на запустелост манастира. Недуго затим, упутио је представку митрополиту Вићентију Јовановићу у којој се пожалио на епископа Доситеја, да је склон више злим него добрим саветима.¹² Епископ Доситеј је касније враћен на управу у Ваљево, где је остао до тренутка када су Османлије опет преузеле град.¹³

Код помињања црква и манастира ваљевског краја у историјским изворима, чести су дуги временски размаци. Као један од примера можемо навести Цркву Светог Димитрија у месту Маркова црква код Словца.¹⁴ Назив цркве и места, као и посвећење храма, претпоставља да су цркву подигли избегли монаси из Марковог манастира код Скопља, у непознатом временском периоду.¹⁵ У *Рачанском ѿоменику* поред назива места убележен је митрополит Митрофан,¹⁶ што би навело на претпоставку да је ово најстарији податак о Цркви Светог Димитрија.¹⁷ Следећи поуздани подаци Маркове цркве датирају из каснијег времена, у пописима Хабзбуршке монархије из 1718. где се помиње као село *Markova*,¹⁸ односно 1738. године, као *Markovacesqua*.¹⁹ Место се помиње у оба преписа *Извешћенија*.²⁰

На основу Јоакимовићевих извештаја, могу се по први пут донети конкретнији закључци везани за духовни живот и административно функционисање Ваљевске епископије, захваљујући опису црква и имовине, као и подацима о пореклу и образовању свештенства. Епископија је имала јурисдикцију у оквиру осам дистриката: шабачког, лешничког, крупанског, ваљевског, рудничког, крагујевачког, јагодинског и чачанског,²¹ са укупно 220 насеља, 3.463 дома и 33 цркве.²² Седиште епископа је било у вароши Ваљеву, које је по попису било највеће са 170 кућа.²³ Иако се овде налазило седиште, у вароши није постојала црква, већ су се богослужења обављала у једној соби, у дому некадашњег егзарха Висариона, која је била опремљена богослужбеним књигама и предметима.²⁴ Службу је обављало преко 40 свештеника, чије су

¹² Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија 1718–1739”, *Гласник Историјског архива Ваљево* 32 (1998), 23.

¹³ Исти, „Ваљевска епископија у 'Извешћенију' из 1735. године”, 41.

¹⁴ *Археолошки сѿоменици и налазишћа у Србији, I. Западна Србија*, приредио Ђурђе Бошковић. Београд: Научна књига, 1953. (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 89.

¹⁵ Ђурђе Сп. Радојичић, „Маркова црква”, *Бојословље*, година III, свеска 4 (1928), 280.

¹⁶ *Поменик манастира Раче*, ба.

¹⁷ *Археолошки сѿоменици и налазишћа у Србији I*, 89.

¹⁸ Душан Пантелић, „Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира”, *Сѿоменик СКА ХСХVI* (1948), 27.

¹⁹ Johan Langer, „Serbien unter der kaiserlichen Regierung 1717–1739”, *Mittheilungen des K. K. Kriegsarchiv. Neue Folge* III. Wien: K. K. Kriegsarchiv, 1889, 93 (247); *Археолошки сѿоменици I* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 89.

²⁰ Д. Руvaraц, „Митрополија београдска око 1735. године”, 201; Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија у 'Извешћенију' из 1735. године”, 43.

²¹ Рајко Веселиновић, „Срби под аустријском влашћу 1718–1739”, у: *Историја српског народа IV-I*, Београд: Српска књижевна задруга, 1986, 136–137; Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија 1718–1739”, 13–14.

²² Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија у *Извешћенију* из 1735. године”, 41.

²³ Д. Руvaraц, „Митрополија београдска око 1735. године”, 201–203.

²⁴ *Истѿо*, 166; Драг. М. Павловић, „Административна и црквена политика аустријска у Србији (од 1718–1739)”, *Сѿоменик СКА LXII* (1901), 187.

парохије већином обухватале више села. У *Извешћенију* Грујићевог преписа, налазе се називи неколико села, односно парохија и њихових свештеника, за која се може са сигурношћу претпоставити да нису имала своје цркве.²⁵

У попису цркава и затеченог стања Ваљевске епископије, у оквиру дистрикта ваљевског и палешког, помиње се осам цркава, две парохије без храмова и молитвена просторија у Ваљеву.²⁶ Запис о визитацији храма у Осечини датира од 7. јануара 1736. године.²⁷ Посвећен је Светом Георгију, а као тренутни парох спомиње се јереј Сава Јовановић. Осечанска парохија тада је обухватала 7 села, са најмање 59 домова: Осечина (7 домова), Драгијевица (8), Остружањ (22), Братачић (10), Плужац (10), као и села Црниљево (данас село Горње Црниљево) и Лопатањ која се не помињу у крајњим списковима у оба преписа *Извешћенија*.²⁸ Црква је била дугачка 9 кловтера, укључујући олтар и две припрате, широка 3 кловтера и 3 шува, висока 1 кловтер и 3 шува.²⁹ Према томе, она је била дугачка око 17 метара, широка око 6,5 метара и висока око 2,2 метра. Покривена је новом хрстовом шиндром, без свода. Писац извештаја напоменуо је неколико пута да је нова црква прављена 1735. године. Међутим, у подацима о испитивању свештенства, налазимо име тадашњег пароха Храма Светог Георгија у Белој Цркви, Арсенија Мијаиловића, који је пре доласка на ову парохију, службовао годину дана у Осечини 1707/8 године.³⁰ Друго, затечени јереј Сава, на овој парохији је од 1730. године.³¹ Стога се може претпоставити да је приликом визитације уочена преправка цркве, вероватно крова. Даље, у опису олтара, сазнаје се да је био преграђен буковим даскама на којима су се налазила двоја врата, северна и двери, са новим шареним завесама. Овде је била часна трпеза необично грађена од камена, ширине и дужине 3 педља, постављена на каменом стубу и није се знало да ли је освећена.³² На њој су били постављени једна плаштаница и два пешкира. Антиминс који је био од старог дебелог платна, црн и неопран без икаквог сведочанства, потписа, светих моштију, сведочи о ранијем постојању храма,³³ на вратима је завеса од чита. За проскомидију, жртвеник, користила се дрвена даска причвршћена на зид, на којој су се држали бела плаштаница од беза, путир и дискос, оба од лима, нова, скоро купљена,

²⁵ Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија у 'Извешћенију' из 1735. године”, 43–45.

²⁶ (Наводе се цркве Св. Јована Претече у селу Пауне, Св. Георгија у селу Бреска, Рођења Пресвете Богородице у Докмиру, црква у селу Петници, Св. Николе у Буковици, Св. Георгија у Осечини, Св. Николе у шанцу Осеченици и Св. Георгија у Дивцима; прва парохија је обухватала села Туларе, Врело и Бањане, а друга село Непричаву), „Митрополија београдска око 1735. године”, 162–166.

²⁷ *Исјо*, 164–165.

²⁸ *Исјо*, 201–203; Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија у *Извешћенију* из 1735. године”, 43–45.

²⁹ Један кловтер (клафтер) или хват, је мера за дужину која износи 1,89 метара (Милан Влајинац, *Речник наших старих мера: у току векова I–IV*, Београд: Српска академија наука и уметности, 1961–1974, III, 428–429; IV, 977–979); један шув (шух), такође мера за дужину, износи 31,61 центиметар. М. Влајинац, *н. г.*, IV, 1059–1061; Доброслав Ст. Павловић, *Цркве брвнаре у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе Србије, 1962, 20.

³⁰ Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735. године”, 173–174.

³¹ *Исјо*, 182.

³² М. Влајинац, *н. г.*, IV, 704–707.

³³ *Археолошки сјоменици и налазишта... I* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић),

затим нови воздух и дарци од мусула, звездица од жутог пиринча, кашичица светогорска дрвена, нова кадионица од туча, посуда за топлу воду – ибричић од бакра. Црквеног прекривача није било, а Свете честице чувале су се у дрвеној кутији на часној трпези.³⁴ На првој припрати, на десном иконостасу примећено је шест различитих икона, док је једна била на хартији, а испод њих је била завеса од мусула. На левом иконостасу, на малом колу, налазила се икона Богородице, док су на средњем колу биле две иконе и једна на хартији, а испод се налазиле две шарене завесе од мусула. Даље, од предмета црква је поседовала два нова кандила од пиринча, два крста (мањи и већи) постављена изнад двери, од којих је мањи имао изрезбарено Христово распеће, затим и два чирака, гвоздени и дрвени, са свећама. Налон, покретни сто на који се ставља икона или Јеванђеље, био је нов, прављен на српски начин веома једноставно, покривен белим платном и на њему се налазила празнична икона. У цркви није постојао свод. Женска припрата била је празна и одвојена буковим даскама, а друга припрата је преграђена храстовином и није имала ни крстионицу ни умиваоницу. Храм није имао звона, већ клепала. Спољашни опис је, сходно и изгледу, веома скроман: на западној страни су постојала двоја врата, а на цркви дрвени крстови.³⁵ Није забележено да ли је црквена порта била ограђена.

У визитацији Ваљевског и Палешког дистрикта, како је већ поменуто, побројано је осам цркава и две парохије без храмова. Осечанска Црква Светог Георгија се није много разликовала од других. По димензијама и површини, спадала је у ред већих (површина око 110 м²).³⁶ Једино је површином била већа црква у Петници.³⁷ Све цркве су биле једнобродне грађевине, покривене храстовом шиндром, чија је унутрашњост била преграђена на олтарски простор, наос и женску припрату. Простор олтара био је једноставно преграђен храстовим, липовим, буковим или даскама од чамовине. На олтару су се налазила обично двоја врата (северна и двери) са завесама, осим у цркви у Брески, чији је олтар имао троја врата.³⁸ Часне трпезе су биле уобичајених димензија, прављене од камена или дрвета, односно, комбинацијом ова два материјала. Исто је важило за простор жртвеника, односно, проскомидије. Већина цркава је поседовала скроман број богослужбених предмета, израђених од уобичајених материјала, изузев Цркве Светог Николе у Буковици, која готово да није имала црквени мобилијар.³⁹ У простору наоса налазили су се дрвени налоњи, чираци (дрвени и гвоздени), кандила од туча, столови

³⁴ О светим сасудама, њиховим поделама и опису, вид. Лазар Мирковић, *Православна лиџуриџка или Наука о бојослужењу Православне источне цркве. Први ојџиџи геџ*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве, 1965, 115–121.

³⁵ Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735. године”, 165.

³⁶ Тканине и материјали који се помињу у опису цркава су: *без* – платно, *мусул* – фина кончана тканина, *чиџ* – фино исткана вунена тканина, док је *џиринач* представљао легуру метала, односно туч. Гаврило Витковић, „Извештај написао 1733. Максим Ратковић, екзарх београдског митрополита”, *Гласник СУД* 56 (1884), 322–324.

³⁷ Д. Ст. Павловић, *н. г.*, 65–66.

³⁸ Црква у Петници грађена је од камена, а њена површина је износила око 200 м². Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735. године”, 164.

³⁹ *Исџо*, 163.

³⁹ *Исџо*, 164.

(столице за седење) и простор за гашење свећа. Цркве у Паунама, Осеченици и Дивцима имале су по два дрвена налоња, један за читање Светог Јеванђеља, други за држање празничне иконе. Остале, опет изузев буковичке цркве, имале су по један налоњ. Женске припрате су биле преграђене дрвеним даскама. Једина црква која је имала и крстионицу и умиваоницу била је у Брески, док је црква у Осеченици имала само умиваоницу.⁴⁰ Ограђену порту имала је црква у Дивцима.⁴¹

Приликом визитација Ваљевске епископије, у *Протокол ѿ екзаминација свјашчениковъ парохналних*, сачувани су драгоцени подаци о два осечанска пароха. У периоду 1707/8, овде је службовао Арсеније Михаиловић.⁴² Рођен је пре 1686. године у Срему, а одрастао у Соколској нахији. Прва знања стекао је код калуђера Кипријана из манастира Раче, који је са братством прешао у манастир Беочин. Арсеније је отишао на даље учење код свештеника Максима у село Оровицу. Пошто се оженио Максимовом кћерком 1703. године, Арсеније одлази у Сарајево код владике Висариона који га рукополаже у чин ђакона, а два месеца касније у чин свештеника, за шта је издвојио 4.000 аспри. Вратио се назад у Оровицу, где је заједно са тастом служио наредне три године. Одлази у Осечину „гдѣ поповал’ едно лѣто, и не могал’ мало ради нуріе у Осечини поповати, дошав у Белу Цркву.” На Белоцркванској парохији боравио је 28 година.

Следећи осечански свештеник који је заведен у документима синђела Андреја, испитан почетком јануара 1736. године, био је Сава Јовановић, стар 30 година.⁴³ Пореклом је из Херцеговине, из села Петнице, где је одрастао. Отац Јован му је рано преминуо, а мајка Марија се замонашила и Саву предала монаху Филотеју у манастир Добриловину где је учио богословље 5 година: наустиције, псалтир са песмама Мојсијевим, молебан, акатист и да чита октоих. Из Херцеговине, са мајком прелази у село Буковицу 1724. године, а затим одлази у манастир Трношу ка владици ужичком Исаји Маленовићу. Владика га је прво поставио за ђакона, а затим следећи дан за свештеника, за шта је Сава издвојио 30 гроша. Са допуштењем владике Исаије, враћа се у Буковицу где службује наредне 4 године. Не могавши више да трпи османско насиље и велике трошкове, Сава прелази на страну Хабзбуршке монархије, односно долази у село Осечину 1730. године. Уз благослов ваљевског епископа Доситеја и егзарха Висариона, Сава је добио синђелију, грамату о постављењу на нову парохију. За грамату, епископу је исплатио два, а егзарху три дуката. Општа писменост и богословска знања овог осечанског пароха били су лоши: чита веома слабо, по старом обичају, не зна појање, писати уме помало, о чему сведочи његов потпис на крају извештаја; неке од Светих седам тајни зна, а неке не зна, код крштења зна само форму, уводне молитве не зна. Стога, налаже се да научи Свете тајне, што ће надлежни контролисати и испитати. Забележено је име Савиног духовника, Саватија Пивљанина, код кога се последњи пут исповедио 1734. године пред Божићни

⁴⁰ *Исѣо*, 165.

⁴¹ *Исѣо*, 166.

⁴² *Исѣо*, 173.

⁴³ *Исѣо*, 181–182.

пост. Име истог духовника налазимо и код његовог претходника, свештеника Арсенија.⁴⁴ Такође, занимљива забелешка јесте да је последњу литургију служио за празник Светог Георгија 1735. године. Свештеник Сава је био ожењен, имао троје деце, две кћерке и једног сина, а живео у кући коју је сам направио. Од личне имовине поседовао је свештеничке одежде (епитрахил од свиле, фелон и стихар од беза, наруквице и појас), затим крст, путир и дискос од лима, звездицу од пиринча. Имао је неколико богослужбених књига: требник московски, псалтир московски средњи, обштак московски велики, молитвослов московски, литургију српску и октоих српски. У поседу свештеника Саве такође су убележени: ливаде и њиве, два коња, један во, две краве, пет јунади, троје телади и три кошнице. У дому Јовановића живео је и помоћник Јеремија.

Ако се упореде записи о свештеницима Ваљевског и Палешког дистрикта, закључци су следећи: ни један од девет побројаних није знао Свете тајне и ретко се ко истицао по добром појању, читању или писању; сви су живели у кућама које су сами изградили, већином у селу где се налазила црква, осим Тимотеја свештеника докмирског, који је своју кућу купио од тамошњег кнеза Стојана.⁴⁵ У личном поседу свештеници су имали богослужбене предмете, одежде (сви су имали епитрахил и крст за водоосвећење) и по неколико књига. Величина земљишног поседа (ливаде, њиве, виногради) и број грла стоке, разликовао се од свештеника до свештеника. Највећи иметак су имали они коју су живели у заједницама са родитељима и браћом. Према месту порекла, шест свештеника је рођено на простору Ваљевског и Палешког дистрикта, тројица су били насељеници. Поред осечанског Саве, парох осеченички Милутин Бошковић, „не имавши где поповати,” отишао је из родног Никшића, где је на 300 домова службовало чак 24 свештеника;⁴⁶ непричавски парох Остоја био је принуђен да напусти парохију у херцеговачком селу Оцркавље, „гдѣ ему Турци не дали поповати ради старог попа”, одакле је отишао на парохију у старовлашка села Јабланицу и Добросавици,⁴⁷ из којих је опет морао да оде због константног исељавања народа.⁴⁸ На територији Осечанске парохије, у селу Драгијевици, родио се и живео свештеник буковички Петар.⁴⁹ Већина њих имала је синђелију издату од епископа Доситеја, коју су плаћали приликом рукоположења у свештенички чин и постављења на парохију. Поп Остоја из Непричаве, за унапређење у чин протопопа, дао је епископу два коња и један дукат.⁵⁰

Подаци са испитивања свештенства из ове епископије говоре о великом миграционом таласу са простора Османског царства на простор западне Србије. Разлози мигрирања су углавном били немогућност обављања свештеничког позива услед османског насиља, које је довело до расељавања народа, а самим тим и сиромашења и пустошења парохија. У свим дистриктима

⁴⁴ *Исѣо*, 174.

⁴⁵ *Исѣо*, 185.

⁴⁶ *Исѣо*, 182.

⁴⁷ Данас село Доброселица, општина Чајетина.

⁴⁸ *Исѣо*, 183.

⁴⁹ *Исѣо*, 185–186.

⁵⁰ *Исѣо*, 183.

Ваљевске епископије приметан је број насељених свештеника. Може се закључити да је већина свештеника у епископији према месту рођења потицала из области које су биле под османском влашћу – Херцеговине, Старог Влаха и других. Поред свештених и монашких лица, мигрирала су и цела села у таласима од краја XVII до краја XIX века, чиме је формирана савремена етничка слика западне и централне Србије.⁵¹

Из синђелових података, запажа се број ваљевских парова који је потицао из свештеничких породица, чији су очеви, браћа и стрицеви били свештеници или калуђери, као и оних који су склапали бракове са свештеничким кћеркама. Своја прва образовања, свештеници су стицали у манастирима,⁵² (најчешће се помињу Чокешина, Каона, Јовање, Ремета, Црна Река, Љубостиња, Вољавча, Привина Глава), где су неретко били ученици својих стрицева, тамошњих калуђера, затим код учитеља (даскали и мештери у Београду, Шиду и Ваљеву),⁵³ код владика (најчешће у Ваљеву) или на парохијама код својих сродника. Без обзира на вишегодишње учење неопходних сазнања за свештенички позив, извештаји са испитивања сведоче о слабој писмености, коју је додатно отежавала употреба два књижевна језика.⁵⁴ Ретки су били они који су знали форму Светих тајни, који су довољно добро читали и писали. Ученост није била одређена ни дугогодишњим свештеничким искуством: на пример, некадашњи осечански, а затим белоцрквански свештеник Арсеније, који је 1736. био стар преко 50 година, а на служби провео око 33 године на неколико парохија, није умео добро да чита, пише, али ни да пева.⁵⁵ Према нешто каснијим сведочењима Проте Матеје Ненадовића, „у оно време у Србији нигде ни гласа ни трага од школа није било, но сваки ђак, који је желио што учити, морао је попу или у манастир ићи. Премда су сиromаси ђаци морали и на једном и на другом месту служити и попине и игуманове коње седлати и раседлавати, опет је сваки радо сносио, који је желио што научити и попа бити, за чим је онда сваки тежио, јербо у Србији није онда било другога господства, кроме бити кнез, поп или калуђер, а и пандур имао је неко мало одлиције.”⁵⁶ Скромна знања која су стекла у раној младости, основне писмености и познавања црквених правила, у већини случајева свештеници нису успели даље да усаврше. Један од разлога је био што нису имали одговарајуће књиге, што се види из описа цркава и испити-

⁵¹ Тихомир Ђорђевић, „Становништво у Србији после Велике сеобе 1690. године”, *Годишњица Николе Чујића XXXVI*, (1927), 21; Недељко Радосављевић, „Кретање становништва између источне Босне и Херцеговине и западне Србије од XVI до почетка XIX века у светлу црквених извора”, у: *Земља Павловића: средњи вијек и период њурске владавине*, [зборник радова са научног скупа], уредили: Милан Васић и Рајко Кузмановић. Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске; Српско Сарајево: Универзитет Српско Сарајево, 2003, 390.

⁵² Радослав Грујић, *Српске школе (од 1718–1739 г.)*. Прилог културној историји српског народа, приредио и поговор написао Ђорђе Ђурић. Београд: Радио-телевизија Србије; Нови Сад: Матица српска, 2013, 31.

⁵³ *Истио*, 161.

⁵⁴ Н. Радосављевић, „Ваљевска епископија 1718–1739”, 26.

⁵⁵ Д. Руvaraц, „Митрополија београдска око 1735. године”, 174.

⁵⁶ Прота Матеја Ненадовић, *Мемоари*, приредио Љубомир Ковачевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1893, 24.

вања свештенства Ваљевске епископије 1735. и чињенице да су Свете тајне и молитве преписивали са цедуља које им је давао егзарх.

Описујући свештенство, уз поређења са калуђерима и обичним народом, Вук Караџић је пружио вредне податке, који показују њихове опште карактеристике током XVIII века.⁵⁷ У парохијама где је постојала црква, свештенство је у њој служило за празнике. Сваки свештеник је морао да поседује требник, у коме би могао да потражи дане прослављања светаца, уколико сам не би знао напамет. Ако би поседовао часловац и псалтир, да се моли Богу, „то је за њега довољна библиотека.” Да је народ поштовао свеце и велике празнике, прота Матеја у *Мемоарима* сведочи коментаре упућене његовим родитељима кад су га послали на школовање код локалног свештеника: „Благо теби, сестро, кад ти имаш сина у кући тако учена, те ти може свеце казивати, да се у раду не огрешиш.”⁵⁸ Укупни службени приходи једног свештеника били су скромни. Уредбама које су доносили митрополити Мојсије Петровић и Вићентије Јовановић, прописани су износи такси које су парохијани плаћали за црквене обреде попут знамења, крштења, венчања, освећења водице, опела, парастоса, читања молитви и других.⁵⁹ Посебна пажња је обраћена на склапање бракова. У прописима за парохијалне таксе, парохијани су различито плаћали за склапање првог, другог и трећег брака. Поред плаћања обреда, свака ожењена глава је давала неколико ока жита.⁶⁰ Као и остало становништво, свештеници су се бавили домаћим пословима – обрадом земље, крчењем шуме, и узгајањем стоке. Њихови расходи су се односили на плаћање пореза према државним и духовним властима. По примању чина, сваки свештеник је издвајао за надлежног архијереја неколико стотина гроша; касније, на годишњем нивоу давала се одређена сума од прихода добијених за верске обреде.⁶¹ Од обичног сељака, свештено лице се разликовало и физичком појавом: имали су браде и носили су црне шубаре или варошке капе, док им је одећа била иста. Свештеници нису имали право да исповедају народ, већ су то чинили калуђери.⁶² Они су боље познавали црквена правила, „јер чешће чате у цркви и служе летурђију”. Били су образованији од свештенства, а писменост им је доносила приходе.⁶³ Сходно мишљењу које је у народу владало, „да књига није ни за кога другога, осим калуђера и попова”,⁶⁴ духовна лица била су најобразованији део српског становништва под османском влашћу. Иако њихова општа писменост није увек била на нивоу,

⁵⁷ Вук Караџић, „Географическо-статистическо описаније Србије”, *Даница* (1827), 25.

⁵⁸ М. Ненадовић, *н. г.*, 24.

⁵⁹ Ђорђе Рајковић, „Српски народни сабор месеца маја 1730 у Београду”, *Српски летопис* 113 (1870–1871), 294–309; Д. Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713–1730. Прилог историји Српске цркве”, *Споменик СКА XXXIV* (1898), 198–200; Р. Грујић, *Биџмија и ђолиџмија код Срба*. Нови Сад: Штампарија Учитељског деоничарског друштва „Натошевић”, 1909; Р. Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације”, 94–99; Исидора Точанац, „Прописи митрополита Мојсија Петровића за свештенике и парохијане”, *Историјски часопис XLVIII* (2001), 147–167.

⁶⁰ В. Караџић, *н. г.*, 113.

⁶¹ *Исјо*, 117; Р. Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације”, 95.

⁶² Леополд Ранке, *Српска револуција*. Београд: Српска књижевна задруга, 1965, 42.

⁶³ В. Караџић, *н. г.*, 111.

⁶⁴ *Исјо*, 118.

у пастирском смислу, српско свештенство није било заостало, ни назадно, већ сасвим супротно – непоколебљивост у вери и у народном просвећивању, обележило је духовна лица и цркву као предводнике народа, у тешким временима и борбама за ослобођење од османске власти.⁶⁵

Поред извештавања о стању и опремљености цркава, испитивању свештенства, синђел Андреј посветио је пажњу притужбама на брачне преступе, попут склапања четвртог брака, бежања супружника, недозвољене разлике у годинама, блудничења, непоштовања крвног сродства, и других. Најчешћи преступ било је склапање четвртог брака, за који су супружници неретко добијали благослов и од свог пароха, али и од челних људи Ваљевске епископије, егзарха Висариона и епископа Доситеја.⁶⁶ Према 49. члану *Уредбе*, свештеник мора посебно да води рачуна „на сродство и кумство до седмога степена и у који брак ступају, да не буде незаконит; јер онај који венча четвртака или кога силом присиљенога, ма знао или не знао за то, само ако се сазна, биће лишен свештенства, а брак такав прогласиће се као ништав; а иста таква казна постићи ће и онога, који венча човека који живу жену има”.⁶⁷ Рашчињење и срамоћење бријањем браде онога свештеника који би венчао било ког брачног преступника потврђено је одлукам на црквеном сабору у Сремским Карловцима 1726.⁶⁸ У Осечанској парохији су утврђена два брачна преступника.⁶⁹ Свештеник Сава је пријавио случај свог парохијана Илије, чија је жена после 6 година брака пребегла на османску страну и удала се за неког Илију Владимировића. Прешли су у Дистрикт шабачки, у село Црниљево (Доње). Други случај, такође потражње своје супруге, тиче се осечанског парохијана Николе Гавриловића, чија је жена стално бегала оцу у село Лопатањ. Како се наводи, за овај преступ је била кажњавана и хапшена.

Становништво седам села која су припадала осечанској цркви, насељавало се са поменутих територија, почев од краја XVII века. У прегледу порекла становништва и насељавању села, Љубомир Павловић тврди да је осечански крај готово био ненасељен, а да се прве породице насељавају са простора Херцеговине и Црне Горе.⁷⁰ Од краја XVII века до почетка новог рата Монархије против Османског царства 1737, број досељеника у Подгорини представљао је скоро 47%, од укупног броја становништва, да би до почетка XX века тај проценат чинио чак 93,2%.⁷¹ Због честих османских упада у Јадар, Осечина је у другој половини XVII века готово опустела. У том периоду су се доселиле фамилије Бабића (Невесиње, Херцеговина), Младеновића (Пива, Херцеговина), затим Недићи (Куч, Црна Гора) и Нена-

⁶⁵ Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве I. Од њокупршћивања Срба до краја XVIII века*. Београд: ЈРП, 2002, 300–301.

⁶⁶ Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735. године”, 197–198.

⁶⁷ Део *Уредбе* митрополита Мојсија Петровића из 1724. објавио је Д. Руварац по препису Илариона Руварца: Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 123–124, 199–200; Члан 49 објавио је Р. Грујић, *Биџамија и њолиџамија*, 20.

⁶⁸ Р. Грујић, „Прилози за историју Србије у доба аустријске окупације”, 95–96.

⁶⁹ Д. Руварац, „Митрополија београдска око 1735. године”, 200.

⁷⁰ Љубомир Павловић, *Колубара и Подгорина, Антирвојеоірафска ѡромајрања*. Београд: Српска краљевска академија, 1907, 831.

⁷¹ *Исјо*, 482–483.

довци (Пипер, Црна Гора).⁷² Село Братачић основали су крајем XVII века насељеници Ђуричићи и Јанковићи из Осата у Босни. До 1718. било је скоро пусто због интензивних упада Османлија из суседне Азбуковице, а породице су се исељавале на простор Мачве и Срема.⁷³ У селу Драгијевици, најстарија досељена породица су Аврузи, пореклом из Херцеговине, који су са Црвеног Дола (Црна Гора), овде дошли пре 1690. године. Из Босне (Гласинца и Осата) у Драгијевицу је дошла породица Дурмић.⁷⁴ Најстарије породице у Лопатању досељене су пре почетка XVII века из подринских херцеговачких крајева, док су у другој половини XVII века пристигле из околине Митровице (Стара Србија), Никшића и Горажда. Почетком XVIII века, у Лопатањ долазе породице Ћосић из Подриња, Живановићи из Старог Влаха, Тадићи из Осата.⁷⁵ У Остружњу насељавање почиње крајем XVII века, из Пипера (Црна Гора), Бихора (Стара Србија) и Пиве (Херцеговина).⁷⁶ У Плужац први досељеници стижу почетком XVII века из Колашина, а после 1718. године, овде се насељава свештеничка породица Поповић из Коцељеве.⁷⁷ И напоследку, у селу Црниљеву, први досељеници долазе крајем XVII и почетком XVIII века из Доброселице (Стари Влах) и Колашина. Током XVIII века насељавају се породице из Азбуковице, Подриња и Пљеваља.⁷⁸ У хабзбуршком попису из 1718. године, помињу се сва села која је обухватала Осечанска парохија са бројем домова, осим Плуща и Црниљева: Осечина (Osecsno – 5), Остружањ (Osztrusan – 5), Братачић (Bratusicz – 2), Драгијевица (Dragevitza – 3) и Лопатањ (Lopadan – 4).⁷⁹ У попису из 1737. године наводе се Лопатањ (Lopodna) са 7 и Братачић (Bradaziz) са 14 домова,⁸⁰ а 1738. су убележена и сва остала села.⁸¹

Опште политичке прилике на Балкану донеле су промене српском народу, којима се и овога пута структура православне цркве морала прилагодити. По формирању нове границе после потписивања мира у Београду (1739), простори који су били под управом Хабзбурговаца претходних година, враћени су Османлијама, а реке Сава и Дунав опет су постале граница између два царства.⁸² Рат је интензивирао миграције српског становништва са простора Херцеговине, источне Босне и Црне Горе, на простор Београдског пашалука, али је приметан и пораст исељавања мирског и духовног становништва преко Саве и Дунава, односно у Срем.⁸³ У административном погледу, дошло је до следећих промена: од Карловачке митрополије одвојена је Београдска митрополија, у оквиру које је дошло до уједињења Ваљевске и Ужичке епи-

⁷² *Исјо*, 831–832.

⁷³ *Исјо*, 575.

⁷⁴ *Исјо*, 651–652.

⁷⁵ *Исјо*, 778–779.

⁷⁶ *Исјо*, 838–839.

⁷⁷ *Исјо*, 867.

⁷⁸ *Исјо*, 998–999.

⁷⁹ Д. Пантелић, *н. г.*, 27.

⁸⁰ J. Langer, *н. г.*, 91 (245).

⁸¹ *Исјо*, 93 (247).

⁸² Радован Самарџић, „Срби у Турском Царству од Београдског мира до Првог српског устанка 1739–1804. – унутрашњи живот”, у: *Историја српског народа IV-1*, 306.

⁸³ Димитрије Руварац, „Пребегли на ову страну 1791. свештеници и калуђери”, *Српски Сион XIV*, 5 (1904), 112–117; Н. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831*, 81–85; Љ. Павловић, *н. г.*, 491–492.

скопије у једну митрополију – Ужичко-ваљевску митрополију.⁸⁴ Обухватала је простор од 6 нахија (Шабачка, Ваљевска, Рудничка, Соколска, Ужичка и Пожешка) и оваква административна подела остаће мање-више непромењена до добијања црквене аутономије 1831. године.⁸⁵

Током последњег рата између Хабзбуршке монархије и Османлија 1788–1791, српско становништво и духовна лица са простора Ужичко-ваљевске митрополије, масовније су учествовали у устаничким активностима против Османског царства. Једна од последица подршке непријатељској страни било је спаљивање цркава и манастира у околини Ваљево: по запису Хаци-Рувима, спаљени су манастири Боговађа, Рибница, Ћелије, Пустина и манастир у Новацима, затим цркве у Славковици, Крчмару, Петници, Буковици, у Плушцу, Бранковини, Дивцима и Јабучју. Једино нису страдали манастир Грабовац посвећен Светом Николи и Црква Рођења Светог Јована Претече у Паунама.⁸⁶ Запаљена црква која се помиње у Плушцу била је посвећена рођењу Светог Јована Претече. Љубомир Павловић сматра да се она односи на осечанску цркву, која се налазила у атару засеока Плужац, а касније је разграничењем између Осечине и Плушца, остала у Осечини.⁸⁷ Међутим, по новијим археолошким истраживањима, ова претпоставка се не може сматрати тачном. Ради се о засебној цркви, грађеној у XVIII веку и спаљеној у времену када је већина овдашњих цркава страдала.⁸⁸

По завршетку овог рата, у Ужичко-ваљевској митрополији догодило се неколико важних промена. Прва се односи на премештање епископског седишта из Ваљево у Шабац. Разлог томе, по свој прилици, било је уништавање епископске имовине током напада на Ваљево 1788. године.⁸⁹ Извори наводе да је већ у јуну 1793. године у Шапцу извршено прво рукоположење, када је епископ Јоаникије произвео Јеремију Петровића у чин јеромонаха.⁹⁰ Епископска резиденција се налазила у близини Цркве Светих апостола Петра и Павла.⁹¹ Од великог значаја били су фермани донети у оквиру реформи у Београдском пашалуку 1793. и 1794. године, који су дозвољавали српском народу, насупрот стриктним одредбама исламског права, да слободно по-

⁸⁴ Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*. Ваљево: Историјски архив Ваљево, 2000, 26–30; Ђ. Слијепчевић, *н. г.*, 266.

⁸⁵ Н. Радосављевић, „Реорганизација црквене управе у Западној Србији и источној Босни по склапању Београдског мира 1739”, *Зборник друштвено-хуманистичких наука*, година 1, број 1, Бања Лука (2001), 255.

⁸⁶ Đuro Daničić, „Zapisi iz nekoliko rukopisa”, *Rad JAZU I* (1867), 185–186; Љубомир Стојановић, *Сѣтари срѣпски зайиси и найѣиси II*. Београд: Српска краљевска академија, 1902, бр. 3650, 291–292.

⁸⁷ Љ. Павловић, *н. г.*, 866.

⁸⁸ Дејан Булић, Радивоје Арсић, „Археолошко рекогносцирање општине Осечина”, *Гласник Српској археолошкој друштва* 35 (2019), 214.

⁸⁹ М. Ненадовић, *н. г.*, 11–12; Стојан Новаковић, „Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице”, *Годишњица Николе Чујића* 9 (1887), 28; Н. Радосављевић, *Ужичко-ваљевска митрополија 1739–1804*, 130–131.

⁹⁰ Н. Радосављевић, „Шабачка епископија по попису из 1836.”, *Гласник Историјској архива Ваљево* 34 (2000), 76.

⁹¹ Јоаким Вујић, *Пушешествије по Србији II*, Београд: Српска књижевна задруга, 1902, 97–98.

прављају и граде цркве и манастире.⁹² Прота Матеја је о том времену оставио следећи запис: „Цркве и манастири стари почну се оправљати и из нова градити давши само 500 гроша везиру за изун (дозвољење); пак гради цркву где хоћеш и колику хоћеш”.⁹³ Слично је посведочио и Хаџи-Рувим у једном запису.⁹⁴ Током 1791/2. године, изграђена је црква – брвнара у селу Миличиници, надомак Осечине, на месту некадашње Цркве Светих апостола Петра и Павла, која је уништена 1726. године⁹⁵; обновљена је црква у Бранковини⁹⁶, у Осеченици Црква Светог Николе (Крчмар)⁹⁷, затим Црква Успења Пресвете Богородице у Петници⁹⁸, Светог Георгија у Дивцима⁹⁹, манастири Ћелије¹⁰⁰, Јовања¹⁰¹ и Боговађа¹⁰², и многе друге страдале светиње овог краја. Свакако, оне су се и претходних деценија обнављале, захваљујући константним миграцијама српског становништва на простор Ужичко-ваљевске митрополије.

После 1735. године, осечанска црква и парохија, готово да се не помињу у изворима. Зна се да је црква делимично обновљена 1765. године.¹⁰³ У овом периоду обнављани су манастири Пустиня (1759)¹⁰⁴ и Вољавча (1764–5)¹⁰⁵. Обнова или градња нових цркава, све последњих година XVIII века, веома је ретка појава: „За цркву, да се начини од дрвета, као колиба, истина је лакше добити допуштење, али опет ваља плаћати”¹⁰⁶. Када је 1749. године обнављан манастир Добриловина, исти онај одакле су потекли осечански пароси Арсеније и Сава, аутор записа који је побројао радње и набавку неопходних богослужбених ствари, посведочио је о *мнојо ѿруда и ѿрошка*.¹⁰⁷

У последњим деценијама XVIII века приметни су нови миграциони таласи у села Осечанске парохије. У Осечини се насељавају породице из Херцеговине, Сребренице, Осата, доњег Подриња, околине Београда.¹⁰⁸ У Братчићу и Драгијевици су се махом досељавали из азбуковачких, јадарских и рађевских села.¹⁰⁹ У Остружњу су се населиле породице из околине Бајине

⁹² Славко Гавриловић, „Ка српској револуцији”, у: *Историја српског народа* IV-1, 405–407.

⁹³ М. Ненадовић, н. г., 23.

⁹⁴ Љ. Стојановић, н. г., бр. 3755, 320.

⁹⁵ *Археолошки сѝоменици I* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 155; Бранко Вујовић, „Старине цркве-брвнаре у Миличиници”, *Гласник Међуошћинској историјској архива у Ваљеву* 19 (1984), 61–91.

⁹⁶ Ј. Вујић, н. г., 67; *Археолошки сѝоменици I* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 127.

⁹⁷ *Истѝо* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 123; Бранко Вујовић, *Умѝностѝ обновљене Србије 1791–1848*. Београд: Просвета; Републички завод за заштиту споменика културе, 1986, 76.

⁹⁸ Б. Вујовић, н. г., 78.

⁹⁹ *Истѝо*, 78–79.

¹⁰⁰ *Истѝо*, 76.

¹⁰¹ *Археолошки сѝоменици I* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 92;

¹⁰² Љ. Стојановић, н. г., бр. 3684, 299.

¹⁰³ *Археолошки сѝоменици I* (М. Ћоровић-Љубинковић, Р. Љубинковић), 149.

¹⁰⁴ *Истѝо* (Ђ. Бошковић, В. Коран), 97.

¹⁰⁵ Љ. Стојановић, н. г., бр. 3277, 121.

¹⁰⁶ В. Караџић, н. г., 108.

¹⁰⁷ Љ. Стојановић, н. г., бр. 2978, бр. 2979, бр. 2980, 161–162.

¹⁰⁸ Љ. Павловић, н. г., 832.

¹⁰⁹ *Истѝо*, 576, 652.

Баште и Ужица.¹¹⁰ Лопатањ су насељавале породице из суседних села – Гуњака, Врагочанице, Драгијевице, Драгодола и Цветуље,¹¹¹ док је у Плушцу забележена миграција из азбуковачког села Ликодре.¹¹²

Први осечански парох који се помиње у изворима после 1735. године био је Радојица (Раде) Велисић из Лопатња. Синђелију за парохију која је обухватала села Лопатањ, Остружањ и Драгијевицу, добио је 6. децембра 1803. године, у Београду од ужичко-ваљевског митрополита Антима.¹¹³ Сахрањен је на лопатањском гробљу августа 1838. године, према упису у књиге умрлих.¹¹⁴ Један од потомака овог свештеника, пореклом по мајци, био је осечански парох Владимир З. Протић (1877–1931).¹¹⁵ Он је о овој породичној линији, која је дала неколико свештеника, оставио кратак запис на књизи посног триода, поклоњеног цркви 1929. године, за вечни спомен својој мајци Смиљи.¹¹⁶

Заједно са Радојицом Велисићем, у осечанској цркви службовао је свештеник Спасоје Поповић, један од погинулих у боју на Чокешини, 27. априла 1804. године.¹¹⁷ Он се прикључио чети браће Глигорија и Дамњана Недића, заједно са два монаха, Миланом и Симеуном.¹¹⁸ Преци Недића су пореклом из Херцеговине, а у Осечини су се населили на имању близу цркве.¹¹⁹ Када су им Османлије запалиле кућу, Недићи су се одметнули у хајдуке, а велика чета коју је водио Глигорије, деловала је по Церу и Влашићу, све до града Сокола. По избијању Првог српског устанка, велики број људи из Осечине им се прикључио, укључујући и свештеника Спасоја.¹²⁰ У тешком боју сви су

¹¹⁰ *Исјо*, 839–840.

¹¹¹ *Исјо*, 779.

¹¹² *Исјо*, 867.

¹¹³ Недељко Радосављевић, „Шабачка епископија по попису из 1836.”, 82; Марко Павловић, „Свештенство у ваљевском крају око 1836. године”, *Колубара. Велики календар за ђресју* 1998, Ваљево (1998), 100.

¹¹⁴ Међуопштински архив Ваљево, А. 8.314, *Црква Вазнесења Госјодњег у Осечини*, књига умрлих (1837–1862), 84. (Овај фонд обухвата матичне књиге крштених, венчаних и умрлих у периоду од 1837. до 1916. године; књиге су дигитализоване).

¹¹⁵ *Глас Ваљева*, бр. 34, 23. август 1931, 4; *Глас Цркве, јолуслужбени орјан Ејархије Шабачке*, бр. 9–10, година IX, септембар-октобар 1931, 247; Радмила Радић, Момчило Исић, *Срјска црква у Великом рајћу (1914–1918)*. Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета”; Београд: Филип Вишњић, 2014, 503; Милорад Радојичић, *Осечански крај у рајтовима 1912–1918. Поменик рајним жрјивама*. Осечина: Народна библиотека „Осечина”, Београд: Музеј жртава геноцида, 2018, 398–399.

¹¹⁶ Неколико богослужбених књига из периода службовања свештеника Владимира З. Протића, чувају значајне записе везане за историјат цркве и места. Оне се чувају у новом храму у Осечини, а за увид у исте захвалност дугујем садашњим осечанским свештеницима, Велимиру Крстићу, Зорану Јаковљевићу и Раденку Андрићу.

¹¹⁷ Марко Павловић, „Свештенство у ваљевском крају у време Првог устанка”, *Колубара. Велики календар за ђресјуйну 2000*, Ваљево (2000), 110; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе, књига I*. Београд: Удружење за српску повесницу, 2000, 92–95.

¹¹⁸ М. Ненадовић, *н. г.*, 99–100; Лазар Арсенијевић – Баталака, *Исјорија Првој срјској усјанка I*. Београд: Штампарија Краљевине Србије, 1898, 144; Милић Ј. Милићевић, „Битка код Чокешине”, *Гласник Исјоријској архива Ваљево* 50 (2016), 16.

¹¹⁹ Никола М. Савић, „Браћа Недићи и бој на Чокешини”, *Насјавник* 3 (1892), 296–306, 296; Љ. Павловић, *н. г.*, 831–832; Радоје Недић, „Родослов браће Недића из Осечине”, *Глас Ваљева*, бр. 13, година VIII, 31. март 1935, 2.

¹²⁰ Исто, *Глас Ваљева*, бр. 15, година VIII, 14. април 1935, 1.

погинули, једино су преживели рањени монах Симеон и слуга из куће Недића, Грујица Јевремовић.¹²¹ Сви погинули су сахрањени на месту битке, а касније, када је изграђена спомен-костурница 1890. у порти манастира Чокешине, њихове кости су овде пренете.¹²²

Осечанска црква, са посвећењем Вазнесењу Господњем, први пут се помиње у *Путишесџију* Јоакима Вујића.¹²³ Путописац је посетио цркву октобра 1826. године и забележио да је она подигнута 1765. године. И овај податак се може протумачити као једна од обнова цркве, с обзиром да претходни извори указују другачије. Даље, у опису се наводи да је два пута паљена и рушена од стране Турака, а обновљена је на истим темељима наредбом кнеза Милоша Обреновића 1818. године. Када је дошло до промене храмовног посвећења цркве у Осечини, није познато. Већина цркава и манастира са простора Ваљевске, односно Ужичко-ваљевске митрополије, паљене су и рушене током ратова против Османлија. Неке су грађене на истим темељима, а неке у оквиру истог сеоског, односно варошког атара. Упоређивањем докумената синђела Јоакимовића и каснијих извора, може се закључити да су обнављаним црквама неретко мењана храмовна посвећења. Честе обнове цркава, које су готово увек биле прве на удару османских харања, чим би се успоставило икакво мирно стање, говоре о дубокој привржености народа својој вери. Тек после 1815. године, градња и обнова светиња добија политичку димензију.¹²⁴

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PhD JELENA GLUŠAČ, Research Associate
The Institute of History Belgrade
Kneza Mihaila 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: jelena984@hotmail.com

CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE OLD CHURCH IN OSEČINA

SUMMARY: Up until the first decades of the 19th century, sources about the old church in Osečina are very scarce. However, several important conclusions can be drawn. Parish life existed as early as the 17th century, based on the mention of two priests in the *Pomenik of Rača monastery*. The most relevant data come from the documents of singel Andrej Joakimović, administrator of the Valjevo episcopacy. From an administrative point of view, the church belonged to the Valjevo district, where there were several other churches, which were very similar in terms of the material they were built from, their size, church furniture, layout and books. Singel's reports bring information about two priests who served here in 1707/8

¹²¹ М. Ј. Милићевић, *н. г.*, 12–13.

¹²² *Мале новине*, година III, бр. 265, 28. септембар 1890, 1.

¹²³ Ј. Вујић, *н. г.*, 33.

¹²⁴ Недељко Радосављевић, „Религиозност српског друштва крајем XVIII и почетком XIX века”, *Брајсџиво, часопис Друштва „Свети Сава”* 8 (2004), 124.

and from 1730. The first, Arsenije, originated from Srem, and the latter, Sava, from Hercegovina. Analyzing the origins of other priests from the episcopacy, it is evident that most of them immigrated in search of better parishes and a relatively peaceful life under the administration of the Habsburg monarchy. Osečina's parishioners were families originating from Herzegovina, Bosnia, Montenegro and Old Serbia. Population settlement in this area would reach its peak during the 19th century, when Osečina developed into a classic road settlement, which was suitable for life due to its natural characteristics and location. During the 18th century, the temple of St. George had two renovations, in 1735 and 1765. In the last Habsburg-Ottoman war, the church was burnt down, and it was rebuilt in the first years of Knez Miloš's reign.

KEYWORDS: Habsburg Monarchy, Ottoman Empire, Eparchy of Valjevo, Metropolitanate of Užice-Valjevo, Osečina, the church of St. George, parish, priest, migration

Прилој 1. Садашњи спољашњи изглед старе цркве у Осечини.¹²⁵

¹²⁵ Аутор фотографије: Јелена Глушац, мај 2022.

Др ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ, научни сарадник
Др НИНО ДЕЛИЋ, научни сарадник

Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36/II, Београд, Србија
Е-адреса: isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs; n.delic@aol.com

ЖАБАЉСКИ ПРОТОПОПИЈАТ У БАЧКОЈ ЕПАРХИЈИ: Демографске промене у XVIII и XIX веку

САЖЕТАК: Током терезијанске реформе у Карловачкој митрополији, у другој половини XVIII века, област Жабаљског протопопијата Бачке епархије изједначена је са подручјем Шајкашког батаљона. Преклапање територије црквене и војне административне области омогућава коришћење извора различитог порекла који се међусобно допуњују у истраживањима демографских прилика. Извори показују да су православни верници Протопопијата били скоро у целости српске етничке припадности и да су до последњих деценија XIX века чинили апсолутну већину становништва на датом простору. На основу података из објављених и необјављених извора, пре свега црквених, војних и државних пописа, у раду су праћене и у статистичко-табеларној форми представљене промене основних демографских показатеља (број кућа, становника, брачних парова, полна и структура домаћинства), са фокусом на српску православну заједницу. Резултати статистичких анализа су показали превагу мушког пола, високу разину брачности и знатне осцилације у природном прираштају. Просечна православна домаћинства су до друге половине XIX века имала 7–10 чланова али су се до 1896. године, услед убрзане станоградње, смањила на нешто више од 5.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Жабаљски протопопијат, Бачка епархија, демографија, Срби, XVIII век, XIX век

Жабаљски протопопијат је саставни део Бачке епархије од XVIII века до данас. Расположиви извори не пружају податке на основу којих би се могло тачно одредити када је он основан. У најстаријем познатом протоколу Бачке епархије, који обухвата период од 1724. до 1732. године, не помиње се жабаљски протопоп, а то би значило да Жабаљски протопопијат још није

био издвојен.¹ Жабалски протопопијат појављује се у изворној грађи тек у другој половини XVIII века, што упућује на закључак да је основан најраније око средине тог века. Учестало навођење у изворима поклапа се са периодом завршних активности пред почетак терезијанске реформе у Карловачкој митрополији, тј. од краја шездесетих година XVIII века. Међу променама које су хабзбуршке државне власти тада подстакле било је и реформисање мреже православних парохија и протопопијата. Да би та врста промена могла да буде спроведена на начин који је био осмишљен у Бечу, било је потребно да се утврди реално стање у епархијама. Из Беча су зато стизале наредбе да се без одлагања изврше детаљни пописи Карловачке митрополије. У оквиру пописа Бачке епархије 1768. године била је пописана и област Жабалског протопопијата. Тако прикупљене податке државне власти су користиле на Народно-црквеном сабору 1769. године као један од аргумената за одлуку владара да парохије у свим епархијама Карловачке митрополије морају бити реорганизоване према новом принципу. На Сабору је било најављено и смањење броја протопопијата. У Бачкој епархији је пре терезијанске реформе било седам протопопијата, а 1769. године државне власти су наредиле да се укину два. Жабалски протопопијат је остао, а у наредном периоду је пролазио кроз мање промене територијалног опсега и граница.²

ПОДРУЧЈЕ ЖАБАЉСКОГ ПРОТОПОПИЈАТА – УСКЛАЂИВАЊЕ СА ШАЈКАШКОМ

Према попису Бачке епархије из 1768. године Жабалски протопопијат се састојао од 12 парохија, односно насеља.³ У Регуламенту из 1770. године, у посебном додатку у коме су били набројани сви постојећи протопопијати у Карловачкој митрополији (са назнаком код оних предвиђених за укидање), налази се и Жабалски. Дванаест насеља, односно парохија било је у области „Жабља или у Шажкашком срезу” (*Szablia oder in Tschaiken Bezirk*), како је наведено у тексту. То, између осталог, указује на намеру државних власти да изједначе територије Шажкашког батаљона и Жабалског протопопијата. Тенденција да, где год је то било могуће, границе протопопијата прате границу између провинцијала и Војне крајине видљива је на примерима других

¹ Димитрије Руварац, „Бачка епархија 1724–1732. и 1773.”, *Архив за историју Српске Карловачке митрополије* I (1911), 24–28. У протоколу су наведена имена свештеника по насељима у којима су служили уз ознаку *пой* или *пропойой*. Ту су забележена имена протопопа Петара у Баји, Божидача у Сегедину, Мирка у Сомбору, Максима у Варадинском Шанцу и Павла у Футогу. Место у коме је служио протопоп показује да су у Бачкој епархији тада већ постојали Бајски, Сегедински, Сомборски, Варадински (касније Новосадски) и Футошки протопопијат. Истовремено, у Жабљу је забележено пет парохијалних свештеника, тј. попова.

² Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (=АСАНУК), Митрополитско-патријаршијски архив (=МПА), фонд „Б”, бр. 1769/82; Иларион Зеремски, „Попис свештенства и народа у Митрополији Карловачкој из 1769”, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду* IV/1 (1931), 46–58; Исидора Точанац Радовић, „Бачка епархија у другој половини XVIII века: Реформисање мреже парохија”, *Зборник Мајнице српске за историју* (=ЗМСИ) 87 (2013), 87–88.

³ И. Зеремски, *н. г.*, 57–58.

протопопијата за које се у списку из Регуламента наводило које парохиије/насеља треба да буду премештене у који протопопијат. У случају Жабалског, међутим, нема додатних напомена о потреби да се изврши промена граница.⁴

Назив протопопијата и изостанак коментара у вези територије у прилогу Регуламента, упућују на закључак да су промене извршене пре објављивања тог законског акта 1770. године. Наиме, територија Жабалског протопопијата 1768. године излазила је из оквира Шајкашког батаљона, чији опсег у то време још увек није био заокружен. Међу насељима, односно парохиијама Жабалског протопопијата, попис Бачке епархије из 1768. године наводи и град Јегру (*Eger* мађ.) у Хевешкој жупанији, у данашњој северној Мађарској. Јегра није била територијално повезана са другим насељима Жабалског протопопијата и била је 285 километара ваздушном линијом удаљена од Жабља. Овакво решење имало је највероватније корен у неким ранијим реорганизацијама унутар Бачке епархије и било је неодрживо у новим околностима. Зато је било само питање времена када ће се то променити. Интервенције су највероватније извршене пре објављивања Регуламента 1770. године. Према попису Бачке епархије из 1773. године Јегра више није била део Жабалског протопопијата већ Сегединског. Ново насеље у Жабалском протопопијату било је Чуруг које је премештено из Новосадског.⁵

Шајкашки, или Тителски батаљон је свој коначни територијални опсег добио у јулу 1769. године. Насеља у Шајкашком батаљону била су првобитно Тител, Лок, Жабал, Мошорин, Вилово и Гардиновци, а од 1769. године припојени су им Каћ, Сент Иван (Шајкаш), Шанац (Доњи Ковиљ), Горњи Ковиљ, Госпођинци и Чуруг. Проширени батаљон се од тада простирао на територији 12 насеља који су према попису из 1773. године сачињавали и Жабалски протопопијат. Парохиије су тада биле пописане као „део Шајкашког батаљона” (*In Cohorte Nassadiszarum*). Све до укидања Батаљона 1873. године, обе управне јединице, црквена и војно-државна, имале су потпуно исти територијални опсег и биле су усклађене са општом административном структуром. Зато је протопопијат повремено називан и *Бајталонски*, као на пример у попису из 1785. године.⁶ Поклапање војне и црквене административно-територијалне јединице представља велику предност приликом поређења статистичких података државне и црквене провенијенције.

До краја XIX века извршене су мање промене у унутрашњој организацији Жабалског протопопијата. У пописима из 1785. и 1797. године, протопопијат је имао 13 парохиија. Ти пописи су евидентирали насеља у којима је постојао храм, па је тако наведен и прњавор манастира Ковиљ као посебно насеље *Прњавор* због манастирског храма.⁷ У црквеним пописима из XIX века, насеље Прњавор се више не помиње. Међутим, у Шематизму из 1846/47.

⁴ Joannes Dominicus Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et apilissima collectio*, ed. J. B. Marin, L. Petit, t. 39, Parisiis 1907, 564.

⁵ И. Зеремски, *н. г.*, 57–58; И. Точанац Радовић, *н. г.*, 96–104.

⁶ Архив Војводине (=АВ), фонд Илирска дворска комисија и депутација (=ИДД), 1769/267; Димитрије Руварац, *Српска митрополија карловачка око половине XVIII века*, Сремски Карловци 1902, 97; И. Точанац Радовић, *н. г.*, 96–104; Аврам Ђукић, „Шајкашки батаљон”, *Шајкашка: Историја 1*, Матица српска – Војвођански музеј, Нови Сад 1975, 146–147.

⁷ АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1797/33; Д. Руварац, *н. г.*, 97.

године (чији се подаци односе на 1843/44) наводи се да у Бачкој епархији постоји и манастир Ковиљ који врши службу за околно становништво.⁸ Манастир са прњавором налазио се на простору Протопопијата и водио се као посебна црквено-управна област. Са друге стране, Манастирски прњавор је стекао статус посебног насеља (општине) у Батаљону и као такав је бележен у војно-државним пописима Шајкашке, најкасније од 1783. године. Батаљон је, дакле, од тада већ имао 13 насеља.⁹ Прњавор је расељен 1866. године на захтев манастира који је са становницима водио и добио спор око власништва и надлежности. Тако је Батаљон изгубио једно насеље (општину), а манастирски простор је после развојачења 1873. године припојен Доњоковиљској општини у склопу Бачко-бодрошке жупаније.¹⁰

Почетком XIX века простор Шајкашке, следствено томе, и Жабаљског протопопијата, постао је богатији за још два насеља – Ђурђево и Надаљ. Они су настали током 1800/1801. године колонизацијом из провинцијала.¹¹ У црквеним пописима се од 1804. године помињу као парохије, чиме је њихов укупан број у протопопијату био увећан на 14.¹² Оба села добила су и статус насеља (општина) у Шајкашком батаљону, који је од тада имао укупно 15 насеља међу којима и Ковиљски прњавор до 1866. године. Мрежа истих 14 парохија Жабаљског протопопијата опстала је до почетка XX века. То се није променило ни услед оснивања потпуно новог насеља Будисаве (*Tisza-kálmánfalva*) 1884. које ће 1894. године постати и политичка општина. Број православних становника у насељу био је веома низак и није оправдавао успостављање посебне парохије.¹³

После укидања Војне крајине и Шајкашког батаљона, од два већ постојећа управна округа, Жабаљског и Тителског, формиран су срезови у саставу Бачко-бодрошке жупаније. Простор Жабаљског протопопијата са 14 парохија се, сходно томе, и после 1873. године поклапао са територијама Тителског и Жабаљског политичког среза који су имали укупно 15 политичких општина.¹⁴

Жабаљски протопопијат се, дакле, у XVIII и XIX веку углавном поклапао са територијом Шајкашког батаљона. У расположивим пописима из

⁸ Статистички подаци за Бачку епархију у шематизмима за 1843/44. и 1846/47. годину су посве идентични. *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem pro anno 1846/47 redactus*, Budae, 62.

⁹ А. Ђукић, н. г., 280–285.

¹⁰ Мирон Ђорђевић, *Историја свейосавској манасѿира Ковиља*, Издање манастира Ковиљ, Нови Сад 1891, 36, 116–120.

¹¹ А. Ђукић, н. г., 154–155.

¹² А. Ђукић, н. г., 309.

¹³ Према попису из 1900. године у Будисави је живело свега 8 православних становника. Насеље је подигнуто углавном на одузетом земљишту од општине Горњи Ковиљ, делом и од Каћа, Сент Ивана и Доњег Ковиља тако да су тамошњи православни верници највероватније припадали већ постојећим парохијама у поменутим местима. Кристиан Јерић, „Православни Срби у насељима Шајкашке према званичним пописима од 1857. до 1910. године – бројност, удео, прираштај”, *Српске цркве* 10 (2019), 114; *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, I. Rész*, Pesti könyvnyomda, Budapest 1902, II. 182–183.

¹⁴ К. Јерић, н. г., 113.

XVIII и XIX века наведено је укупно 16 парохија, односно насеља која су била у саставу Жабалског протопопијата, од којих 11 током читавог посматраног периода: Тител, Лок, Мошорин, Вилово, Гардиновци, Каћ, Горњи Ковиљ, Доњи Ковиљ, Сент Иван (Шајкаш), Госпођинци и Жабал, који је од 1784. године носио назив Јозефово. Чуруг је ушао у састав Протопопијата 1769/1770. године, Надаљ и Ђурђево између 1800. и 1804. године. Привремено су у саставу Жабалског протопопијата били Јегра (само у попису из 1768) и Прњавор манастира Ковиљ (према пописима из 1785. и 1797. године).

ВЕРСКО-ЕТНИЧКА СТРУКТУРА НА ПРОСТОРУ ЖАБАЉСКОГ ПРОТОПОПИЈАТА

Црквени пописи углавном не садрже податке о верницима који су припадали другим конфесијама, те стога нису погодни за сагледавање верске структуре неке области. У случају Жабалског протопопијата, истоветност са територијом Шајкашког батаљона омогућава да се у овом случају користе подаци из пописа државних, односно војних власти из XVIII и XIX века. У XVIII веку, као и у првој половини XIX века, становништво на простору Жабалског протопопијата, односно Шајкашког батаљона било је доминантно православне вере. У периоду после 1808. године примећује се појава повећања броја становника римокатоличке и лутеранске вероисповести, а то још увек није много умањивало удео православних у укупној популацији. Приметно је, такође, да је 1857. године бројност становништва била мања него тридесетак година раније, што је свакако резултат страдања током Револуције 1848/49. године. Ратни вихор, међутим, није имао знатног утицаја на промену верске структуре области. Може се констатовати да су православни становници Жабалског протопопијата, односно Шајкашког батаљона, све до шездесетих година XIX века живели у верски хомогеној средини.

Табела 1. Верска структура Шајкашког батаљона 1783–1857. године.¹⁵

Година	Број становника ¹⁶							Удео православних у %
	Православних	Католика	Грко-католика	Лутерана	Реформата	Јевреја	Укупно	
1783.	12.145	216	–	–	–	–	12.361	98,25
1808.	19.429	535	–	4	–	–	19.968	97,30
1831.	25.524	1.224	29	81	–	–	26.858	95,03
1835.	26.342	1.265	43	188	5	–	27.843	94,61
1857.	25.041	1.147	17	384	16	–	26.605	94,12

¹⁵ Извори за 1783, 1808. и 1835. годину: А. Ђукић, *н. г.*, 317, 321–322; за 1831. годину: Нино Делић, „Становништво Војне крајине 1831: верска структура, наталитет, морталитет, нупцијалитет”, *ЗМЦИ* 90 (2014), 58–59; за 1857. годину: *Statistische Übersichten über die Bevölkerung und den Viehstand vor Österreich nach der Zählung vom 31. october 1857*, Herausgegeben vom K. K. Ministerium des Innern, Wien 1859, 176.

У другој половини XIX века верска структура становништва се знатно променила. Удео православних у укупној популацији почео је нагло да опада током седамдесетих година због великог увећања римокатоличког и протестантског становништва. Православна, углавном српска популација, у истом периоду није стагнирала. Напротив, између 1857. и 1900. године број православних житеља увећан је за скоро 11.500, односно 45,71%. То, међутим, није било довољно да се компензује велики прилив других верско-етничких група. Због те имиграције удео православних опао је на приближно две трећине у укупној популацији. Ова појава у Шајкашкој добро је позната и обрађена је у историографији. Насељавање пре свих Мађара, а у мањој мери Немаца и Русина, узело је маха у време укидања војнокрајишке организације и инкорпорације ове области у Бачко-бодрошку жупанију. Имиграцију неправославног становништва подстицале су власти у Будимпешти као део општег програма етничке хомогенизације читаве Угарске. На подручје Шајкашке су се усељавали углавном становници из других делова Бачко-бодрошке жупаније, а у мањој мери и из удаљенијих области. Посебан проблем за староседелачко становништво су од седамдесетих година представљале и промене у правно-економском систему. Власништво над земљом више није регулисано кроз тешко дељиву задругу, тако да су уситњавање и препродаја земљишта узели маха. У исто време значајно је увећан утицај новчане привреде, а то је довело до појаве честих задужења и правих банкрота грађана.¹⁷

Табела 2. Верска структура Шајкашког батаљона 1857–1900. године.¹⁸

Година	Број становника								Удео православних у %
	Православних	Католика	Гркокаталика	Евангелика (Лутерана)	Реформата	Јевреја	Други	Укупно	
1857.	25.041	1.147	17	384	16	—	—	26.605	94,12
1869.	29.888	1.915	164	1.105	106	145	3	33.326	89,68
1880.	30.844	4.044	495	2.029	193	394	84	38.083	80,99
1890.	34.143	7.542	938	3.562	362	736	279	47.562	71,79
1900.	36.500	9.685	1.532	4.499	461	803	311	53.791	67,86

¹⁶ Аврам Ђукић наводи за 1783, 1808. и 1835. годину другачији сумарни број становника у односу на онај који се добија збиром за поједине вероисповести. То је највероватније због тога што је број укупног становништва преузимао из војних пописа, а у њима се збир најчешће наводио за *војно* становништво (целокупно присутно становништво укључујући и војску), док је пракса била да се вероисповест наводи за *ајсолујно* становништво (целокупно цивилно присутно становништво). Вид.: А. Ђукић, *н. г.*, 280–281, 317, 321–322; Н. Делић, *н. г.*, 56–57.

¹⁷ Василије Крстић, „Од развојачења Батаљона до стварања Краљевине СХС”, *Шајкашка: Историја 2*, Матица српска – Војвођански музеј, Нови Сад 1975, 344–350, 356–357, 370–378; Саша Кицошев, Љубица Ивановић Бибић, Бранислав С. Ђурђев, „Промене етничке и верске структуре становништва Шајкашке”, *Шајкашка: Просјтор – сјановништво – љрошлосј*, Матица српска, Нови Сад 2014, 124–127; К. Јерић, *н. г.*, 215–221.

¹⁸ Извори: за 1857. годину: *Statistische Übersichten*, 176; за 1869. годину: *Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai*, Összeállította: Sebők László, Budapest 2005, 19–20; за 1880. годину: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék*

Етнички састав становништва посматране области теже је установити од верског због пописних методологија усмерених на религију и матерњи језик. Аустријске власти су још у првој половини XIX века настојале да утврде и националну структуру у областима Војне крајине, али нису умеле статистички да утврде бројност појединих словенских народа већ су их групно пописивали као „Словени”. Према војном попису из 1817/18. године, на простору Шајкашког батаљона „Словени” су чинили апсолутну већину са 23.536 „домаћих” становника (94,91%), што готово у потпуности одговара броју од 23.532 православна житеља. На подручју Батаљона су, међутим, живела и 422 Влаха (Румуна) који су посебно забележени. То имплицира да су у „Словене” били убројани, поред Срба, и припадници других словенских народа (Словаци, Хрвати итд.), као и то да су Власи можда били друге вероисповести. У попису је забележено и 27 Гркокатолика.¹⁹ У случају православне популације попис Бачке епархије из 1820. године пружа јединствен увид у етничку структуру ове заједнице. Резултати недвосмислено указују на апсолутну превагу припадника српског народа у склопу православне популације. Од 23.527 православних верника у Жабаљском протопопијату, свега 58 су били Власи (у парохијама Јозефово/Жабаљ и Мошорин), док су сви остали били Срби.²⁰ Православна заједница на подручју Шајкашког батаљона, односно Жабаљског протопопијата је у првој половини XIX века била скоро у целости српска. Могућност поистовећивања српске заједнице са православном, олакшава коришћење црквених пописа као извора за праћење демографског развоја српског народа на том подручју.

Раније поменуто насељавање католичких и протестантских становника, које је започело још крајем шездесетих година XIX века, није се одразило само на верску, већ и на етничку структуру области. На попису из 1869. године, који се понекад наводи као да је из 1870. године, број православних присутних становника био је 29.888, а то је представљало 89,68% од укупне популације (33.326). На посебном војном попису из 1873. године, који је бележио и етничку припадност, број „домаћих” становника српске националности износио је 29.524, односно 92,23% од укупног броја (32.011). Разлика у пописима била је последица чињенице да је један бележио присутно, а други правно становништво, тј. оно са сталним пребивалиштем. То упућује на

és községek szerint rendezve, II. Kötet, Az országos magyar kir. statisztikai hivatal, Budapest 1882, 28–29; за 1890. годину: A magyar korona országainak helységnévtára, szerkeszti Dr. Jekelfalussy József, Budapest 1892, 54–55, 58–59; за 1900. годину: A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása, II - 182–185.

¹⁹ Österreichisches Staatsarchiv (=OESTA), Kriegsarchiv (=KA), Zentralstellen (=ZSt), Wiener Hofkriegsrat (=HKR), Sonderreihen (=SR), Каптон бр. 32, без сигнатуре (4. Beylage ad I; *Klassifikation der einheimischen Volksmenge der Slavonischen Gränze 1817/18*). Није у потпуности разјашњено како је била утврђивана националност становника у овом попису. Узимајући у обзир друге пописе тога времена, сматрамо да је језички критеријум био главна одредница. Под појмом „домаће” становништво подразумева се трајно настањено становништво са својеврсним правом боравка и политичким правима (грађани датог политичког ентитета).

²⁰ АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1821/102. У овом попису рубрика која дели вернике на „Србе”, „Влахе” итд. нема посебну ознаку али се недвосмислено односи на националност. И у овом случају сматрамо да је овде примењен језички критеријум као основ за одређивање националне припадности.

закључак да су већину несталних житеља чинили они који нису били православне вере и нису припадали српском етничком корпусу.²¹

Тренд смањења удела српско-православне заједнице у укупном становништву Шајкашке наставио се до краја XIX века. Главни узрок треба тражити у имиграцији током седамдесетих и осамдесетих година XIX века. Према математичким проценама, на темељу података природног прираштаја и резултата пописа, механички прираштај (имиграција) био је одговоран за 72,4% укупног повећања становништва у периоду 1869–1879, затим 62,4% у периоду 1880–1889. и 48,5% између 1890. и 1899. године.²² Услед насељавања Мађара, Немаца али и других народности, етничка структура простора Жабалског протопопијата се променила и постала је сложенија. Државни пописи нису бележили националност становника, али јесу матерњи језик и то се користи за индиректно одређивање етничке припадности. Према резултатима пописа из 1900. године, број становника који су користили српски као матерњи језик био је нешто већи од укупног броја православних житеља који су чинили око две трећине популације. То се може објаснити укључивањем и неправославних становника, највероватније католичке и грко-католичке вероисповести, у српски језички корпус. Разлика између броја православних и броја оних којима је српски био матерњи језик највећим делом односи се на општину Тител, у којој је живела већа заједница гркокатолика. На попису из 1910. године ова заједница у Тителу скоро је потпуно нестала, а укупан број православних у Шајкашкој се практично изједначио са бројем становника којима је матерњи језик био српски.²³

Табела 3. Верска и језичко-етничка структура присутног становништва (са војском) Шајкашке (Тителског и Жабалског среза) према попису 1900. године.²⁴

Становника према вери – број и удео у %								
Католици	Гркока-толици	Право-славни	Еванге-лици	Реформа-те	Јевреји	Унитар-исти	Остали	Укупно
9.685	1.532	36.500	4.499	461	803	4	307	53.791
18,00	2,85	67,86	8,36	0,86	1,49	0,01	0,57	100,00
Становника према матерњем језику – број и удео у %								
Мађарски	Немачки	Словачки	Румунски	Русински	Хрватски	Српски	Остали	Укупно
8.238	6.510	79	11	1.296	38	37.288	331	53.791
15,31	12,10	0,15	0,02	2,41	0,07	69,32	0,62	100,00

²¹ В. Крестић, *н. г.*, 371; К. Јерић, *н. г.*, 114–115.

²² Љубица Ивановић Бибић, *Становништво Шајкашке*, Матица српска, Нови Сад 2017, 47.

²³ *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, II - 182–185; *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása, I rész*, Az athenaeum Irodalmi és nyomdai r., Budapest 1912, II - 182–183.

²⁴ Извори: *A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása*, II - 182–185.

ПРАВОСЛАВНО СТАНОВНИШТВО ЖАБАЉСКОГ ПРОТОПОПИЈАТА – ДЕМОГРАФСКИ РАЗВОЈ И СТРУКТУРЕ

Резултати званичних пописа државних и црквених власти недвосмислено указују на чињеницу да је на простору Шајкашке, а тиме и Жабалског протопопијата, православно становништво било превасходно српско и да је појава припадника српског народа неправославне вероисповести била ретка и изузетак. Такво сазнање је од користи због разматрања црквених пописа као извора за демографску историју Срба као етничке заједнице у Хабзбуршкој монархији.

У највећем броју случајева није могуће укрштати податке о становништву према вери или матерњем језику са бројем кућа, полом или другим категоријама коришћењем публикација статистичког уреда из Будимпеште или војних пописа из XVIII и XIX века. Због тога се не могу сагледати неки важни демографски показатељи, као што су величина домаћинства, породице или задруге, за сваку верско-етничку заједницу одвојено. Пописи које је спроводила Карловачка митрополија, са друге стране, омогућују сагледавање поменутих показатеља посебно за православно становништво, а у случају Жабалског протопопијата индиректно и за српску популацију. Промене у развоју становништва могу да се прате на квалитетан начин захваљујући чињеници што су црквени пописи за територију Бачке епархије и Жабалског протопопијата сачувани у довољном броју. За потребе овог рада коришћени су пописи за 1785, 1797, 1804, 1811, 1820, 1840, 1843/44, 1865. и 1896. годину.²⁵

Када се упореде подаци из државних и из црквених пописа добија се веома слична слика динамике развоја што само потврђује квалитет и једних и других као статистичких извора за област Шајкашке, односно Жабалског протопопијата.

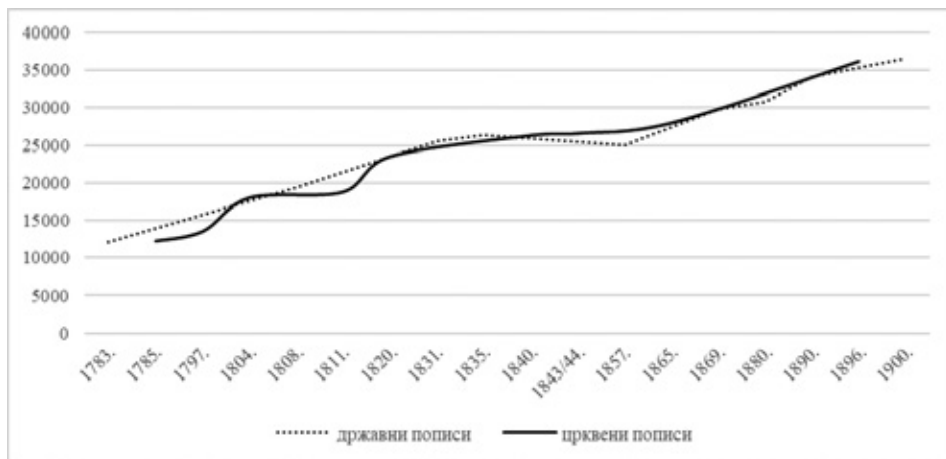
Табела 4. Развој православног становништва Жабалског протопопијата 1785–1896. године према црквеним пописима.²⁶

Година	Број православних верника	Година	Број православних верника
1785.	12.248 ²⁷	1840.	26.319
1797.	13.533	1843/44.	26.596
1804.	18.030	1865.	28.001
1811.	18.804	1896.	36.194
1820.	23.527	–	–

²⁵ Попис за 1785. годину је сумарног карактера за цео протопопијат, без података за поједине парохије. Он исказује одређене нелогичности за збирне бројеве због чега није сасвим поуздан. У случају 1865. године Карловачка митрополија заправо је искористила податке државних власти али без тачног навођења изворника. Д. Руварац, *н. г.*, 97; *Уредба о уређењу црквених, школских и фонционалних дела ђрчко-источне срјске мийройолије, одобрена ђревишњим краљевским рескрипциом од 10. августа 1868*, прир. Мита Клицин, Сремски Карловци 1909, 191–192.

²⁶ Извори за податке наведене у Табели 4 су: за 1785. годину: Д. Руварац, *н. г.*, 97; за 1797. годину: АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1797/33; за 1804. годину: А. Ђукић, *н. г.*, 309; за 1811.

Графикон 1. Развој православног становништва Жабалског протопопијата (Шајкашке) 1783–1900. године према подацима из државних и црквених пописа.²⁸

Најбржи раст популације остварен је у периоду од краја XVIII до двадесетих година XIX века, као и у периоду после 1865. године. Од двадесетих до краја педесетих година XIX века приметна је стагнација, или мали раст. То је последица ратних дешавања током Револуције 1848/49. године, али и неповољних околности попут епидемија заразних болести. Крајем двадесетих и почетком тридесетих година на југу Угарске појавила се колера која је однела велики број живота и утицала на наталитет и морталитет становништва.²⁹ У бачким насељима Куцура и Руски Крстур, недалеко од територије Шајкашке, колера се појавила већ 1829. године.³⁰ Негативан утицај на прираштај православне популације тих година документован је и црквеним извештајима

годину: Владан Гавриловић, „Попис Бачке епархије 1811. године”, *ЗМСИ* 91 (2015), 82; за 1820. годину: АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1821/102; за 1840. годину: Владан Гавриловић, „Пописи Бачке епископије 1823–1844”, *ЗМСИ* 65/66 (2002), 227–229; за 1843/44. годину: *Universalis schematismus ecclesiasticus venerabilis, cleri orientalis ecclesiae graeci non uniti ritus I. Regni Hungariae partiumque eidem adnexarum nec non magni principatus Transilvaniae item literarius seu nomina eorum qui rem literariam et fundationalem scholarem ejusdem ritus procurant sub benigno-gratiosa protectione excelsi consilii regii locumtenentialis hungarici per Aloysium Reesch de Lewald excelsi consilii R. Locumtenentialis hung. Concilistam et I. Comitatus Strigoniensis tab. Jud. Assessorem, Budae 1843/44*, 51–60; за 1865. годину: *Уредба о уређењу црквених*, 191–192; за 1896. годину: *Шемајизам Епархије бачке за годину 1897*, Нови Сад 1897, 116–121. У табелу су унети и подаци за манастир Ковиљ.

²⁷ Укупан број верника наведен у сумарнику не поклапа се са збиром појединих старосних и других група који је нижи за 650 људи. Попис и званични податак сумарника смо укључили у табелу зато што се уклапа у тренд повећања становништва тако да је највероватније тачан. Д. Руварац, *н. г.*, 97.

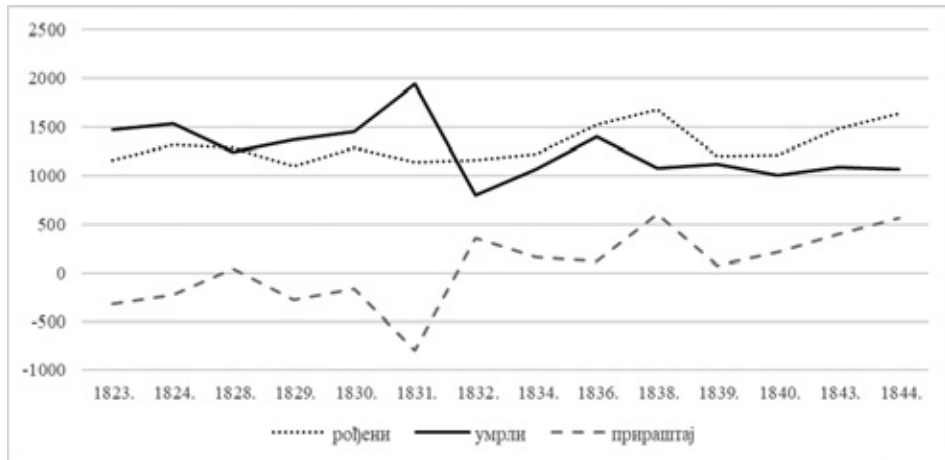
²⁸ Извори: Табела 1; Табела 2; Табела 4.

²⁹ Славко Јовин, *Епидемија колере у Војводини 1831. године*, докторска дисертација, Нови Сад 1978, 15–102; Petar Mikić, „Natalitet i mortalitet dece na tlu današnje Vojvodine u prvoj polovini XIX veka”, *Acta Historica medicinae pharmaciae veterinae* XIII/1 (1973), 75–92.

³⁰ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Историјска збирка, бр. 13.472 (*Лейшойс населения Коцура и Бач-Керестура*), 5.

о броју рођених и умрлих.³¹ На темељу некомплетних података за период 1823–1844, уочљив је јасан тренд негативног природног прираштаја закључно са 1831. годином када је епидемија колере кулминирала. Током тридесетих година забележен је само благи раст становништва, а то се наставило и почетком пете деценије XIX века.

Графикон 2. Природни прираштај православног становништва Жабаљског протопопијата 1823–1844. године.³²

Раст православне српске популације у последњим деценијама XIX века остварен је углавном природним прираштајем. То потврђују и анализе матичних књига за период 1873–1895. године, које због некомплетних података за Каћ не пружају посве целовиту слику, али омогућују квалитетну процену. Сходно резултатима анализе података у датом временском опсегу рођено је 4.443 православних више него што их је преминуло.³³ Када то упоредимо са подацима војног пописа из 1873. године и црквеног пописа из 1896. године, према којима је број православних порастао за 6.670, може се претпоставити да је природни прираштај чинио око две трећине, а механички (имиграција) око трећину укупног прираштаја православне популације.³⁴ Претходно поменуте процене удела имиграције на повећање целокупног становништва Шајкашке у периоду 1869–1899. године знатно су више, што потврђује тезу о промени верско-етничке структуре услед насељавања великог броја неправославног и несрпског становништва.

³¹ Податке и анализу за целу Бачку епархију видети у: В. Гавриловић, „Пописи Бачке епископије”, 211–229; Исти, „Бачка епархија у првој половини XIX века (пописи 1823–1844)”, *Епархија бачка у осмовековној историји Српске православне цркве – зборник радова*, ур. Светозар Бошков, Борис Стојковски и Предраг М. Вајагић, Бачка Паланка – Нови Сад 2021, 141–154.

³² Извор: В. Гавриловић, „Пописи Бачке епископије”, 211–229.

³³ Живојин Гавриловић, „Структура популације становништва Шајкашке у другој половини XIX века”, *Зборник Матиче српске за друштвене науке* 96 (1994), 241–243.

³⁴ Вид. раније у тексту и упор. Табелу 4; В. Крестић, *н. г.*, 371.

Прираштај је имао утицај и на полну структуру православног становништва. Крајем XVIII века број мушкараца је премашивао број жена, што би се могло објаснити наследством класичне насељеничке структуре у којој доминирају мушкарци као колонизатори.³⁵ Временом се однос полова све више приближавао паритету, али је бројна превага мушкараца опстала све до краја XIX века. То није било у складу са класичном европском полном структуром у којој доминирају жене, већ више са источним моделом који је забележен у то време на ширем Балкану. Занимљивост представља и то да је 1840. године први и једини пут забележена блага превага броја жена што, међутим, није сасвим у складу са познатим подацима о природном прираштају.³⁶ При крају века, у периоду 1873–1895. године, природни прираштај српске православне популације био је позитиван и мушка популација је увећана за 2.573 припадника, а женска за свега 1.860. Полна структура се сходно томе мењала у корист мушког дела становништва. Томе је у великој мери допринела диспропорција у полној структури новорођенчади и умрлих. Од свих новорођених 51,54%, а од умрлих 50,51% било је мушког пола.³⁷ У модерно доба, превага мушке новорођенчади учестала је појава која се касније „компензује” вишим морталитетом и нижом просечном старошћу при смрти истих. Тако долази до класичног обрасца већег удела женског пола у становништву Европе. У Жабалском протопопијату је, сходно расположивим подацима, морталитет православних жена крајем XIX века био веома висок и то није дозвољавало промену полне структуре.

Табела 5. Полна структура православног становништва Жабалског протопопијата 1797–1896. године.³⁸

Година	Број православних верника		Однос: Мушкараца на 1 жену (Sex Ratio)
	Мушкараца	Жена	
1797.	6.919	6.457	1,07
1820.	11.924	11.603	1,03
1840.	13.099	13.220	0,99
1896.	18.296	17.898	1,02

На темељу црквених пописа могуће је установити и индекс брачности становништва. Према расположивим подацима ниво брачности увек је био висок, са преко 42% укупног православног становништва у браку, што значи да су преостали део чинили деца, неожењене и неудате особе, као и удовице и удовци. С обзиром на тенденцију готово обавезног и раног ступања у

³⁵ Према подацима пописа из 1785. године однос је износио чак 1,11 мушкараца на 1 жену. Д. Руварац, *н. г.*, 97.

³⁶ У периоду од 1823. до 1839. године (уз недостатак података за неколико година) забележен је негативан природни прираштај који је био израженији у женској него у мушкој популацији. Било би, према томе, очекивано да се однос полова померио још више у корист мушкараца, као што би и број верника требало да је мањи или бар у стагнацији. Пописи то, међутим, не показују. Упоредити са подацима виталне статистике у: В. Гавриловић, „Пописи Бачке епископије”, 211–229.

³⁷ Ж. Гавриловић, *н. г.*, 241–243.

³⁸ Извори: видети напомену бр. 26.

брак, карактеристичну за Европу источно од тзв. Хајналове линије нупцијалитета у XIX веку, где припада и Жабалски протопопијат, оправдано је претпоставити да су апсолутну већину становника ван брака чинила деца.³⁹ Да је релативно рано ступање у брак било одлика друштвених прилика и крајем XIX века потврђују анализе матичних књига венчаних из парохија Жабалског протопопијата за период 1873–1895. године. Просечна старост младожења тада је била 21/22, а невести 19/20 година живота.⁴⁰ Таква структура је забележена и на нивоу целокупног становништва Шајкашке што индиректно указује на чињеницу да по овом питању није било знатних разлика између појединих верско-етничких група.⁴¹

Према подацима пописа Бачке епархије за 1785. годину, чак 34,66% православних верника чинила су деца до 15 година. Особе старије од 15 година, а ван брачне заједнице, чиниле су свега 10,21% православне популације.⁴² У коликој мери се променила старосна структура до краја XIX века, није могуће установити на темељу црквених пописа, али је индикативно да се брачност у протопопијату смањила са преко 46% половином столећа на нешто преко 42% до краја истог столећа, у исто време када је забележен значајан прираштај православног становништва. То би могло да упути на закључак да је број деце у породици био висок, те, следствено и у општој популацији. Према попису Бачке епархије за 1896. годину, деца између 6 и 15 година старости представљала су 18,44% укупног православног становништва, што је свакако висок удео.⁴³

Табела 6. Брачност православног становништва Жабалског протопопијата 1785–1896. године.⁴⁴

Године	1785.	1797.	1804.	1820.	1840. ⁴⁵	1843/44.	1896.
Број брачних парова	2.973	3.087	4.301	5.454	6.079	5.719	7.625
Брачност у %	48,55	45,62	47,71	46,36	46,19	43,01	42,13
Особа на 1 брачни пар	4,12	4,38	4,19	4,31	4,33	4,65	4,75

³⁹ Хајналова линија нупцијалитета представља имагинарну границу између две европске зоне са различитим моделом ступања у брак. Западно од линије Санкт Петербург – Трст и Јадранског мора превладавао је у XIX веку концепт каснијег ступања у брак (у позним 20-им годинама старости) као и значајног удела одраслог становништва ван брака у укупној популацији. Супротно томе, источно од имагинарне линије је превладавао модел раног ступања у брачне односе (од пунолетства до раних 20-их година старости) и веома ниског удела одраслог становништва ван брака. Вид. John Hajnal, “European Marriage Patterns in Perspective”, *Population in History: Essays in Historical Demography*, D. V. Glass & D. E. C. Eversley (Eds.), Edward Arnold – Aldine Publishing Company, London–Chicago 1965, 101–143.

⁴⁰ Ж. Гавриловић, *н. г.*, 232, 238–240.

⁴¹ Љ. Ивановић Бибић, *н. г.*, 92.

⁴² Исидора Точанац Радовић, Нино Делић, „Демографске прилике у Бачкој епархији у XVIII и XIX веку”, *Епархија бачка у осмовековној историји Српске православне цркве – зборник радова*, ур. Светозар Бошков, Борис Стојковски и Предраг М. Вајагић, Бачка Паланка – Нови Сад, 134.

⁴³ Исто, 134.

⁴⁴ Извори: вид. напомену бр. 26.

⁴⁵ У парохији Горњи Ковиљ је на попису 1840. године забележен нереално висок број становника и брачних парова (дупло више него на пописима пре и после), тако да предста-

Број кућа (домова) православних становника представља драгоцен податак црквених пописа за реконструкцију структуре породице и домаћинства. Од краја XVIII до половине XIX века просечно српско православно домаћинство у Жабалском протопопијату се увећавало и достигло је скоро 10 чланова. До друге половине XIX века уобичајени начин живота подразумевао је да у једној кући живе бар два брачна пара са децом и, највероватније, део уже породице ван брака (браћа, сестре, ујаци и други). Таква структура указује на појаву задруге, што јесте било у складу са жељама војних власти као и прописима у Војној крајини који су забрањивали лаку деобу имања. Пораст становништва није био испраћен пропорционалним растом броја кућа, те су задруге постајале све веће. То је одговарало властима због лакшег позивања мушкараца на војну службу. Међутим, у другој половини XIX века, тренд се у потпуности променио. Између 1840. и 1896. године, православна популација се увећала за 37,52% док је број кућа повећан за невероватних 159,88%!

Табела 7. Број православних кућа, становника и брачних парова по кући у Жабалском протопопијату 1785–1896. године.⁴⁶

Година	1785.	1797.	1804.	1811.	1820.	1840.	1896.
Број кућа	1.631	1.792	2.140	2.144	2.364	2.647	6.879
Становника на 1 кућу	7,51	7,55	8,43	8,77	9,95	9,94	5,26
Брачних парова на 1 кућу	1,82	1,72	2,01	—	2,31	2,30	1,11

Анализа величине домаћинства на нивоу појединих парохија (насељених места) потврђује да су установљени трендови били присутни свугде. Екстремни индекси за Мошорин и Горњи Ковиљ 1840. године највероватније проистичу из мањкавости пописа, али то не утиче на општу слику.⁴⁷ У Госпођинцима је просечно српско православно домаћинство било веома велико већ крајем XVIII века са преко 9 чланова, али је 1896. године имало свега 5. Половином XIX века било је правило да у кући живе бар два брачна пара, да би до краја столећа практично свака нуклеусна породица имала своју кућу. У Мошорину је 1896. године било више кућа него брачних парова. Велика промена у структури је свакако значила и огромну разлику у стилу живота. Задруга и заједнички живот више генерација под једним кровом, очигледно нису били жељени модел од стране становништва о чему сведочи пре свега невероватан пораст броја кућа.

вљене резултате треба узети с одређеном резервом пошто могућа грешка у већој мери утиче на индекс брачности и број особа на брачни пар. Вид.: В. Гавриловић, „Пописи Бачке епископије”, 227–229.

⁴⁶ Извори: вид. напомену бр. 26.

⁴⁷ У Мошорину би, сходно попису из 1840. године, скоро 90% становништва било у браку. Ту је највероватније умањен број становника. С друге стране, за Горњи Ковиљ је наведен нереално висок број становника и брачних парова, а ту су подаци највероватније грешком увећани. Вид.: В. Гавриловић, „Пописи Бачке епископије”, 227–229.

Табела 8. Број православних становника и брачних парова по кући у парохијама Жабаљског протопопијата 1797, 1840. и 1896. године.⁴⁸

Година	1797.		1840.		1896.	
Парохија	Станов- ника на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Станов- ника на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу	Станов- ника на 1 кућу	Брач. парова на 1 кућу
Јозефово/Жабаљ	7,77	1,89	10,93	2,47	5,81	1,23
Госпођинци	9,24	2,25	9,27	2,07	5,04	1,08
Надаљ (од 1801)	—	—	11,93	2,46	5,31	1,05
Чуруг	7,76	1,66	10,01	2,21	4,93	1,08
Ђурђево (од 1801)	—	—	10,59	2,25	4,72	1,08
Сент Иван (Шајкаш)	8,14	1,97	9,51	2,05	6,09	1,15
Вилово	6,72	1,76	10,00	2,18	5,40	1,10
Мошорин	8,53	1,73	5,77	2,57	5,27	0,99
Тител	7,17	1,71	9,52	1,91	5,95	1,21
Лок	6,38	1,57	8,38	2,57	4,45	1,02
Гардиновци	8,02	1,85	7,45	1,55	5,99	1,24
Горњи Ковиљ	6,64	1,55	17,11	3,87	5,44	1,18
Доњи Ковиљ	6,17	1,43	7,45	1,55	5,35	1,09
Каћ	7,22	1,51	8,00	2,06	4,88	1,06
Прњавор ман. Ковиљ (само 1797, 1843/44)	5,23	1,20	—	—	—	—
Укупно у протопопијату	7,55	1,72	9,94	2,30	5,26	1,11

Смањење домаћинства почело је у другој половини XIX века и може се довести у везу са укидањем крајишког система. Подаци из државних пописа, међутим, показују да је тренд наступио нешто раније, још током педесетих година XIX века, највероватније услед блажег режима војних власти и другачије политике. Према попису из 1857. године, православна заједница чинила је преко 94% становништва, а просечно домаћинство у батаљону је имало 7 чланова. То је смањење у односу на четрдесете године XIX века када је бројало скоро 10 чланова. До краја века тај се индекс за целокупно становништво смањило на 5,31 члан по кући, што одговара исказаним вредностима за православну популацију 1896. године, тако да значајних разлика између верских групација по овом питању свакако није било.

⁴⁸ Израчунато према подацима у изворима: за 1797. годину: АСАНУК, МПА, фонд „А”, бр. 1797/33; за 1840. годину: В. Гавриловић, „Пописи Бачке епископије”, 227–229; за 1896. годину: *Шемајизам Епархије бачке*, 116–121.

Табела 9. Број кућа и величине домаћинстава на простору Шајкашке (Шајкашког батаљона / Тителског и Жабалског среза) 1857. и 1900. године.⁴⁹

Година	1857.	1900.	Увећање 1857–1900. у %
Број кућа	3.796	10.129	166,83
Број присутних становника	26.605	53.791	102,18
Становника на 1 кућу	7,01	5,31	–

* * *

Подударање територије Жабалског протопопијата и Шајкашког батаљона отворило је могућност коришћења разноврсних извора у демографским истраживањима те области. Анализа података прикупљених из објављених и необјављених извора, пре свега црквених, војних и државних пописа, омогућила је сагледавање демографских промена у Протопопијату у дужем временском периоду.

Крајем XVIII и током XIX века становништво Жабалског протопопијата било је већински православне вере. Током XVIII века становништво је било скоро апсолутно православно. Тек током XIX века примећује се појава становника других вероисповести у већем броју, пре свих католика и протестаната. Иако досељавање новог становништва у почетку није реметило верску хомогеност области, до краја XIX века знатно је утицало на промену верске структуре. Проценат православног становништва се смањio са 98,25% у 1783. на 67,86% у 1900. години. Поређењем података из пописа које је спроводила држава и оних које је вршила Карловачка митрополија, указује на то да је православно становништво припадало српском етничком телу у Хабзбуршкој монархији.

У посматраном раздобљу становништво на простору Жабалског протопопијата се скоро утростручило и увећало са 12.248 душа 1785. на 36.194 душе 1896. године. Нивои раста били су различити у појединим временским периодима. Тако је најбржи раст популације остварен у периоду од краја XVIII до двадесетих година XX века, као и у времену после 1865. године. Од двадесетих до краја педесетих година XIX века приметна је стагнација или мали раст као последица ратних дешавања током Револуције 1848/49. године, али и појаве епидемије колере. Популација је расла, како због досељавања новог становништва, тако и као последица високог природног прираштаја. Полна структура православног становништва Жабалског протопопијата није се много мењала током посматраног периода и обележена је превагом броја мушкараца. Расположиви извори указују на висок морталитет жена који није дозвољавао промену полне структуре. Индекс брачности био је увек висок и током XVIII и XIX века није падао испод 42% од укупне православне популације. Становиштво је било релативно младо и удео деце до 15 године старости кретао се око једне трећине од укупне популације у XVIII веку. Православна домаћинства у Жабалском протопопијату била су велика и у

⁴⁹ Извори: 1857: *Statistische Übersichten*, 176; *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása*, II - 182–185.

периоду од краја XVIII до половине XIX века достигла су просек од скоро 10 чланова. У једној кући живела су бар два брачна пара са децом и делом уже породице ван брака. Те својеврсне задруге биле су последице прописа који су у Војној крајини забрањивали деобу имања. Током друге половине XIX века тренд се променио те се просечно домаћинство смањило на нешто више од 5 чланова. У том периоду православна популација увећала се за 37,52% док је број кућа повећан за огромних 159,88%. То је, без сумње, имало директне везе са развојачењем Шајкашког батаљона, деобом имовине и поделом домаћинства.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PhD ISIDORA TOČANAC-RADOVIĆ, Research Associate
PhD NINO DELIĆ, Research Associate

The Institute of History Belgrade
Knez Mihailova 36/II, Belgrade, Serbia
E-mail: isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs; n.delic@aol.com

THE PROTOPRESBYTERATE OF ŽABALJ IN THE BAČKA EPARCHY: Demographics in the 18th and 19th Centuries

SUMMARY: The Serbian Orthodox Presbytery of Žabalj and the Titel (Šajkaš) battalion of the Military Frontier covered the same territory since 1769/70 until the dissolution of the battalion in 1873, when it was reorganized into two districts without changing area. Identical space of both Church and State administrative units make it possible to combine statistical sources of different origin – Church, State and Military. Censuses of the Serbian Orthodox Metropolitanate of Karlovci for the Bačka Eparchy (which included the Protopresbyterate) of 1785, 1797, 1804, 1811, 1820, 1840, 1843/44, 1865 and 1896 were used to analyze the demographics of the Orthodox population which was predominantly Serbian. Orthodox Serbs made the vast majority of the whole population in the area from the end of the 18th until the second half of the 19th century. Immigration of Catholics and Protestants, mainly Hungarians and Germans, changed the ethnic structure and the share of Orthodox believers decreased from 94,12% in 1857 to 67,86% in 1900. Natural population growth of the Orthodox was fluctuating but stabilized in the second half of the 19th century causing the population to grow significantly, but not fast enough to keep up with the immigration numbers of other religious groups. The Sex Ratio of the Orthodox population was always in favour of men due to possible high mortality rates of women. The average Serbian Orthodox household had more than seven members at the end of the 18th and almost ten in the first half of the 19th century as a consequence of military rules. The decrease in household size began in the 1850^s, probably because of more liberal policies on farm and land partition. In 1896, the average household had only five members, which was possible only due to extreme progress in house construction.

KEYWORDS: Protopresbyteriat of Žabalj, Bačka, demographics, Serbs, 18th–19th ct

СТАНИША ВОЈИНОВИЋ
Београд, Србија
Е-адреса: stanisavojinovic@eunet.rs

О ПСЕУДОНИМУ *ПЕТАР СОКОЛОВИЋ* И РЕДАКТОРИМА ПЕСМЕ О КНЕЗУ МИЛОШУ ИЗ 1827. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Како се не може утврдити ко се крије иза псеудонима Петар Соколовић аутора песме „Неколико стихова о возбужденију србског витеза Милоша Обреновића против Скопљак Сулеима паше године 1815”, рад се бави редакторима, Теодором Димитријевићем и Михаилом Владиславићем. Посебно је анализиран поступак Владиславића, који је обликовао штампану верзију. Песма о кнезу Милошу је прва његова биографија и у њој је опеван значај Обреновића за српску историју и државу. Написана је народним језиком и има све одлике певања „на народну”.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милош Обреновић, Теодор Димитријевић, Михаило Владиславић, десетерац, биографија, певање на народну, псеудоним

О Другом српском устанку нема много уметничких и народних песама. Вук Караџић је објавио три народне песме: *Усџанак кнеза Милоша на Турке*, *Бој на Чачку (комади од њјесме)* и *Скопљак војшџи на Шумадију*.

На насловној страни књиге *Неколико сџихова о возбужденију србској виџеза Милоша Обреновића џројив Скопљак Сулеима џаше џодине 1816*. пише да ју је „сложио Петар Соколовић Ваљевске Нахије из села Бранковине”. Књигу је издао Јосиф Миловук „трговац пештански”, у Будиму 1827. године. У рукопису је погрешно означена 1816, уместо 1815. Неколико година после изласка песме из штампе један примерак послао је кнез Милош Проти Матеји Ненадовићу, распитујући се ко је аутор. Ненадовић је из Бранковине 19. II 1832. одговорио: „Издавач Јосиф Миловук је из Пеште 9. VI 1827. упутио Вуку Караџићу 10 примерака ове књижике (*Прејиска* III, Београд 1989, 459–460). Димитрије Давидовић је у писму од 18/30. VI 1827. године Вуку писао „Соколовићу вратићемо капару натраг. – Господар неџа ни једне његове књижике растурити, да се џаволи не смеју, што на очигледце лаже” (Исто, 482).

„Ваше светлости писмо и једне стихове Соколовића Петра, који се каже да је из Бранковине примио сам. Ја сам те стихове прочитао и нисам знао ко им је сочинител, јербо у Бранковини никаква Соколовића фамилија нема а ни у целом овом округу нико није чуо да се когод Соколовић подзива, преко свега за досад овде нечувеног Соколовића. Ја ћу опет разбирати и како узмога будем мало коња јашити, отићи или с писмом молити Суд ваљевски да пишу капетанима и потраже га, и ако се од једне, или друге стране пронађе, јавићемо.”¹ О овом питању кнеза Милоша у архивској грађи нема Протиног другог писма.

Ову књигу помиње и Дима (Димитрије) Ђорђевић у писму из Дубравице од 15. X 1840, трговцу Јовану Здравковићу из Свилајнца:

„Молим покорно пошаљите ми ону књигу љубазно од Соколовића јербо туђа је а човек тражи дукат...”²

Песмом Петра Соколовића, првом уметничком биографијом кнеза Милоша на српском језику (Вукова књига о књазу Милошу изашла је на руском језику у Санкт Петербургу 1825, а на српском у Будиму 1828) бавили су се Миленко Р. Веснић³, Димитрије Руварац⁴, Љубисав Андрић⁵, Радован Ждрале⁶ и аутор овог рада⁷.

Рукопис Соколовићеве песме који се налази у Одељењу раритета Библиотеке Матице српске (РР III 6) насловљен је: „Стихи о Возбужденију Србског Војског Милоша Обреновича Рудничке нахије и из Села Бруснице, против Скопљак Сулеиман Паше у Биограде Србском в лето 1816. м[есе]ца марта” // „Саставил на Стихове Петар Соколович у селу Шашинци свиње Г. Јоана Михаиловића из Митровице чувајући, а с додатком и в’ бољи порјадок, приведено Теодором Димитријевићем, у Старој Пазови 1819. љето”// Приредио га је Радован Ждрале.

Сви наведени аутори трагали су за Петром Соколовићем.

Миленко Веснић и Димитрије Руварац сматрали су да је аутор син доктора философије Гетингешког факултета Павла Соколовића, који је 1808. године установио „српско благодјејање”, фонд из кога су стипендирани сиромашни ученици Срби који су студирали у иностранству.⁸

¹ Велибор Берко Савић, *Проша Мајџеја Ненадовић: акција и његова писма*. Горњи Милановац 1984, 437.

² Архив Србије, Збирка Мите Петровића, 5069.

³ „Забрављени патриота. Павле Петров Соколовић”, *Брасиво* III. Београд, Друштво Светога Саве, 1889, 22–34; „Отац Петра Павлова од Соколовића”, *Бранково коло*, 1898, IV, 5 (29. I/10. II), стуб. 148–150.

⁴ „Павле Петровић од Соколовића”, *Дело*, 1899, књ. XXI, св. 3 (март), 453–465.

⁵ „Петар Соколовић, стихотворац из Бранковине”, *Напрег* (Ваљево), XXIX 1973, бр. 1258 (2. III), 12; 1259 (9. III), 12 и 1974, XXX, 1341 (4. X), 12.

⁶ „Непозната верзија песме о Другом српском устанку”, *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, 1986, књ. XXXIV, св. 2, 277–297. Библиотека Матице српске у Новом Саду РР 225. Рукопис има 24 листа, величине 16,6x24,0 cm.

⁷ С. Војиновић, „Петар Соколовић”, „Неколико стихова о возбужденију српског витеза Милоша Обреновића против Скопљак Сулеима паше године 1816.”, *Колубара*. Велики народни календар за просту 2010. Ваљево [2010], додаток 62 стр. (фототипско издање).

⁸ Стипендију је примао Миленко Р. Веснић и зато је написао његову биографију. Бранислав Петровијевић је 1896. желео помоћ овога фонда, али како није добио потребна документа из Србије није могао конкурисати.

Јосиф Шафарик је сматрао да је Петар Соколовић „марвени (свињарски) трговац”.⁹

Први помен Соколовића налази се у писму Соколовића, вероватно Романа, из Санкт Петербурга 17. III 1818, кнезу Милошу о задацима Срба ђака у пажевском корпусу, и савет какав треба да буде њихов рад да би заслужили царску милост.¹⁰

Први редактор Соколовићевог рукописа, који се налази у Матици српској, био је Теодор Димитријевић („а с додатком и в’ бољи порјадок, приведено Теодором Димитријевићем). Димитријевић је био сарадник *Лейойиса Матице српске* (*Сербскій Лѣтописъ* у коме је 1830. објавио песму „Загонетке” с поднасловом „Покушеније пера наравног српског стихотворца”.

Димитријевићеве „Загонетке” писане су чистим српским језиком, којим је написан и рукопис који се чува у Библиотеци Матице српске. Томе треба додати да и Димитријевићево писмо из Коморана (Сотага, Комарно, јужна Словачка), где је био учитељ, Миловану Видаковићу 7. XI 1835. године, писано је истим рукописом, предвуковским правописом, као и Соколовићева песма.¹¹ О Димитријевићу нисмо успели сазнати ништа више, осим онога што пише у поменутом писму.

Соколовићева песма значајна је по својој песничкој вредности и ширини епског плана, који садржи све што је значајније за Други устанак и улогу кнеза Милоша. Написана је римованим десетерцем. Радован Ждрале је упоређујући сачувани рукопис те песме са штампаним издањем нагласио да је приређивач у Миловуковом издању „изостављао читаве блокове стихова, а понегде убацивао своје, чинећи и једно и друго час произвољно, час са извесним смислом за сажимање... и да је епски план Соколовић остварио држећи се главних токова и мотива устанка”.¹² Приређивач штампане књиге редиговао је стихове рукописа који описују деловања Станоја Главаша и кнеза Аксентија, набијање устаника на колац у београдској тврђави од стране Рецеп-аге и др.

У рукопису:

„Ко ајдука издати ми неће
Од њега ћу чинит и зло веће
Живог ћу га не ме’ одарати
То очима ови ћете гледати
Довед’те ми Главаша Станоја
И са њиме кнеза Аксентија
Аксентију оберткнежштво даде
А Главашу сердарлук предаде
Шесет друга у руке му даде
Од Турака Стотина пристаде

⁹ Prag, 1965, 354 (бр. 246).

¹⁰ АС, ЗМП, 691.

¹¹ Архив САНУ, Милован Видаковић, 1421/21. Ово писмо је одговор на Видаковићеву молбу да му сакупи претплатнике на превод веселе игре *Благородни ойцрок* Јохана Јакоба Енгела или позоришну игру *Девница из Мариенбургѿа* Франц Кратер, које су изашле у Будиму 1836. године.

¹² Р. Ждрале, нав. дело, 293.

Пак беседи паша Сулејмане:
 О! Станоју, фермана имадеш,
 Та од цара ти то добро знадеш.
 Но сад ваља да се добро владаш,
 А да гледаш да гдјегод не страдаш.
 Пак ајдуке редом да ми хваташ
 И у граду мени да и спремаш.”
 Оде Главаш и то све послуша
 И за друштво срећу да окуша.
 А ту Главаш проклета му душа,
 Многог брата он онда предаде
 Сулејману баш у руке даде,
 И на колац многога набише
 И Станоја најпослед убише.

У штампаној књизи, ови стихови су редуковани и гласе:

Ко ајдука издати ми неће
 Од њега ћу чинит' зло и веће
 Живоћу га на мие дерати
 То очима сви ћете гледати
 Доведите ми Главаша Станоја
 И са њиме кнеза Аксентија
 Аксентију Обркнежштво даде
 А Главашу Сердарлук предаде
 Шесет друга у руке му даде,
 Од Турака Стотина пристаде,
 Пак беседи паша Сулејмане
 Познавајућ све Турске диване:
 О Станоју фермана имадеш,
 Та од цара ти то добро знадеш;
 Но сад ваља да се добро владаш,
 И да гледаш, да гдегод не страдаш
 Све ајдуке, да ми редом ваташ,
 И све у град да и к' мени спремаш,
 Оде Главаш и то све послуша
 И за друштво срећу да окуша
 Многог брата он онде предаде,
 И у руке Сулејману даде,
 Многог брата на колац набише
 И Главаша најпослед убише
 И право је, јер је заслужио
 Многу стару мајку уцвилио...

Други редактор који је скратио и уобличио песму у штампаном облику могао би бити и Михаило Владислављевић (Владиславић). На тај закључак наводи писмо које је он упутио кнезу Милошу 20. марта 1827. године из Земуна, дакле у години када је штампана и Соколовићева песма:

[...] „Верховног Књажеског Вашег Сијателства к Богу и Народу постојана вјерност, и права љубов превелики Књажевски Ваши у време трајушчи страшни ратова, подвиги и труди, коих за Србску Државу и Народ асквито окончали, и Србско премило Отечество от душманског насиља, робства и синжира ослободили и у мирно стање и уживљење поставили јесте; која не само једна Србија, но и друге околне државе и Народи признају, и хвалом као Лавровиј вјенац Сијателно Књажеско Ваше Име увјенчавају и хвалећи славе. Сва она дакле имена као правог Србина и истиног родољубца, јер су моји дједи Вучић и Владислав Србијанци били, и око Ваљева тамо су живели возбудили су потрудити се, Књажеска славна Ваша дјејанија от части, под именом ужасног Лава, и љутог Риса, у пјесме спјевати, и на прости Србскиј језик у стихове списати и у книгу ставити коју са отмјеним високопочитанијем и подобајушчом честију Књажеском славном Имену Вашем посвјештавам, и као чистњејшу жертву, синољепно у усердно приносим: у којој (у книги поверавам) као у чистом огледалцу, сва Књажеска Ваша славна дјела откриће се; а како сам, што сам и за кога сам писао видеће се, а то јест сердачна моја жеља и намјереније. Међу тим, и ово рећи усуђујем се: ако би Књажеском Вашем Сијателству угодно и поволно било, и ова би книжица штампати се дала, и на свјет’ би изашла, заиста, сваки би ју Србин радо и весело читао, и великог Србског Књаза и Благодјетелја, више и болше из ње би познао, хвалио и славио: јербо у свачије руке књиге долазе, и у њима шта је написано, сваком показују”.¹³

У писму пише да ће „у пјесме спјевати, и на прости Србскиј језик у стихове списати и у книгу ставити... сва Књажеска Ваша славна дјела откриће се...”

И Владислављевићев живот није довољно познат. Рођен је у Вуковару 1759. и после школовања код Аврама Мразовића живео је у Будиму, пре 1771. као учитељ, где је боравио до 1813, а онда је прешао за учитеља у Ириг и Земун, где је живео као пензионер у време када је песма штампана.

Владислављевића је Димитрије Давидовић ставио као сакупљача претплате на *Новине сербске* за 1814. годину у Иригу,¹⁴ а Вука Караџић да сакупља претплату на *Малу њосионародњу славено-сербску Пјеснарицу*¹⁵ и *Српски рјечник*.¹⁶ Занимљиво је да Владислављевића нема међу претплатницима на ове и друге Вукове књиге.

Његово име налази се у првом списку српских књижевника који је саставио Лазар Бојић, као „Владислављевић Михаил”.¹⁷ Владислављевић је писао класицистичке химне, оде, елџије и црквене драме. Поред тога црквеном

¹³ АС, КК, XXXVIII, 9. [На полеђини:] Михаила Владисављевића примљено у Пожаревцу 26. марта 1827. Писмо има 2 листа.

¹⁴ *Новине сербске*, 1813, число 120 (31. XII), 530.

¹⁵ *Објављеније о народним њјеснама сербским*. У Карловцима Сремским, 14, јунија 1815, *Новине сербске*, 1815, число 143 (2. VII), посебан додатак.

¹⁶ „Објављеније о Србском Рјечнику”, *Новине сербске*, 1816, число 88 (18. IV), додатак уз број; 112 (16. V) и 172 (23. IX), поновљен исти оглас. Голуб Добрашиновић, *Вукови њренумеранији*. Београд – Нови Сад 2001, 70.

¹⁷ Чланак „О Књижеству или Литератури” у књизи: Лазар Бојић, *Памјайник мужем*. Прва част /Беч/ 1815, 26. У другом делу ове књиге биографије су и оцене књижевног и научног рада Јована Рајића, Доситеја Обрадовића, Григорија Трлајића и Атанасија Стојковића.

паних код Орфелина, што значи да се као редактор понашао слободно, изостављајући и додавајући стихове.²³

Поређењем оригиналне Орфелинове песме и Владислављевићеве редактуре исте те песме, са аутографом песме о кнезу Милошу у Одељењу раритета Библиотеке Матице српске са издањем из 1827. године може се закључити да је примењен исти начин приређивања.

Иза псеудонима Петар Соколовић, за кога се у библиографијама наводи да је аутор песме „Неколико стихова о возбужденију србског витеза Милоша Обреновића против Скопљак Сулеима паше године 1816” крију се, заправо два редактора. Теодор Димитријевић је редактор аутографа песме која има 910 стихова и која се чува у Матици српској, док је редактор исте те песме чија штампана верзија садржи 591 стих, је Михаило Владислављевић.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

STANIŠA VOJINOVIĆ
Belgrade, Serbia
E-mail: stanisavojinovic@eunet.rs

ABOUT THE PSEUDONYM *PETAR SOKOLOVIĆ* AND THE EDITORS OF THE POEM ABOUT PRINCE MILOŠ FROM 1827

SUMMARY: In the first versed artistic biography of Prince Miloš Obrenović, elements of the history of the Second Serbian Uprising and the author's personal experiences of those events are interwoven. The song is written in the vernacular, the singing is vernacular, the verses are rhyming decasyllabics and they were written under the pseudonym Petar Sokolović. The first editor who copied the poem in 1816 was Teodor Dimitrijević and the second was Mihailo Vladislavić who shaped the manuscript published in a special book in 1827 in Buda. The editors are interesting personalities, they were engaged in literary works, wrote poems, but their biographies are not fully known according to the material available today.

²³ Оригиналом Орфелиновом издању Владислављевић је додао строфе 9–10 (на стр. 8):

И пчелице из' кошница,
Сад излећу;
И падају по травица:
И раном цвећу.
Мед и восак сабирају,
Дивно саће сањивају.
О ЗЛАТНОЈЕ ПРОЛЕЋЕ.

Сав кругни земниј обнови се, 8;
Дивно украшен;
В ново тјело обуче се:
Весма накићен,
Вјечни жизн ображава;
Аки книгом увјерава.
О ЗЛАТНОЈЕ ПРОЛЕЋЕ.

И у другим строфама је дотеривао (мењао) неке стихове да би деци били јаснији.

Мср ИГОР Г. РАКИЋ
Ниш, Србија
Е-адреса: igorak89@yahoo.com

ЗАБЕЛЕШКА О РАЗГОВОРУ АШРАФА МАРВАНА И ЈОСИПА БРОЗА ТИТА, 13. ОКТОБРА 1973.

САЖЕТАК: У раду представљамо до сада необјављени извор који се бави позицијом Југославије током Четвртог арапско-израелског рата из 1973. године. Активна југословенска спољна политика на Блиском истоку почела је после Другог светског рата када је у земљи успостављен социјализам. Иако је у почетку пратила политику Совјетског Савеза и Источног блока, после 1948. године и сукоба са Информбиroom, добила је другачији ток. Праћена својим интересима, средином педесетих година југословенска страна све више и више нагињала је арапској страни у блискоисточном сукобу. У предвечерју рата 1973. и детанта између САД и СССР-а, Југославија је настојала да игра што значајнију улогу на Блиском истоку и оснажи своју позицију у арапском свету, стављајући се на страну арапских држава, а критикујући Израел и његове савезнике. На основу новије литературе о блискоисточном сукобу, оригинални текст извора претходиће увод у конфликт из 1973. године са посебним освртом на позиције и ставове суперсила и Југославије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: војна историја, арапско-израелски сукоб, Октобарски/Јомкипурски рат, југословенско-египатски односи, Ашраф Марван, Јосип Броз Тито, Египат, Југославија, Блиски исток

Арапско-израелски рат из 1973. имао је пресудан утицај на међународне односе у свету. После Шестодневног рата 1967. године, Израел је окупирао Голанску висораван, Појас Газе, Западну обалу и Синајско полуострво. Тако су Оружане снаге Израела запоселе територију три и по пута већу од Израела, а притом је инкорпорирано и нешто више од милион Палестинаца.¹ Након примирја којим је окончан Јунски рат, уследио је низ нових тензија на Блиском истоку између Израела, с једне, и арапских суседа, с друге стране. По окончању тзв. „Рата исцрпљивања” и привременог смиривања ситуације 1970.

¹ Benny Morris, *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict 1881–2001*, New York 2001, 329.

године, тензије на Блиском истоку нису јењавале.² Изненадна Насерова смрт, септембра исте године, довела је на чело Египта Анвара ел Садата, Насеровог потпредседника. Иако се за Садата мислило да неће дуго остати на тој позицији, до маја 1971. успео је да се обрачуна са сваком опозицијом унутар Египта, после чега је преузео контролу над државом.³ У почетку је Садат покушао дипломатским путем да поврати део Синаја, али како САД и Израел нису превише обраћали пажњу на то, он се на крају одлучио за војну опцију.⁴

Рат између Египта и Сирије, с једне стране, и Израела, с друге, започео је изненадним нападом арапских држава 6. октобра 1973. Копненим нападима Египта и Сирије претходили су масовни ваздушни удари египатског ратног ваздухопловства на циљеве на Синају, и сиријског на циљеве на Голанској висоравни. У првих неколико дана иницијатива је била на страни арапских земаља. Међутим, први неуспех доживели су Сиријци на голанском ратишту где су заустављени до 9. октобра. Убрзо после тога, израелске оружане снаге прешле су у противнапад те су успеле да одбаце удружене сиријско-јорданско-ирачке снаге и да, до 11. октобра, запоседну територије источно од линије коју су Израелци достигли у рату из 1967. године. На другој страни, неорганизовани контранапади израелских снага на Синајском полуострву нису дали резултата, а напредовање Египћана се наставило. Како би се смањио притисак на сиријски део фронта, влада у Дамаску тражила је од Египћана да повећају своје активности како би приморали војни врх Израела да део својих снага са Голана премести на синајско ратиште. Египатски начелник штаба Саад ел Шазли, невољно је пристао на то, плашећи се да египатски тенкови не остану без заштите од напада из ваздуха. Напад египатских снага, који је почео 14. октобра 1973, завршио се потпуним неуспехом, а Египћани су били приморани да зауставе своју офанзиву на Синајском полуострву. После овога, иницијатива у рату прешла је на страну Израела и уследила је израелска офанзива преко Суецког канала, која је изменила ситуацију на синајском фронту.⁵

Паралелно са борбом на фронтovima, вођена је и дипломатска борба између великих сила, проарапског Совјетског Савеза и произраелских Сједињених Америчких Држава. Односи између СССР-а и САД били су у процесу попуштања (детант) који су постигли Никсон и Брежњев у мају 1972. године. По питању Блиског истока усвојен је заједнички коминике у коме су обе стране биле за status quo између Израела и осталих арапских земаља. Овакво замрзнуто стање у арапско-израелском сукобу допринело је да се Садат одлучио на ратну опцију против Израела. На почетку сукоба, америчка администрација била је уверена да ће Израел сâм, без њихове помоћи, савладати арапске државе.⁶ Став Совјетског Савеза највише је бринуо државног секретара Хенрија Кисинџера, који је сматрао да би тежак пораз Арапа, по

² Arthur Goldschmidt Jr, Lawrence Davidson, *A Concise History of the Middle East*, Oxford 2006, 332–339.

³ *Ibid*, 343.

⁴ Ian J. Bickerton, *The Arab-Israeli Conflict: A History*, London 2009, 130.

⁵ Ahron Bregman, *Israel's Wars: A history since 1947*, New York 2002, 134–141.

⁶ Melvyn P. Leffler, Odd Arne Westad (eds.), *The Cambridge History of the Cold War*, volume II, Cambridge 2010, 319–320.

угледу на онај из 1967, вероватно за последицу имао дубље мешање СССР-а у сукоб у намери да спаси своје арапске савезнике. За Кисинџера америчка подршка Израелу није смела да буде превелика, већ је било потребно представити Вашингтон како обуздава израелску војску, чиме би се стекле симпатије међу арапским државама. Сједињене Државе биле су за прекид ватре, с тим што се не би инсистирало на њему по сваку цену, већ су очекивали да се ситуација разреши на бојном пољу, када би обе стране хтеле да га прихвате. Преко посебних канала комуникације који су успостављени током 1972, Египћани су контактирали са Кисинџером коме су рекли да неће прихватити прекид ватре у којем не би било и одредбе о повлачењу Израела са окупираних територија, а саветник египатског председника, Хафиз Исмаил, нагласио је да Египат не жели конфронтацију са Вашингтоном. Сједињене Америчке Државе нашле су се између захтева Израела за прекидом ватре са повратком на линије после Јунског рата, и египатског прекида ватре који би обухватао и повлачење израелских снага.⁷

Када је уследио рат, совјетске акције имале су два циља. Први, да се пружи подршка Египту и Сирији како би Совјети повратили своје позиције и углед међу арапским државама, а други, да се избегне конфронтација са САД и пропаст детанта. Из страха да би рат могао да поремети односе са Никсоновом администрацијом, Совјетски Савез се залагао да се што пре постигне прекид ватре. Ово је довођено у везу са тим да, уколико Египат и Сирија доживе пораз, онда ће СССР морати да се укључи војно, како би ове арапске државе спасио још једног катастрофалног пораза налик оном из јуна 1967. године. На другој страни, евентуална победа Египта и Сирије приморала би Израел да тражи америчку војну подршку, што би ескалирало сукоб директним мешањем суперсила у њега. Један од најконтроверзнијих потеза СССР-а током рата, било је покретање ваздушног и поморског снабдевања Египта и Сирије 9–10. октобра, услед великих губитака и слома сиријске офанзиве на Голану. У погледу Египта, снабдевање је постало озбиљније (устројчено) тек после 15. октобра, када је офанзива египатских снага на Синају доживела неуспех. Ово наводи на закључак да Совјети нису желели продужетак рата већ су хтели да се египатске и сиријске снаге одрже виталним до постизања прекида ватре. После почетка снабдевања, Совјети су у више наврата покушавали да приволе Египат на прекид ватре. Совјетске предлоге за прекидом ватре од 6. и 10. октобра Садат је одбио. Већ 12. октобра, Совјети су званично критиковали Израел због непоштовања међународног права. Оваква критика вероватно лежи у чињеници да се Совјети представе у бољем светлу код Арапа јер је званична Москва, заједно са Вашингтоном радила на постизању прекида ватре. Заједнички совјетско-амерички предлог примирја прихватио је Израел, али га је Садат одбио. Вероватно да је разлог иницијатива на страни Египта и напредовање на Синају, без обзира на то што је застој Сиријаца на Голанској висоравни био очигледан.⁸

⁷ William B. Quandt, *Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967*, Washington 2005, 106–109.

⁸ Galia Golan, *Soviet Policy in the Middle East: From World War II to Gorbachev*, Cambridge 1990, 85–89.

У погледу југословенског руководства, оно није располагало информацијама о почетку рата, а прва сазнања стигла су у 14.34⁹ преко тикера Танјуга. До 22.30 h Савезни секретаријат за иностране послове (ССИП) располагао је агенцијским вестима да би потом стигли први телеграми из југословенских амбасада у Каиру и Дамаску. На тражење ССИП-а, египатски амбасадор је око 18.15 обавестио да је дошло до сукоба између Египта и Сирије, с једне, и Израела, с друге. Египатски амбасадор навео је да је Израел извршио напад и да су Египат и Сирија одговорили на то, а да је Египат у противнападу прешао Суецки канал. Из ССИП-а је свим југословенским амбасадама у арапском свету и другим важним центрима (Москва, Вашингтон, Рим, Париз, Лондон, Бон) био упућен циркуларни телеграм у коме је наведен званичан југословенски став о сукобу, да се очекује саопштење Савезног извршног већа (СИВ), да се извештава и прати развој догађаја и да се извештава о реаговању званичника. Југословенским амбасадама у Египту и Сирији је саопштено да је за напад одговоран Израел и да ће се на том ставу заснивати изјава СИВ-а.¹⁰ Посета Јосипа Броза Данској, најављена за период од 8. до 10. октобра, била је одложена услед рата.¹¹

Подршка арапској страни поновљена је у изјави СИВ-а објављеној 8. октобра у штампи, а за новонасталу ситуацију окривљен је Израел. Југословенска влада образлагала је овакав став одлуком Конференције несврстаних у Алжиру, а у саопштењу је позвала и друге земље да се укључе у помагање арапске стране.¹²

Југословенско руководство контактирало је 10. октобра са египатском владом и понудило своју помоћ у санитетском материјалу и крвној плазми. Поред тога, изражена је жеља за проширењем југословенско-египатске сарадње, а уколико би Египат то прихватио, од њега се тражило да достави списак најхитнијих потреба.¹³ Заменик савезног секретара за иностране послове, Јакша Петрић, примио је египатског амбасадора у СФРЈ, Саада Афру, 10. октобра 1973. Том приликом, египатски амбасадор захвалио се на понуђеној понуди и известио је Петрића о тренутној ситуацији на фронту. Југословенски представник је најавио ново саопштење СИВ-а у којем ће се осудити бомбардовање цивила од стране Израела, а поред тога, рекао је да ће Југославија објавити да пружа помоћ у санитетском материјалу како би и друге земље следиле југословенску акцију.¹⁴

Од арапских лидера, председник Сирије Хафиз ел Асад био је први који је Јосипу Броз упутио личну поруку 6. октобра 1973. Том приликом пред-

⁹ Рат на Блиском истоку почео је 6. октобра 1973. у 14.00 h по средњоевропском времену (прим. И. Р).

¹⁰ Архив Југославије (даље: АЈ), фонд бр. 837 – Кабинет Председника Републике (даље: 837 – КПР), I-5-с/88, *Informacija o izbijanju sukoba na Bliskom istoku*, 6. 10. 1973. у 12,30 h, 1–2.

¹¹ *Борба*, понедељак, 8. октобар 1973, година LII, бр. 279, 1.

¹² *Политика*, понедељак, 8. октобар 1973, бр. 21556, 1.

¹³ Војни архив, Фонд Југословенске народне армије, инв. бр. 4726, АЈ-3, *Telegram str. pov. br. 967 od 09.10.1973.*

¹⁴ Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије, Политичка архива – строго поверљиво, 1973, фасцикла II, досије 2, стр. пов. 159, *Zabilješka o razgovoru zamjenika Saveznog sekretara J.Petrića sa ambasadorom Arapske Republike Egipat, S. Afron, 10.10.1973*, 1–2.

седник Асад је позвао да Тито пружи подршку Сирији и свим Арапима у борби против Израела.¹⁵ Сиријски председник упутио је још једну поруку, 11. октобра, председнику Брозу, у којој је известио југословенског председника о израелском бомбардовању цивилних објеката у Дамаску.¹⁶ Југословенско руководство је тек неколико дана касније, преко свог новог амбасадора у Дамаску, који је требало да преда акредитиве сиријском председнику, послало пуну подршку и солидарност Јосипа Броза и Југославије арапској борби за ослобођење окупираних територија. У поруци је поручено да ће Југославија, у складу са својим могућностима, помоћи Сирији и да ће улагати напоре, у складу са одлукама Четвртог самита несврстаних, да допринесе трајном решењу блискоисточне кризе.¹⁷

У поруци од 11. октобра упућеној Јосипу Брозу, египатски председник Садат захвалио се на досадашњој помоћи коју је пружила Југославија, а председника Тита је обавестио да ће у посету послати свог специјалног изасланика Ашрафа Марвана¹⁸, који би га известио о тренутној ситуацији на Блиском истоку и који би затражио додатну помоћ од југословенског руководства која је била неопходна Египту у борби против Израела.¹⁹

Документ који објављујемо је забелешка о разговору који је вођен између специјалног изасланика председника Садата, Ашрафа Марвана, и југословенских политичких представника. Забелешка о разговору је куцана латиничним писмом, на писаћој машини, на девет (9) листова, једнострано и без прореда. Иако постоје латинична слова са дијакритицима (š, č, ć, ž) изузетак представља слово đ које је куцано комбинацијом слова d и j (нпр. utvrdjeno – утврђено, такође – такође, итд.). Забелешку је саставио шеф кабинета Председника СФРЈ Александар Шокорац, а у њој постоје и неколико корекција текста оловком (нпр. прецртавање речи и дописивање или прецртавање слова). Текст се преноси у оригиналу, без икаквих интервенција, а коментари

¹⁵ AJ, 837 – КИП, I-1/1068, *Poruka sirijskog predsednika Hafeza el-Asada Josipu Brozu Titu od 6. oktobra 1973.*

¹⁶ AJ, 837 – КИП, I-1/1068, *Poruka sirijskog predsednika Hafeza el-Asada Josipu Brozu Titu od 11. oktobra 1973.*

¹⁷ AJ, 837 – КИП, I-1/1068, *Str. pov. 1007/1 – Kabinet Predsednika Republike SSIP-u 19. oktobra 1973.*

¹⁸ Ашраф Марван (1944–2007) био је египатски политичар, индустријалац и бизнисмен. Био је ожењен Моном, трећом ћерком Гамала Абдел Насера што му је гарантовало место унутар најближег круга Насерових сарадника. Био је Насерова веза са обавештајним службама. Касније је постао близак сарадник Анвара ел Садата. Касних седамдесетих повукао се из политике и живео у Великој Британији где се посветио бизнису. По Арону Брегману, Ашраф Марван 1969. одлази у Велику Британију због лечења стомака. Том приликом ступа у контакт са израелском обавештајном агенцијом Мосад и постаје њихов обавештајцац са кодним именом „Извор”. Био је један од главних актера заваарања израелске обавештајне службе у погледу почетка Октобарског рата 1973. чиме се претпоставља, да је Марван био у ствари двоструки агент кога су подметнули Египћани. Настрадао је под мистериозним околностима, падом са терасе на петом спрату у Лондону. Његову сахрану водио је највиши египатски имам, шеик Мухамад Сејид Тантави, а сахрањени су присуствовали и Гамал Мубарак (син Хоснија Мубарака, тадашњег египатског председника) као и Омар Сулејман, начелник египатске обавештајне службе. Додатну мистерију изазвала је изјава Хоснија Мубарака новинару MENA-e (Middle East News Agency) да је Ашраф Марван био истински патриота и да његова дела још увек не могу да буду откривена.

¹⁹ AJ, 837 – КИП, I-1/1317, *Poruka Anvara el-Sadata Josipu Brozu Titu od 11. oktobra 1973.*

приређивача дати су у виду фуснота. Једина корекција приређивача било је састављање речи које су у процесу куцања преношене у други ред. Документ је важан, јер представља војно-политички поглед на прву фазу рата, Октобарски рат до 13. октобра 1973, из египатског и југословенског угла. Поред овога, документ даје сумарни преглед догађаја на Блиском истоку и у свету, приказује ставове Египта и СФРЈ по питању предлога прекида ватре, доноси податке о заједничком наступу Египта и СФРЈ, као и информације о жељама и понуди СФРЈ да материјално помогне борбу Арапа.

ДОКУМЕНТ²⁰

ZABELEŠKA

o razgovoru Predsednika Republike Josipa Broza Tita sa specijalnim izaslanikom predsednika Sadata, Ašrafom Marvanom, u Beogradu, 13. oktobra 1973. godine.

U razgovoru su sa jugoslovenske strane učestvovali drugovi: Stane Dolanc, Džemal Bijedić, Miloš Minić i Nikola Ljubičić, a sa egipatske strane ambasador u Jugoslaviji S. Afra.

Specijalni izaslanik predsednika Sadata Ašraf Marvan preneo je pozdrave predsednika Sadata predsedniku Titu i izjavio da ga je predsednik Sadat poslao da drugu Predsedniku uruči njegovu ličnu poruku i objasni političku situaciju na Bliskom istoku.

Pošto je Marvan uručio drugu Predsedniku tekst poruke predsednika Sadata, drug Predsednik je zahvalio na pozdravima i poruci i zatim izrazio interesovanje za situaciju na frontu.

Marvan je izjavio da je situacija na egipatskom frontu vrlo dobra i da se operacije odvijaju prema unapred utvrdjenom planu. Preko Sueckog kanala do sada je prebačeno 5 divizija i 1.400 tenkova, a linija fronta nalazi se na oko 17 km od Kanala. Egipatske pozicije s druge strane Kanala zaštićene su od napada iz vazduha. Marvan je zatim izjavio da je predsednik Sadat, prilikom donošenja odluke o prelasku Sueckog kanala, odlčio²¹ da se ide postepeno, po etapama. Prvu etapu je predstavljalo samo forsiranje Kanala, zatim uspostavljanje mostobrana i utvrđivanje pozicija s druge strane Kanala, dok se u drugoj, sadašnjoj etapi, ostvaruje postepeno napredovanje ka prolazu Metla²². Situacija sa vazduhoplovstvom je

²⁰ AJ, 837 – КПР, I-5-a/121-67, *Zabeleška o razgovoru Predsednika Republike Josipa Broza Tita sa specijalnim izaslanikom predsednika Sadata, Ašrafom Marvanom, u Beogradu, 13. oktobra 1973.*

²¹ Тако стоји у оригиналу (прим. И. Р.).

²² Мисли се на превој Митла у Синајској пустињи (прим. И. Р.).

takodje dobra. Do sada je Egipat izgubio samo 32 aviona, od čega je više od polovine oborila njihova sopstvena protivavionska odbrana. Nešto slično desilo se i Izraelcima. Pre tri dana Izraelci su počeli da bombarduju objekte i naselja u Delti Nila. Oni, u stvari, nastoje da bombarduju aerodrome gde su stacionirani egipatski avioni tipa "Miraž", ali su do sada pretrpeli neuspeh. Stradali su samo neki civili u selima koja okružuju ove aerodrome.

Na sirijskom frontu, izjavio je Marvan, situacija je sada bolja. Sirijci su bili počeli vrlo brzo²³, ali su posle dva dana ofanzivnih akcija izgubili jednu oklopnu diviziju, odnosno oko 200 tenkova. Izrael je u isto vreme izgubio oko 100 tenkova. Sirijci su učinili grešku time što je druga oklopna divizija zadržana u rezervi radi zaštite Damaska.

Posle prvih vesti o pogoršanju situacije na sirijskom frontu, izjavio je Marvan, sovjetski ambasador u Kairu tražio je hitan sastanak sa predsednikom Sadatom. Ukazujući na gubitke koje trpe Sirijci, sovjetski ambasador je rekao predsedniku Sadatu da Sirija želi prekid vatre i postavio pitanje kako namerava da postupi Egipat. Predsednik Sadat je odbio prekid vatre i istovremeno obavestio o tome sirijskog predsednika Asada, postavljajući pitanje da li je tačno da Sirija želi prekid vatre. Predsednik Asad je to demantovao. On je potvrdio da situacija na sirijskom frontu nije laka i da su imali znatne gubitke, ali da ih nadoknađuju²⁴ i da ubacuju u borbu drugu oklopnu diviziju. Predsednik Asad je takodje naglasio da će se Sirija boriti sve dok ne povрати izgubljene teritorije. Posle toga, predsednik Sadat je pozvao sovjetskog ambasadora i tražio objašnjenje u vezi sa njegovom prethodnom informacijom o navodnoj želji Sirije da traži prekid vatre. Sovjetski ambasador je na to izjavio da bi Sovjetski Savez i SAD više voleli da dodje do prekida vatre i do pregovora izmedju zaraćenih strana pod okriljem OUN. Predsednik Sadat je odgovorio da Egipat neće pristati na prekid vatre, a ukoliko Sovjetski Savez bude vršio pritisak u tom pravcu, Kina će uložiti veto u Savetu bezbednosti. Istovremeno, predsednik Sadat je tražio od Sovjetskog Saveza nove isporuke oružja, naročito protivtenkovskih i protivavionski raketa. Sovjetska vlada je obećala da će poslati traženo naoružanje i do sada je isporučila izvestan broj aviona, zatim raketa "Volga" i "Strela" koje se upotrebljavaju protiv niskoletućih aviona, kao i izvestan broj protivtenkovskih raketa "Maljutka".

U nastavku izlaganja Marvan je izneo koliko su se druge arapske zemlje angažovale u ratnom naporu Egipta i Sirije. Irak je na sirijski front poslao jednu oklopnu diviziju, kao i dve eskadrile aviona tipa "Mig", a sada šalje još jednu mehanizovanu pešadijsku diviziju. Saudijska Arabija a i Maroko poslali su po jednu brigadu. Od Jordana je traženo da zaštiti južnu stranu sirijskog fronta, ali Jordan ne može da stupi u rat, jer nema adekvatnu vazдушnu odbranu i avijaciju. Libija je poslala Egiptu dve eskadrile "Miraža", Irak jednu eskadrilu aviona "Hoker-Hanter", a Alžir jednu eskadrilu aviona "Mig-21" i dve eskadrile aviona "Mig-17". Takodje, juče su Alžirci uputili i jednu eskadrilu aviona "Suhoj-7" sa pilotima i celokupnom opremom.

Na pitanje druga Predsednika da li je Kairo dovoljno zaštićen protiv napada iz vazduha, Marvan je odgovorio potvrdno, naglašavajući da je grad zaštićen kako PA projektilima, tako i lovačkim aparatima.

²³ У оригиналу реч *brzo* је прецртана, а изнад дописано руком *dobro*.

²⁴ Тако стоји у оригиналу (прим. И. Р.).

Drug Predsednik se zatim interesovao da li egipatske snage na drugoj strani Sueckog kanala raspolažu sovjetskim protivavionskim raketama. Marvan je potvrdio da se s druge strane Kanala nalaze jedinice naoružane sovjetskim protivavionskim raketama "Strela" i "Volga". On je takodje izjavio da je Sovjetski Savez isporučio Egiptu i rakete zemlja-zemlja sa dometom od 300 km. Medjutim, ove rakete do sada nisu korišćene.

Na pitanje druga Predsednika da li ove rakete mogu da dostignu Tel Aviv, Marvan je odgovorio negativno, jer se Tel Aviv nalazi na oko 350 km od egipatskih linija. Medjutim, sa sirijske teritorije se Tel Aviv može tući raketama zemlja-zemlja, jer se nalazi udaljen samo 100 km. Marvan je pritom dodao da bi bombardovanje Tel Aviva došlo u obzir tek u drugoj fazi rata, koja bi mu eventualno dala totalni karakter. Marvan je takodje obavestio da je u Egiptu do sada poginulo oko 200 civila od izraelskog vazdušnog bombardovanja.

U nastavku, Marvan je izneo podatke o finansijskoj i ekonomskoj pomoći drugih arapskih zemalja Egiptu i Siriji. Tako je Saudijska Arabija dala 200 miliona dolara, Šekat Abudabi 100 miliona dolara, a Libija 40 miliona dolara i 4 miliona tona nafte.

Na pitanje druga Predsednika, Marvan je odgovorio da su egipatske snage uništile izvore nafte koje su Izraelci do sada koristili na Sinaju, dok za sada samo vrše bombardovanje Šarm el Šeika. Direktni napad dolazi u obzir u drugoj fazi rata.

Na interesovanje druga Predsednika, Marvan je odgovorio da se za dan-dva može računati sa poboljšavanjem situacije na sirijskom frontu, dok se sirijske i iračke snage reorganizuju i srede.

Na pitanje druga Predsednika da li se predviđa zauzimanje klanca Metla, Marvan je odgovorio da će to biti glavna bitka u drugoj etapi ratovanja na Sinaju, u kojoj treba da se obezbedi zauzimanje sva tri glavna prolaza na istok.

Na pitanje druga Predsednika da li se vode neke akcije oko El Ariša, Marvan je odgovorio da se vrši samo bombardovanje avionima, jer se ovaj grad nalazi na oko 250 km od Sueckog kanala.

Drug Predsednik je zatim postavio pitanje kakve akcije se vode i predviđa ju na diplomatskom terenu.

Marvan je odgovorio da je izmedju Kisindžera i Hafeza Ismaila izvršena razmena poruka. U drugoj poruci Kisindžer je predložio obustavu vatre, s tim da Arapi zadrže do sada osvojeni teren. Medjutim, predsednik Sadat smatra da ne bi bilo u korist Egipta da sada prihvati prekid vatre.

Drug Predsednik je postavio pitanje da li bi Egipat prihvatio prekid vatre ako bi se obezbedilo povlačenje Izraela na granice iz 1967.godine.

Marvan je odgovorio da bi to već bila drukčija situacija.

Drug Predsednik je sa svoje strane izrazio mišljenje da ne može biti prekida vatre bez povlačenja Izraela na liniju iz 1967.godine.

Marvan je izjavio da je 10. oktobra u tom smislu upućena nova poruka Kisindžera U toj poruci /čiji tekst je Marvan u tom trenutku uručio drugu Predsedniku, s napomenom da ga treba tretirati kao poverljivi dokumenat/ sa egipatske strane se predlaže:

– prekid vatre i povlačenje izraelskih snaga, u određenom roku i pod nadzorom OUN, na granicu iz 1967.godine;

- sloboda plovidbe u Tiranskom tjesnacu, uz garanciju snaga OUN, koje bi za određeni period bile stacionirane u Šarm El Šeiku;

- okončanje ratnog stanja posle potpunog povlačenja izraelskih snaga;

- stavljanja područja Gazze²⁵, posle povlačenja izraelskih snaga, pod kontrolu OUN, u očekivanju da stanovništvo ovog područja iskoristi pravo na samoopredeljenje;

- u određenom periodu, posle povlačenja izraelskih snaga i obustave neprijateljstava, sazivanje mirovne konferencije pod pokroviteljstvom OUN uz učešće svih zainteresovanih zemalja, Palestinaca i velikih sila; ova konferencija treba da dovede do reafirmacije načela suvereniteta i bezbednosti svih zemalja na Bliskom istoku, kao i slobode plovidbe.

Na pitanje druga Minića, Marvan je izjavio da vlada SAD još nije odgovorila na ove predloge.

Na pitanje druga Bijedića, Marvan je odgovorio da je Kisindžer ponudio prekid vatre 9. oktobra.

Drug Predsednik je izrazio mišljenje da je predlog Egipta realan, ali da ga Izrael verovatno neće prihvatiti dok ne dobije dobru lekciju.

Marvan je na to izjavio da bi predsednik Sadat želeo da zna mišljenje predsednika Tita o ovom predlogu.

Drug Predsednik je odgovorio da se naša razmišljanja kreću blizu tog predloga, ali misli da nije dovoljno jasno postavljeno pitanje povlačenja izraelskih snaga. Naime, bilo bi potrebno obezbediti da povlačenje izraelskih snaga sa svih okupiranih teritorija bude izvršeno istovremeno sa prekidom vatre.

Marvan je napomenuo da se u egipatskom predlogu govori o povlačenju u određenom periodu.

Drug Predsednik je u vezi s tim naglasio da bi trebalo precizirati tačan rok povlačenja, kako se Izraelu ne bi ostavio nikakav prostor za manevrisanje, i to ne samo na Sinaju, nego i na Golanskoj visoravni. On je takodje naglasio da se ne bi smelo Izraelu dozvoliti da na okupiranoj teritoriji poruši razne objekte.

Drug Predsednik je zatim postavio pitanje da li se o iznetom predlogu predsednika Sadata dogovorio i sa drugim arapskim zemljama.

Marvan je odgovorio da je predsednik Bumedijen juče prihvatio ovaj predlog, a takodje i saudijski kralj Fejsal. Sirijskom predsedniku Asadu je upućena misija sa ovim predlogom, ali do Marvanovog odlaska iz Egipta Asadov odgovor još nije stigao. Libijski predsednik Gadafi još nije obavešten o ovom predlogu.

Na pitanje druga Minića da li je predviđena neka inicijativa Egipta u Savetu bezbednosti na ovoj liniji, Marvan je odgovorio potvrdno.

U nastavku razgovora Marvan je izneo neke podatke o dosadašnjim gubicima Izraela. Amerikanci su rekli saudijskom kralju Fejsalu da su Izraelci na Sinaju izgubili 400 tenkova, a na sirijskom frontu 120.

Drug Predsednik se interesovao za informacije o pomoći SAD Izraelu u oružju i dobrovoljaca, posebno pilotima.

Marvan je odgovorio da novi piloti koji dolaze u izraelsko vazduhoplovstvo nisu na onom nivou na kome su bili piloti iz 1967. godine. Takodje, u vazдушnim borbama sovjetski "Migovi" su se pokazali boljim od američkih "Fantoma".

²⁵ У оригиналу слово *r* је прецртано.

Drug Predsednik je primetio²⁶ da je verovatno i moralno stanje izraelskih pilota drugačije sada, kada je protivvazдушna odbrana Egipta i Sirije jača. On je zatim postavio pitanje kako se pokazalo sovjetsko oružje.

Marvan je odgovorio da se sovjetsko oružje pokazalo vrlo dobrim, uključujući i tenkove, ali da se najbolje pokazala protivtenkovska raketa "Maljutka", koja seje pravu paniku kod Izraelaca.

Drug Predsednik je u vezi s tim napomenuo da mi šaljemo Egiptu 30 bacača sa 400 raketa "Maljutka".

Marvan je zatim izjavio da je predsednik Sadat izrazio posebnu zahvalnost predsedniku Titu, jugoslovenskoj vladi i narodu na do sada pruženoj pomoći i istovremeno želi da saopšti njihove hitne potrebe u vezi s kojima bi veoma cenili pomoć Jugoslavije. On je zatim naveo da bi im bilo potrebno 100 tenkova i do 50 helikoptera. Marvan je pritom naglasio da će predsednik Alžira Bumedijen u toku sutrašnjeg dana saopštiti jugoslovenskom ambasadoru u Alžiru da će Alžir platiti ove tenkove i helikoptere.

Drug Predsednik je odgovorio da smo mi već doneli odluku da Egiptu pošaljemo 120 tenkova i 12 helikoptera, s tim da se plaćanje može izvršiti kasnije.

Marvan je zatim izjavio da bi želeli da dobiju što veći broj protivtenkovskih raketa "Maljutka" i da mole da im se to dostavi što hitnije.

Drug Predsednik je odgovorio da deo materijala već šaljemo avionima i da smo od Sovjetskog Saveza tražili na pozajmicu pet aviona tipa "Antonov", ali da još nemamo odgovor.

Marvan je izjavio da i oni mogu poslati svoje avione radi transporta materijala. Naši avioni mogu ići preko Libije, sa spuštanjem u Tobruku i Bengaziju.

Marvan je zatim izjavio da bi im bile potrebne i rakete "Strela", kao i protivavionski top "Šiljka" 23 mm ili 14,5 mm.

Drug Ljubičić je odgovorio da raketa "Strela" nemamo, a da im možemo dati naš trocevni protivavionski top od 20 mm sa municijom, koji smo dali i Siriji. Još ćemo javiti koliku količinu možemo dati, ali mogu računati na oko 100 komada.

Marvan je zatim naglsio²⁷ da im je hitno potrebna municija za protivavionske topove.

Drug Ljubičić je odgovorio da ćemo ~~naknadno~~²⁸ poslati sve što su tražili, a sa čime mi raspolažemo.

Marvan se zatim interesovao za protiavionsku municiju 57 mm, za minobacače 82 mm i 120 mm, za protivtenkovske topove 84 mm, 85 mm i 106 mm, kao i za ručne protivtenkovske bacače RBG.

Drug Ljubičić je odgovorio da protivavionske municije 57 nemamo, da se pomenuti minobacači pripremaju, a da ručnih bacača RBG možemo dati dosta.

Drug Predsednik je zatim zahvalio na informacijama predsednika Sadata i ocenio da je situacija za Egipat i Siriju dobra. On je ponovo podvukao naš naročiti interes za uspeh njihove akcije, naglasivši istovremeno da treba voditi računa da se, ako je moguće, spreči prolivanje krvi tamo gde je to nepotrebno, odnosno

²⁶ У речи *primetio* прво слово *i* је дописано руком преко слова које није могуће идентификовати (прим. И. Р.).

²⁷ Тако стоји у оригиналу (прим. И. Р.).

²⁸ Прецртано оловком у оригиналу (прим. И. Р.).

da rat ne eskalira do te mere da se ne može više regulisati. Drug Predsednik je naglasio da ćemo mi podržati rešavanje ovog pitanja u OUN i da smatramo da će predsednik Sadat najbolje oceniti kada je vreme za to. Pritom je dodao da je, po našem mišljenju, bolje takvi akciju preduzeti onda kada se sopstvene snage nalaze u ofanzivi i kada neprijatelj biva tučen, a ne onda kada se sopstvene snage nalaze u teškoj situaciji. U ovom drugom slučaju rešavanje celog pitanja bilo bi problematično. Drug Predsednik je ponovio da Egipat i Sirija imaju našu punu podršku i naglasio da bi u toku eventualnih pregovora glavno bilo obezbediti da se Izrael povuče sa svih okupiranih teritorija. Zato bi Egipat i Sirija u pregovorima trebalo da budu tvrdi i da ne dozvole nikakve teritorijalne koncesije. Isto tako, naglasio je drug Predsednik, treba rešiti palestinsko pitanje. Drug Predsednik je takodje naglasio da se istovremeno treba pripremati i za nanošenje daljih vojnih udara Izraelu, ukoliko Izrael ne bi pristao na predloženo rešenje.

Drug Minić je predložio da se, ukoliko Egipat odluči da pokrene inicijativu u Savetu bezbednosti, javi egipatskom predstavniku Zajatu da se u tom cilju poveže sa predstavnikom Jugoslavije i predstavnicima ostalih nesvrstanih zemalja.

Marvan je izjavio da za sada još ne nameravaju da pokreću inicijativu u Savetu bezbednosti, jer čekaju odgovor SAD. Ako i kada se odluče za ovu akciju, odmah će nas obavestiti i držati nas stalno u toku svojih aktivnosti.

Drug Predsednik je naglasio da bi to bilo vrlo dobro.

Drug Ljubičić je zatim postavio pitanje da li bi Egipat prihvatio da pošaljemo jednog našeg generala da se malo поближе upozna sa situacijom na frontu.

Marvan je odgovorio potvrdno.

Drug Minić je zatim postavio pitanje kakav stav imaju palestinski rukovodioci prema sadašnjoj akciji Egipta i Sirije i da li palestinske snage učestvuju u tim akcijama.

Marvan je odgovorio da palestinske snage učestvuju u akcijama u skladu sa planovima ministra odbrane Egipta. Tako je do sada od 300 operacija planiranih u južnom Izraelu, izvedeno 80.

Na pitanje druga Predsednika šta je sa palestinskom divizijom u Južnom Libanu, Marvan je odgovorio da se ona priključila sirijskim trupama na Golanskoj visoravni.

Na završetku razgovora drug Predsednik je zamolio specijalnog izaslanika Marvana da predsedniku Sadatu prenese njegove najsrdačnije pozdrave i najbolje želje.

Zabeležku sastavio Aleksandar Šokorac

Ma IGOR G. RAKIĆ
Niš, Serbia
E-mail: igorak89@yahoo.com

MEMORANDUM OF CONVERSATION BETWEEN ASHRAF MARWAN
AND JOSIP BROZ TITO, OCTOBER 13TH 1973.

SUMMARY: In this paper we present unpublished material regarding Yugoslav position during October 1973 War. After World War Two, Yugoslav diplomacy entered the Middle East. Although it advocated pro-Soviet and pro-East European positions on Middle East affairs, after Tito-Stalin split in 1948, socialist Yugoslavia changed its view on Arab-Israeli conflict. Looking for its own benefits in Middle East, during mid-50s Yugoslavia started to change positions and aligned with Arab countries regarding conflict with Israel. In the eve of October 1973 War and détente between USA and USSR, Yugoslavia sought to take important role in the Arab-Israeli conflict and to strengthen its position in Arab world by aligning itself on their side and criticizing Israel and its allies. Based on the newer bibliography regarding Arab-Israeli conflict, original text of the document will be preceded by introduction regarding events leading to October 1973 War with explanations of positions of superpowers and Yugoslavia.

KEYWORDS: military history, Arab-Israeli conflict, October War/Yom Kippur War, Yugoslav-Egypt relations, Ashraf Marwan, Josip Broz Tito, Egypt, Yugoslavia, Middle East

Мср АЛЕКСАНДАР ПУШКАШ, истраживач сарадник
Универзитет у Београду, Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
Е-адреса: aleksandarpuskas47@gmail.com

ГРЕШНИК ДОБРИЦЕ ЋОСИЋА У КОНТЕКСТУ ОТВАРАЊА НАЦИОНАЛНО-ПОЛИТИЧКИХ РАСПРАВА СРЕДИНОМ 80-ИХ ГОДИНА XX ВЕКА

САЖЕТАК: У овом чланку биће речи о повезаности романа *Грешник* Добрице Ћосића – првог дела његове трилогије *Време зла*, са доминантним политичким проблемима у Југославији у време када је овај роман први пут објављен. Главни део рада представљаће анализа ставова најважнијих ликова из тог романа, који у њему говоре о политичком наслеђу марксизма и међунационалним односима у Југославији. У раду ћемо указати и на оне политичке проблеме са којима су била суочена политичка руководства Београда и Србије, а који су непосредно проистицали из објаве овог романа, и на проблеме у вези са промовисањем појединих историјских личности у југословенској јавности тог времена, а које заузимају важно место и у том роману. Представимо и главне политичке проблеме Југославије у време када је Ћосић писао *Грешника* и када је тај роман доспео у књижаре, почетком 1985. године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Добрица Ћосић, Вукашин Катић, Иван Катић, *Грешник*, академик Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Југославија, Слободан Мишошевић

Након смрти Јосипа Броз Тита, југословенска држава зашла је у вишеструку кризу. Дубоки економски проблеми уочавани су већ уочи Брозове смрти, да би се још више продубљивали и одвели у кризу у којој није било могуће лако донети јасна и дугорочна решења.¹ Демонстрације и покушај побуне у градовима Косова и Метохије 1981. године озбиљно су уздрмали уставни поредак, интегритет Југославије и синтагму „братство и јединство”, те утицали на промену политичке атмосфере у Југославији и поновно отварање питања уставних односа у Србији. Најважнији проблеми поводом питања

¹ Dejan Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad četvrtе Jugoslavije (1974–1990)*, Zagreb 2003, 227–229, 245.

Косова и Метохије – економски проблеми, извештавање медија, исељавање Срба и Црногораца и сукоб међу политичким руководствомима остављали су у све већој мери дугорочне последице.² Историчари сматрају да је током прве половине осамдесетих година XX века криза већ захватила и целокупан систем и да су се све више јављале и полемике да ли га је потребно мењати или доследно остваривати.³

У то време, припадници београдске интелектуалне опозиције ширили су кругове својих истомишљеника. Појављивало се све више литературе и јавних иступа који су изазивали, а и нарушавали, у одређеној мери, доминантан политички дискурс власти.⁴ Најдоминантнија питања која су они отварали била су питања односа према прошлости, међунационалним односима, слободи стваралаштва и идејним питањима, а потом, све очигледније и питања о функционисању политичког система.⁵ На идејном плану, новина тог времена била је и то што су поједини научни ауторитети у области филозофије и правних наука, у својим делима почели отворено да ниподаштавају марксизам, односно да његовом целокупном политичком наслеђу претпостављају, као исходе, укидање политичког плурализма, тоталитаризам и насиље.⁶

Када је реч о припадницима београдске интелектуалне опозиције, историчари Добрицу Ћосића посматрају као „средишњу личност” интелектуалне и политичке елите друге половине XX века. Према речима Латинке Перовић, он је умео да повезује различите историјске актере: другачије интелектуалне групе по питању политичког опредељења и државне структуре.⁷ Управо током прве половине осамдесетих година XX века, Добрица Ћосић је имао до тада несумњиво најшире контакте са интелектуалцима ради политичког ангажовања.⁸

Ћосићеве политичке мисли биле су сасвим оправдано издвојен предмет анализе појединих историчара у њиховим обимнијим студијама о критичкој

² Петар Ристановић, *Косовско питање 1974–1989*, Нови Сад 2019, 200, 203, 254.

³ D. Jović, *nav. delo*, 255.

⁴ Готово је немогуће да установимо у којој мери су они утицали на то нарушавање. Међутим, када је реч о досадашњим радовима историчара, сматрамо да је Петар Ристановић изнео најадекватније аргументе, који је моћ критичких интелектуалаца сумирао у синтагму „Илузија моћи”, којом је и насловио своје дело са темом о критичкој интелигенцији у Србији. Петар Ристановић, *Илузија моћи*, Београд 2020.

⁵ Jasna Dragović-Soso, 'Saviours of the Nation', *Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, Montreal 2003; D. Jović, *nav. delo*; П. Ристановић, *Илузија моћи*, Београд 2020.

⁶ Слободан Жуњић за преломни тренутак у овим расправама сматра објаву књиге Косте Чавошког и Војислава Коштунице, *Монизам или политички плурализам*, 1983. године. Важније међу таквим књигама су: књига Зорана Ђинђића, *Субјективност и насиље. Насиљанак систем у филозофији немачког идеализма*, Нови Београд 1982; и полемике Николе Милошевића, које су објављене у његовој књизи *Марксизам и језуитизам* (1985). Слободан Жуњић, *Историја српске филозофије*, Београд 2014, 394–395, 447–450.

⁷ Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita: Beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)*, Beograd 2016, 13.

⁸ У вези са иницијативом за часопис *Јавност* видети у: Александар Пушкаш, „Интелектуална опозиција у Југославији: Случај часописа *Јавност* (1980/1981)”, у: *Зборник Матице српске за историју* 98 (2018), 105–116; У вези са радом Одбора за одбрану слободе мисли и изражавања видети: Коста Чавошки, прир., *Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања: Саопштења и други документи*, Београд 2009.

интелигенцији. Они су посматрали његова размишљања у историјској вертикали, односно, закључивали су о његовим ставовима на основу његовог вишедеценијског, чак, целокупног политичког и литерарног ангажмана.⁹ Овакав приступ, а који обухвата анализу свих Ћосићевих бележака, литературе, иступа и деловања, може да нас упуту на закључак о његовим ставовима о догађајима који су смештени хронолошки раније у односу на настанак коришћеног извора. Међутим, упућивање на раније догађаје на основу каснијих може, али и не мора бити тачно, јер човек може мењати своје мишљење, бити недоследан, а може и тек касније освестити своје мишљење о нечему. У случају Ћосића постоје примери у којима се његови ставови о појединим питањима показују уједно нејасним и недоследним.¹⁰ Свесни смо и могућности да је Добрица Ћосић могао допунити своје дневничке белешке након датума под којима их је бележио, због чега за ову тему користимо белешке које више говоре о његовим уопштеним мотивима за писање *Времена зла*, него о његовим конкретним ставовима, који нису довољно јасни.

Стога, уз сав значај његове целокупне историјске улоге, и његова размишљања поводом писања *Грешника*, првог романа из трилогије *Време зла*, попут једног издвојеног ангажмана, који је трајао свега неколико година, заслужују посебну анализу као једна мања целина која је обухватала временски размак од свега неколико година. Детаљну анализу заслужује однос садржаја *Грешника*,¹¹ политичких околности и реаговања које је изазивао у време када је та књига издата, односно њихову хоризонталну повезаност.

Добрица Ћосић писао је романе из трилогије *Време зла* као човек „који је идеолошки екскомунициран и критичан” – тада већ опозиционар у Југославији. Према његовим речима, књиге из ове трилогије не би написао да је остао члан Савеза комуниста Југославије (СКЈ) и да га Јосип Броз није прогласио за српског националисту.¹² Почетком 1981. године започео је разраду идеја за *Грешника* и писао је овај роман са ставом да припада романима које је „дужан људима”. Његов главни књижевни циљ, након романа *Време смрти*, била је „истина о титоизму”. Ликове у роману замислио је као људе „који су

⁹ Латинка Перовић у *нав. делу*, издвојила је цело поглавље о Ћосићу као представнику доминантне елите у Србији у другој половини XX века; Коста Николић у: *Српска књижевност и политика (1945–1991): Главни токови*, Београд 2012, посветио му је цело поглавље под насловом „Добрица Ћосић – духовни вођа нације”; Петар Ристановић у својој књизи *Илузија моћи* насловио је једно поглавље „Отпадништво Добрице Ћосића”.

¹⁰ Оливера Милосављевић указала је на то да је Ћосић у неколико својих сведочења како негирао тако и отварао питања могућности опстанка Југославије, без обзира на то што његови искази неретко звуче као фразе без садржаја, односно, што Ћосић није био јасан за какву се Југославију залагао. Olivera Milosavljević, „Jedno (ne)razumevanje Jugoslavije: Ranković na prekretnici”, у: *Dijalog povjesničara – istoričara* 9, прir. Hans-Georg Fleck i Igor Graovac, Zagreb 2005, 417–430.

¹¹ Јасна Драговић Сосо анализирао је роман *Грешник*, учила кључне политичке исказе ликова из тог романа о југословенском питању, и искористила их као аргумент о Ћосићевој широј мисли о Југославији. J. Dragović-Soso, *нав. дело*, 95–97. Међутим, изоставила је да прецизно и јасно повеже појаву и садржај *Грешника* са неколико важних политичких проблема у тренутку када је објављен, као и да предочи проблеме додатно изазване романом.

¹² Slavoljub Đukić, *Čovek u svom vremenu: Razgovori sa Dobricom Ćosićem*, Београд 1989, 331.

покушали да промене свет” и чији трагизам „не треба да изазива ни сажаљење, ни осуду”, јер су према његовом мишљењу они сами определили своју судбину. Ћосић је за време писања романа прихватио сугестије Милована Ђиласа да више нагласи представе идеализма комуниста, јер ни сам није желео да *Време зла* буде песимистичка трагедија. Консултовао се и са Бориславом Михајловићем-Михизом, Петром Џацићем и Зораном Гавриловићем, својим пријатељима, књижевним ауторитетима и у већој или мањој мери својим политичким истомишљеницима.¹³ Другим речима, Ћосићеви романи из *Времена зла* били су већ очигледно и дотадашње најзначајније литерарно пројектовање његове политичке ситуације, ставова, дилема и личне наде за решавање отворених политичких питања.

Радња романа *Грешник* тиче се у највећој мери деловања Комунистичке партије Југославије (КПЈ) уочи Другог светског рата. Лик у роману, на кога се наслов и односи, јесте Иван Катић, члан КПЈ, који је због такве делатности робијао, али је због противљења стаљинистичком терору био искључен из КПЈ. Остали значајни ликови романа су чланови породице Катић, који су готово сви идеолошки подељени. Политички дискурс чланова ове породице можемо пратити у исказима: Вукашина Катића, Ивановог оца, републиканца и разочараног Југословена; Богдана Драговића, Ивановог зета, једног од чланова Централног комитета КПЈ и оптимизмом занесеног револуционара, који је написао осуђујући чланак против Ивана; Владимира Драговића, Ивановог синовца и члана Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ), који осећа потребу да се константно доказује у СКОЈ-у због деловања свог ујака и због тога улази у сукоб са готово свим члановима своје породице. Иван Катић је изузев разочарења у болшевичку праксу КПЈ, био разочаран и у дијалектички материјализам Карла Маркса, чак и као комуниста, јер му је Марксова „мисао била детерминистичка, једносмерна, материјалистичка”. Стога се у Марксовим идејама није осећао духовно слободним, а према његовом мишљењу: „само слободан човек диже револуцију”. Истицао је и да се „И под марксизмом гоне вештице и јеретици. Али тајно и револвером у потиљак”, сумирајући овим речима болшевичку политику према неистомишљеницима у својим редовима. Међутим, без обзира на своју политичку ситуацију, Иван Катић изразито верује да комунисти могу да промене свет набоље.¹⁴

У роману *Грешник*, Ћосић је фиктивно приказао и политичка размишљања академика Слободана Јовановића, правника и историчара, а касније у односу на временски оквир фабуле поменутог историјског романа, председника Југословенске владе у емиграцији (1942–1943). Такође, приказао је и Драгишу Васића, књижевника, и опет, касније, једног од главних идеолога четничког покрета Драгољуба Драже Михајловића у Другом светском рату. Вукашин Катић, Ћосићев потпуно фиктивни лик и једна од најважнијих фигура у његовим романима,¹⁵ књиге академика Слободана Јовановића

¹³ Добрица Ћосић, *Лична историја једног доба 3: Време распада 1981–1991*, Београд 2009, 12, 30, 54, 93.

¹⁴ Добрица Ћосић, *Грешник*, Београд 1985, 10, 39, 89, 93, 135, 191, 469.

¹⁵ Лик Вукашина Катића присутан је и у *Коренима* и *Времену смрти*. Приликом интервјуа датом Дарку Худелисту, Ћосић је истакао, да је Вукашин Катић његов „алтер-его”. Важност овог лика наглашавао је у свим својим записима и интервјуима и Славолубу Ђукићу

„много више поштује но њега ван њих”, али истиче и то да са њим никада није био политички истомишљеник.¹⁶ Размишљања и дијалози тих ликова представљају и најдужи текст у *Грешнику* о међунационалним односима и питању опстанка Југославије уочи Другог светског рата.

Вукашин Катић сматра да је Србија заблудно жртвовала демократију и идентитет ради Југославије коју Хрвати не желе и да онда, таква Југославија није потребна никоме. Академик Слободан Јовановић паралелно у дискурсу одговара: „Не бих се могао сложити са вама, господине Вукашине. Ми не смемо да дигнемо руке од Југославије. То јесте кућа која прокишњава, влажна је, врата и прозори су поразваљивани. Није нам нимало пријатно боравиште. Али ће нам бити још горе без ње. Наступају олује” и да „Прошлост мучи Југославију. А ми морамо да мислимо на будућност”. Поводом овог одговора Вукашин Катић упитно одговара академику Јовановићу: „А шта ћемо ако је прошлост јача од садашњости и будућности?” и говори о томе како је за словеначки и хрватски народ спољна опасност заправо била већи покретач за стварање Југославије, него њихова „осећања и стварне жеље”. Академик Јовановић даље у роману говори: „Ако, господо, Југославија јесте зло, она је оно Хегелово зло које рађа и добро. По мом мишљењу, Југославија ће остати једна дуготрајна, вековна мука српског и хрватског народа” и да би горе било без Југославије.¹⁷

У даљем дискурсу овог романа, академик Слободан Јовановић ограђује се од идеја које заступа Драгиша Васић у погледу тога да се брани „само српство” и истиче своју тежњу да брани југословенску државну идеју, без обзира на то што је, према његовом мишљењу, југословенска национална идеја пропала.¹⁸ Вукашин Катић у дијалогу са Драгишом Васићем ограђује се од његове „грдње Хрвата”, сматрајући да је и међу њима било „искрене вере у југословенство”, али као „романтике и илузија” у које су се разочарали.¹⁹ За Васићеву тврдњу да је српска војска ујединила Југославију, Вукашин Катић сматра је да је то уједно и „коб”,²⁰ а за Васићеву тврдњу да је потребна ревизија Југославије након споразума о стварању Бановине Хрватске, сматра да је она заправо решавањем хрватског државотворног питања на самом крају свог постојања.²¹

Готово целокупну политичку сцену која је заступала хрватску нацију, Вукашин Катић сумира речима: „и радићевци, и комунисти, и клерикалци, дакле, сви Хрвати, запели су свим силама да се одвоје од Срба и заснују своју државу. То исто потајно желе и Словенци, само немају услове за то, па чекају прилику. Историја нас је, по мом уверењу, бар за ову епоху, коначно, разјединила”.²²

у размаку од неколико деценија. Таквим својим исказима о посебној важности тог лика у својим романима остао је доследан готово до краја живота. Darko Hudelist, *Moj beogradski dnevnik*, Zagreb 2012, 90; Славољуб Ђукић, *Појед из осинака: Разговори и сусрећи са Добрицом Ћосићем*, Београд 2014, 253, 257.

¹⁶ Д. Ћосић, *Грешник*, 287.

¹⁷ Исто, 291–292, 335.

¹⁸ Исто, 360–362, 364–365.

¹⁹ Исто, 331.

²⁰ Исто, 293.

²¹ Исто, 291.

²² Исто, 336.

Поводом слике о Србима у Југославији, Вукашин Катић истиче да их посматрају као „глатитеље”, без обзира на то што су „жртвовали своју слободу, демократске установе, парламентарни живот, слободу штампе, а пре свега национални идентитет и углед најнапредније балканске државе. Нас је сатро рат и ми смо остали без снаге за мир. Али смо у том миру, сву своју политичку памет утрошили у решење хрватског питања и све своје националне енергије у одбрану једне неодбрањиве државе. Држава која се спасава диктатуром и полицијском идеологијом, што је покушао краљ Александар и то платио главом, нема разлога да постоји. Сваком трезвеном Србину мора бити јасно да Хрвати неће Југославију”. Вукашин истиче даље у тим разговорима да треба пустити Хрвате да створе своју државу, и да: „Не видим други пут, господине Слободане. Морамо одлучно да исправимо своју историјску погрешку из Првог светског рата. Југославија је гробница српског народа. Бранећи своју гробницу, српски народ ће доживети нову катастрофу”. Сматра да ће „питање граница” лакше да буде решено, него да Срби и Хрвати остану у истој држави.²³

Вукашин Катић, без обзира на своје ставове, за разлику од академика Слободана Јовановића и Драгише Васића, не види „значај и смисао” стварања националног програма.²⁴ Односно, он је против непосредног политичког ангажовања и сматра да „сваки отпор јача власт”, да „власт најбрже пропада кад јој се људи не супротстављају” и „да власт најбрже руше они на власти”.²⁵

Ћосић је у свом роману отворио и питање односа КПЈ према јединству југословенске државе у међуратном периоду. Вукашин Катић присећа се у наведеним дијалозима „распре са својим зетом Богданом Драговићем, Коминтерниним фанатиком,²⁶ који је спроводио њену политику разбијања Југославије,²⁷ називајући је ‘тамницом народа’”. Даље, сматра Вукашин Катић, комунисти би пропали у демократској држави на политици Коминтерне о рушењу Југославије, „мисле аустро-угарски” и преживели су на поразу југословенске националне идеје.²⁸

Међутим, искази ликова у *Грешнику* нису искључиво о комунистима који су послушно следили линију Коминтерне. Споменути су и Сима Марковић и социјалисти који су били противници разбијања Југославије, због чега их је КПЈ удаљила из својих редова.²⁹ Другим речима, у овом роману Ћосић се није одрекао да је постојала и аутентична мисао појединих чланова КПЈ, који су подржавали постојање Југославије и који су били противници Коминтернине стратегије.

Добрица Ћосић предао је рукопис *Грешника* почетком новембра 1984. године уредништву Београдског издавачко-графичког завода (БИГЗ), али је

²³ Исто, 290–293, 335–339.

²⁴ Исто, 360, 364.

²⁵ Исто, 365–366.

²⁶ Коминтерна је скраћеница за Комунистичку интернационалу или Трећу интернационалу основану у Москви 1919. године.

²⁷ Лик Богдана Драговића у роману говори да је Коминтернина стратегија „мудра” тиме што користи незадовољство Хрвата, Арнаута, Македонаца и Мађара ради рушења Југославије и што подржава стварање независних држава (Д. Ћосић, *Грешник*, 246).

²⁸ Д. Ћосић, *Грешник*, 331, 335.

²⁹ Исто, 246.

према његовим дневничким белешкама, последње поглавље писао у међувремену, до објаве романа. Журио је са објавом, јер је сматрао да му је то „одбрана од власти”. Књига је објављена почетком јануара 1985. године.³⁰ Видосав Стевановић, тадашњи директор и главни уредник БИГЗ-а записао је у свом дневнику да је романи из трилогије *Време зла* објавио јер је знао да „унапред беху бестселери”, али је оспоравао књижевни квалитет ових романа. Био је става да је Ћосић још након романа *Деобе* све више губио на квалитету и да у његовим романима генерали и краљеви говоре као да су на партијским седницама.³¹ *Грешник* је штампан у 50.000 примерака, што је за југословенске прилике био један од рекордних тиража. Веома брзо је распродат сав тираж, па је штампано још додатних 50.000 примерака.³²

Истог месеца када је Ћосићев *Грешник* доспео у излоге књижара, на седницама Председништва Централног комитета Савеза комуниста Југославије (ПЦК СКЈ) расправљано је под посебном тачком дневног реда о разликама у тумачењу и иступању најодговорнијих функционера у јавним гласилима поводом актуелних политичких питања. Разлог за то било је јасно уочено одступање од усвојене политике СКЈ. Тада је већ била очигледна подела између заступника и противника промена у политичком систему и идејна конфузија међу чланством СКЈ коју је оваква ситуација изазивала.³³ Међу најважнијим предметима подела у то време, били су одјек и тумачења 18. седнице Централног комитета Савеза комуниста Србије (ЦК СКС), одржане новембра 1984. године,³⁴ којом је политички врх Србије суштински покренуо иницијативе за промене у политичком систему и јачање федералних институција.³⁵

Једнако важна новина било је и то што је истог месеца, први пут после десет година посебно разматрано питање остваривања уставне концепције југословенске федерације. У анализама ПЦК СКЈ изнето је тада да је целокупна структура Савезне скупштине – Савезно веће и Веће република и покрајина, у озбиљним тешкоћама због проблема у договарању република и покрајина. Према тим анализама, нису били довољно заступљени интереси радника, већ интереси уских кругова, а Савезно веће карактерисала је неповезаност делегата са делегатском базом. Суштински, у главним скупштинским телима заступани су интереси република и покрајина. Било каква заступљеност у федералним институцијама у односу на број становника и даље је искључивана, јер би то водило „мајоризацији” највећег народа у њима.³⁶ Другим речима, и државни врх уочавао је веома јасно да постојећи систем

³⁰ Радован Поповић, *Време њисца*, Београд 2009, 101, 117; Д. Ћосић, *Лична историја једног доба* 3, 101.

³¹ Vidosav Stevanović, *Dnevnik samoće: izbor fragmenata 1988–1993*, Београд 2010, 186.

³² Р. Поповић, *нав. дело*, 162.

³³ Архив Југославије (АЈ), Фонд 507, Savez Komunista Jugoslavije (SKJ), Materijali za 105. sednicu Predsedništva CK SKJ (PCK SKJ), održanu 22. 1. 1985, *Zapisnik*, 4.

³⁴ Isto, *Pregled nekih aktuelnih političkih pitanja o kojima se u poslednje vreme javljaju razlike i polemike u istupanjima funkcionera, naučnih radnika u javnim glasilima*, 3–10.

³⁵ П. Ристановић, *Косовско њишање*, 399.

³⁶ АЈ-507-Materijali za 107. sed. PCK SKJ, 22. 1. 1985: *Ostvarivanje ustavne koncepcije jugoslovenske federacije*: 1–2, 21–23, 29, 60.

више помаже републичко-националне структуре него радничку класу, да то изазива кризу, али и да нипошто није спреман да мења основни карактер југословенског федерализма.

У слично време када је Ћосић писао *Грешника*, отворено је и питање поновног издавања дела академика Слободана Јовановића. Наиме, у издавачкој кући „Просвета” ово издавање први пут је поменуто на самом крају 1983. године, са ставом Основне организације Савеза комуниста (ООСК) „Просвете” да треба „добро отворити очи”. Састављен је Редакцијски одбор са циљем да објаве критичко издање тих дела. Редакцијски одбор је чинило девет еминентних личности: Сава Даутовић, Радивој Цветићанин, Најдан Пашић, Радослав Ратковић, Андреј Митровић, Момчило Зечевић, Мирко Милорадовић, Јордан Живковић и Милисав Савић. Тај издавачки подухват враћан је неколико пута на Програмски савет и Савет ООСК у „Просвети”, која је на крају прихватила научни ауторитет личности које стоје иза дела и дозволила да програм иде на јавну расправу. Међутим, чланови ООСК „Просвета” захтевали су да „са јавне расправе врате све критичке примедбе” и да „не иде ни случајно” за 1984, већ за 1985. годину. Коначну расправу заказали су за седницу 20. 2. 1985. године.³⁷

Издавачка кућа „Књижевне новине” склопила је 17. 12. 1984. уговор са београдском штампарском кућом „Култура” за штампање дела академика Слободана Јовановића: *Вођи Француске револуције, Политичке и правне расправе I–3, Уставобраници и њихова влада, Друа влада Кнеза Милоша и Михајла и Портирети из историје и књижевности*, и уврстила ова дела у издавачки план за 1985. годину. Рок за излазак из штампе био је март 1985. године.³⁸ Између двеју поменутих издавачких кућа избио је и судски спор око ауторских права за издавање дела академика Слободана Јовановића.³⁹

Комисија за информисање Градског комитета Организације Савеза комуниста (ГК ОСК) Београда упозорила је 30. 1. 1985. године те две издавачке организације да такви подухвати могу да изазову политичке проблеме.⁴⁰ Без обзира на упозорење, Андреј Митровић, главни уредник *Избраних дела Слободана Јовановића*, на конференцији за штампу у „Просвети” 6. 2. 1985. године, саопштио је „да нема ниједног културног народа који се одриче своје баштине”, и да се према њој треба односити културно, а не дневнополитички.⁴¹ У јавности се сматрало да су дела готово пред објавом.⁴²

Међутим, Горица Мојовић, члан Комисије за информисање ГК ОСК Београда, позвала је чланове редакција и на састанак 8. 2. 1985. године, да би „Просвета” неколико дана потом одустала од издавања, са образложењем да је у питању настали спор око ауторских права са издавачком кућом „Књижевне

³⁷ Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond 865, kutija 53, Materijali sa 73. sednice Predsedništva Gradskog komiteta Organizacije Saveza komunista (PGK OSK) Beograda, održane 14. 2. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Kostadin Božić.

³⁸ IAB, 865-53-Materijali sa 73. sed. PGK OSK Beograda, 14. 2. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Kostadin Božić.

³⁹ Isto: Slobodan Jovanović.

⁴⁰ Isto: Slobodan Jovanović.

⁴¹ Теодор Анђелић, „Баштина”, *НИН*, 10. 2. 1985.

⁴² Милорад Вучелић, „Шта хоће од Слободана Јовановића”, *НИН*, 10. 2. 1985.

новине”.⁴³ С обзиром на то да је књига *Вођи француске револуције* већ била у штампарији „Култура”, Костадин Божић „интервенисао” је код директора тог предузећа да се заустави штампање у издању „Књижевних новина”.⁴⁴

Председништво Градског комитета Организације Савеза комуниста (ПГК ОСК) Београда посебно је расправљало о овој теми. Слободан Јовановић, члан ГК ОСК Београда, поднео је уводну информацију речима да су мотиви за објављивање дела академика Слободана Јовановића претежно комерцијални и да постоји опасност од политичких, идејних и друштвених последица. Проблем је био у томе што је реч о председнику бивше југословенске владе у Лондону, који је осуђен као ратни злочинац на 20 година затвора. Даље, истицао је Слободан Јовановић, члан ГК ОСК Београда, да би то било политички штетно, посебно због тога што се управо те године навршавало 40 година од ослобођења Југославије у Другом светском рату и што би то створило ситуацију „која се не може ни одбранити ни објаснити”. Расправу у јавности поводом издавања ових дела, сматрао је једним обликом „политичке демонстрације”.⁴⁵

Идејна проблематика за чланове ГК ОСК Београда, била је и у томе што је академик Слободан Јовановић својевремено написао и текстове против Карла Маркса, Светозара Марковића, Јосипа Броза Тита и Едварда Кардеља. Слободан Јовановић, члан ГК ОСК Београда, доводио је тај подухват и у везу са појединцима који су захтевали „национално помирење” унутар једне исте нације, и наглашавао је да то потхрањује све национализме у Југославији. Слично су наглашавали Драгиша Павловић и Душан Митевић, који је постављао и питање како ли би писали загребачки *Вјесник* и сарајевско *Ослобођење* у вези са попуштањем Србије према српском национализму.⁴⁶

Митевић је наглашавао да је проблем и у томе што је академик Слободан Јовановић за време Другог светског рата саопштавао преко Радио Лондона кога треба заклати.⁴⁷ Данило Марковић говорио је да је његов отац био један од тих који су тада заклани.⁴⁸ Између осталог, Митевић је сматрао да би против овога „устала радничка класа” и да ако некога то интересује, треба да иде у библиотеке, јер је већ постојало 14 комплета у Народној библиотеци у издању ИП „Геца Кон” из 1934. године и у још неколико других библиотека. Енергично је тражио политичку одговорност особа које су дале себи „за право да помилују Слободана Јовановића”.⁴⁹

У расправи о овим питањима на тој седници, суптилно су отварања питања односа ПГК ОСК Београда и Председништва Централног комитета Савеза комуниста Србије (ПЦК СКС). Иво Шушњара поставио је питање да ли су ставови усаглашени са ставовима ПЦК СКС, с обзиром на то да су поједини чланови ЦК СКС учествовали у том издавачком подухвату и да је

⁴³ IAB, 865-53-Materijali sa 73. sed. PGK OSK Beograda, 14. 2. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Slobodan Jovanović.

⁴⁴ Isto, Kostadin Božić.

⁴⁵ Isto, Slobodan Jovanović.

⁴⁶ Isto: Dušan Mitević.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto: Danilo Marković.

⁴⁹ Isto: Dušan Mitević.

Јован Деретић дао предговор и ауторитативну критику на овај подухват.⁵⁰ На ово му је Слободан Милошевић, председник ГК ОСК Београда, рекао да није било никаквог усаглашавања, да је реч „о нашој оцени, о нашем ставу” и да нема потребе да усаглашавају став тако што ће се прво усаглашавати са вишим форумом.⁵¹ Виктор Прис конкретно је споменуо као проблем то што је Најдан Пашић учествовао у подухвату.⁵² Слободан Вучетић тражио је да се ПЦК СКС изјасни о одговорности чланова ЦК СКС,⁵³ а Данило Марковић говорио је како га људи у унутрашњости питају „како један члан ЦК СКС може да буде члан Редакционог одбора за ратне злочинце” и како је то срамота за СКЈ.⁵⁴

Данило Марковић истицао је да је цео контекст, од помињања лика Драгише Васића до овог случаја, заправо „испитивање пулса” колико ће СКЈ да буде толерантан.⁵⁵ Александар Бакочевић сматрао је да је цела ситуација заправо покушај да се испита докле се „може ићи” у издаваштву.⁵⁶ Радивој Стефановић и Виктор Прис тражили су и да се и графички радници у штампарији „Култура” изјасне.⁵⁷ ПГК ОСК Београда тражило је од комуниста у издавачким саветима „Просвете” и „Књижевних новина” да „преиспитају одговорности”.⁵⁸ Слободан Милошевић закључио је седницу изјавом да „Од књиге нема ништа” и са захтевом за идејно-политичку одговорност комуниста који су учествовали у овоме.⁵⁹

Иво Шушњара доводио је овај подухват у непосредну везу са издавањем Ћосићевог *Грешника*. Сматрао је да ко год да је читао *Грешника*, знаће цитате Слободана Јовановића и Драгише Васића и да ће то да утиче на захтеве за издавање чак и Васићевих дела.⁶⁰ Душан Митевић сматрао је да је манипулативно то што Ћосић „три пута подвлачи” у роману *Грешник* да је Васић био пријатељ Мирослава Крлеже, прећутно наглашавајући тиме да се на Васића може гледати као на писца социјалистичке инспирације, при том, указујући на то да Светозар Марковић и Едвард Кардељ „нису корени” идеологија у Југославији.⁶¹ Стога је очигледно да су Ћосићеви романи представљали вишеструки политички проблем, и због њега самог, и посебно, због промовисања појединих историјских личности које су за тадашње власти били поражена страна и непријатељи.

Неколико дана после седнице ПГК ОСК Београда, а поводом ових питања, одржан је радни састанак у ПЦК СКС, којем су присуствовали Слободан Милошевић, председник ГК ОСК Београда, Јован Деретић, председник комисије ПЦК СКС за идејно деловање у култури, и извршни секретари

⁵⁰ Isto: Ivo Šušnjara.

⁵¹ Isto: Slobodan Milošević.

⁵² Isto: Viktor Pris.

⁵³ Isto: Slobodan Vučetić.

⁵⁴ Isto: Danilo Marković.

⁵⁵ Isto.

⁵⁶ Isto: Danilo Marković; Aleksandar Bakočević.

⁵⁷ Isto: Radoje Stefanović; Viktor Pris.

⁵⁸ Isto: Slobodan Jovanović.

⁵⁹ Isto: Slobodan Milošević.

⁶⁰ Isto, Ivo Šušnjara.

⁶¹ Isto: Dušan Mitević.

ПЦК СКС. Учесници овог састанка нису били задовољни извештајима оба издавача, јер „нису на прави и критички начин сагледане све идејно-политичке консеквенце ових издавачких иницијатива”. Намере „Просвете” и „Књижевних новина” оценили су као штетне и неприхватљиве, а приступ „Књижевних новина” оцењен је још и као „крајње агресиван, некритички и објективно националистички”. Упућена је критика научним и политичким радницима, а посебно функционерима у СКЈ, који су учествовали у редакционом одбору за издавање ових дела да су занемарили политичке аспекте и последице. Јован Деретић и Радивој Цветићанин посебно су прихватили део своје одговорности због политичких функција које су вршили.⁶²

Тад је већ јасно отворено питање проблема сарадње идејног сектора ПЦК СКС,⁶³ са одговарајућим сектором ПГК ОСК Београда, због тога што је и у јавности створен утисак о постојању разлика у њиховим погледима на отворене идејне и политичке ситуације. Упозорено је да то већ утиче на политичке шпекулације о „тврђој” политици у ГК ОСК Београда и „мекшој” у ЦК СКС.⁶⁴ Однос према опозицији и слободи стваралаштва очигледно је почео значајно да утиче и на сукобе кадровских група унутар политичког руководства Србије.

ООСК из обе издавачке организације прихватиле су критике да се није водило рачуна о политичким импликацијама поводом издавања дела академика Слободана Јовановића. Мирко Милорадовић, директор „Просвете”, Градимир Стојаковић, директор издавачке куће „Књижевне новине” и Љубивоје Ршумовић, председник ООСК „Књижевне новине”, добили су опомене.⁶⁵ Радивој Цветићанин упутио је и „самокритично” писмо Ивану Стамболићу, односно писмо са ставом да није био довољно обазрив, а да је у редакциони одбор ушао због свог фелџона „Књижевна десница”, који је *Политика* објавила у наставцима средином 1983. године. У писму му је понудио и разрешење са свих функција које је имао у ПЦК СКС и истакао жељу за даљи рад.⁶⁶ Иван Стамболић је око месец дана касније на седници ПЦК СКС укратко саопштио да „није неопходно” да Радивој Цветићанин у датом тренутку буде разрешен свих функција.⁶⁷

Поводом Ћосићевог *Грешника* огласило се неколико књижевних критичара. Милош Бандић први се огласио почетком фебруара 1985. године у *Политици*. Крајем фебруара 1985. године на страницама *НИН*-а објављено је неколико критика у једном броју, које су заузимале простор од преко шест

⁶² Архив Србије (AS), фонд д2, кутија 424, Материјали са 89. седнице Председништва Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (PCK SKS), одржане 28. 3. 1985, *Informacija sa radnog sastanka održanog 18. 2. 1985. u Predsedništvu CK SK Srbije*, 1–5.

⁶³ У то време, Радивој Цветићанин био је Извршни секретар за идејни рад у култури у ПЦК СКС, а Јован Деретић председник Комисије за идејни рад у култури. Петар Живадиновић вршио је дужност извршног секретара за идејни и теоријски рад у ПЦК СКС, а Сретен Петровић председника Комисије за идејни и теоријски рад.

⁶⁴ AS, д2-к424-Материјали са 89. сед. PCK SKS, 28. 3. 1985, *Informacija sa radnog sastanka održanog 18. 2. 1985. u Predsedništvu CK SK Srbije*, 1–5.

⁶⁵ К. Николић, *нав. дело*, 225.

⁶⁶ AS, д2-к424-Материјали са 89. сед. PCK SKS, 28. 3. 1985, *Drugu Ivanu Stamboliću, pred-sedniku CK SK Srbije – Radivoj Cvetičanin*.

⁶⁷ Isto, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: Ivan Stambolić.

страна.⁶⁸ Огласили су се Мирко Ђекић, главни и одговорни уредник *НИН*-а, Момчило Баљак, председник Комисије ЦК СКС за информисање и пропаганду, Саво Кржавац и Милорад Вучелић. Заједничко критикама било је – налажење у роману *Грешник* Добрице Ђосића: политизације културе, одашиљања антикомунистичких порука, песимизма и свођења КПЈ само на огранак Коминтерне. Међутим, било је и другачије усмерених текстова. Игор Мандић, књижевни критичар из Хрватске, за разлику од наведених критичара похвалио је *Грешника*, и „покушавајући немогуће” – да се не изјашњава о питањима и одговорима политичке нарави, тежио је да роман представи као роман идеја, који, ипак, треба уважавати.⁶⁹

У листу *Књижевне новине* било је осетно другачијих ставова.⁷⁰ Миодраг Перишић, главни и одговорни уредник овог листа, осврнувши се на критике у јавности, поставио је питање: Не унапређују ли такве критике „отпаднике” у садржај својих мрачних ванкњижевних визија?⁷¹ У наредном броју истакао је да су такве критике *Грешника* и ситуација са издавањем дела академика Слободана Јовановића, заправо, произвођење стварности од стране власти и прецењивање моћи интелектуалаца. Суштински је сматрао да је то замагљивање конкретних проблема са којима се друштво тада суочавало попут криминала и скупове и да то води тоталитарним и стаљинистичким идејама.⁷² Без обзира на то што је у *Књижевним новинама* преовлађивао опозициони дискурс, Саво Кржавац добио је могућност да одговори како се он јавно „побунио” јер је Ђосић у *Грешнику* о КПЈ писао као о „догматској накази”, те да говори више као идеолог него као писац.⁷³

О *Грешнику* су говорили и критичари у загребачком листу *Данас*. Момчило Ђорговић, истакао је да је само лик Ивана Катића у роману добио свог писца и да је то типичан идеолошки роман, који нема квалитетније описе стварних догађаја. Фуад Мухић био је критички усмеренији истакавши да је одавно очигледна Ђосићева претензија да обезвреди социјалистичку револуцију у Југославији. Мухић је био најконкретнији поводом политичког тренутка издавања тог романа и истакао да је Ђосић *Грешником* заправо хтео да тренутну политичку ситуацију, управо почетак 1985. пренесе на 1939. годину да би за све окривио бољшевизам, а да би, уз то, доказао и да је стаљинизам још увек присутан у Југославији. Закључио је да то иде на руку „свима онима који се нарочито послуже Титове смрти, уједињују у напору да покажу како ми заправо нисмо имали револуције, поготово не оне аутентичне...”⁷⁴

⁶⁸ *НИН*, 24. 2. 1985.

⁶⁹ О детаљнијем садржају ових критика види у: К. Николић, *нав. дело*, 295–298. За целокупан текст видети: *НИН*, 24. 2. 1985.

⁷⁰ Управо у то време, НИРО „Књижевне новине” и лист *Књижевне новине* прекинули су своју непосредну везу, односно, НИРО „Књижевне новине” престало је да буде издавач истоименог листа. Напомена редакције, „Разлаз, други пут”, *Књижевне новине* бр. 682, 15. 2. 1985, 1.

⁷¹ „Узлет књижевне критике”, *Књижевне новине*, бр. 682, 15. 2. 1985, 1.

⁷² Милорад Перишић, „Производња стварности”, *Књижевне новине*, бр. 683, 1. 3. 1985, 1.

⁷³ Саво Кржавац, „Писмо – уреднику”, *Књижевне новине*, бр. 684, 15. 3. 1985.

⁷⁴ К. Николић, *нав. дело*, 298–299.

Непуних месец дана касније, *Грешник* и дела академика Слободана Јовановића, били су један од предмета расправе и у оквиру разматрања политичко-безбедносне ситуације у Југославији на заједничкој седници ПЦК СКЈ и Председништва Југославије. Хамдија Поздерац, представник Босне и Херцеговине у ПЦК СКЈ, поводом тога је сматрао да се СКЈ „колеба” и да Најдан Пашић и Радивој Цветићанин никако не би могли да буду у редакцији и да се залажу за објављивање дела академика Слободана Јовановића. Односно, да Цветићанин не би могао да буде још увек извршни секретар ПЦК СКС. Иван Стамболић, председник ПЦК СКС осећао је потребу да у оквиру расправе о овим темама нагласи да су комунисти из Србије јасно направили разлику „између Ужичке републике и Равне горе”. Јуре Билић, један од три члана ПЦК СКЈ из Хрватске, био је задовољан поводом „неколико добрих критика” *Грешника* у *НИН*-у и *Полицији*, а позитивно се изјаснио поводом тога што је Игор Мандић добио простора, као „друга страна”.⁷⁵ С обзиром на Ћосићеве ставове, пре свега, о односу између Срба и Хрвата и очигледну сложеност, осетљивост и тежину српско-хрватских односа као две најбројније нације у Југославији, подршка Јура Билића руководству Србије у начину суочавања са Ћосићем била је од великог значаја.

* * *

С обзиром на велику важност lika Вукашина Катића у Ћосићевим романима, чињеница да је управо овај лик става да ће се лакше прекројити границе него остати са Хрватима у истој држави, значајно упућује на Ћосићева или идејна лутања или заправо предочавања свих сложености југословенског и српског питања. Можемо рећи да је Ћосић у то време и таквом политичком тренутку, вероватно, већ антиципирао могућност за промену односа у Југославији и њен могући распад, али да од ње још увек није по сваку цену одустајао.

За приказивање Ћосићевих ставова, значајно је и то што Вукашин Катић разговара и промишља, али не види сврху израде националног програма. Став Ћосићевог најважнијег lika да такво непосредно опозиционо политичко ангажовање заправо може да ојача власт, можда је и Ћосићева антиципација политичке моћи интелектуалне опозиције, односно, њене немоћи. Свакако, треба имати у виду и политички тренутак који је претпостављао феномен урушавања власти саме од себе.

С обзиром на то да је Ћосић у *Грешнику* истакао како је академик Слободан Јовановић против прекрајања граница и распада Југославије, а lika Богдана Драговића приказао као послушног следбеника Коминтерне, који је за разбијање југословенске државе, очигледна је политичка провокација упућена СКЈ и његовом односу према својој прошлости. Сигурно да није безначајно то што је Ћосић приликом увода у дијалоге ових ликова истакао поштовање Вукашина Катића према књигама академика Слободана Јовановића, чије је издавање управо у то време спречено. Важно је и то што Вукашин

⁷⁵ AJ, 507-Materijali sa 115. zajedničke sed. Predsedništva SFRJ i PCK SKJ, 20. 3. 1985, *Neautorizovane magnetofonske beleške*: izlaganja: Hamdija Pozderac; Ivan Stambolić; Jure Bilić.

Катић не противуречи непосредно ставовима Слободана Јовановића, већ само политичком ангажману као таквом, за разлику од јасне ограда од ставова Драгише Васића.

Из наведеног, оправдано је да се запитамо: Да ли је Ћосић био свестан свих деликатности и сложености политичког тренутка и у *Грешнику* намерно предочио разлике између академика Слободана Јовановића и Драгише Васића у њиховој политичкој тежини и интелектуалном ауторитету? Да ли је другачије мишљење првог више поштовао него предочено другог? Или је то била јасна ограда од идеја четничког покрета у Другом светском рату?

Уколико би одговори на ова питања били потврдни, анализа појава његових романа у одређеном тренутку важнија је од анализе његових дневничких бележака о важним питањима, које су датиране касније у односу на предмет истраживања. Уз то, за разлику од романа који су били објављени, његови записи тада нису били доступни јавности. Уколико би и ово све било тачно, за политичку историју значајније је анализирати Ћосића и његове романе у одређеним тренуцима, него у целокупној историјској вертикали, јер би се на тај начин избегло виђење писца као недоследног, нејасаног, неухватљивог и промењивог, на шта човек, уосталом, има право.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Ма ALEKSANDAR PUŠKAŠ

University of Belgrade, Faculty of Philosophy

Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia

E-mail: aleksandarpuskas47@gmail.com

THE SINNER BY DOBRICA ĆOSIĆ IN THE CONTEXT OF THE OPENING OF NATIONAL-POLITICAL DEBATES IN THE MID-80S OF THE 20TH CENTURY

SUMMARY: This article presents an overview of the key political issues that Dobrica Ćosić's novel *The Sinner* drew attention to by the authorities at the time of its publication. The article also points out the importance of observing Ćosić at a certain political moment. Ćosić, at that time one of the most important opposition authorities, described the Communist party of Yugoslavia (CPY) in this novel as a Stalinist party, and subtly opened the question of freedom in Marxism. More important fact was that the Yugoslav issue and the issue of relations between Serbs and Croats were described in *The Sinner*, just at a time when the question of Yugoslav federation was reopened and when political leaders were clearly divided. Ćosić claimed in *The Sinner* that academic Slobodan Jovanović advocated the Yugoslav state idea, Vukašin Katić, his alter ego, the view that it was over with Yugoslavia, and the communists the idea of breaking up the Yugoslavia. These caused multiple provocations. In this novel, both of these characters distance themselves from Dragiša Vasić's ideas about interpreting the Serbian question. Ćosić's alter-ego in *The Sinner* does not want to create a national program and anticipates the collapse of the power on its own. The Belgrade authorities linked Ćosić's novel to the issue of publishing the work of academic Slobodan Jovanović and considered it a provocation on the ideological level due to the disparagement of the works of Karl Marx, Friedrich Engels, Svetozar Marković, Josip Broz Tito and Edvard Kardelj. Literary critics in *NIN* mostly negatively evaluated the novel in terms of ideas and history of CPY. Miodrag Perišić from *Književne novine* believed that the government was exaggerating and

creating an enemy, obscuring real problems. These actions and their ideas influenced the emergence of different views on the activities of the opposition within the state leadership of Serbia. Jure Bilić, the Croatian representative in the state leadership gave support to the Serbian leadership in dealing with these opposition ideas, while dissatisfaction came by Hamdija Pozderac from Bosnia and Herzegovina. In this paper, we leave the question whether Ćosić was clearly aware of the connection between the political moment and his novel, and thus perhaps deliberately imposed certain questions.

KEYWORDS: Dobrica Ćosić, Vukašin Katić, Ivan Katić, *Grešnik*, academician Slobodan Jovanović, Dragiša Vasić, Yugoslavia, Slobodan Milošević

Мср ЈЕЛИЦА ВУЈОВИЋ
Краљево, Србија
Е-адреса: jelica.vujovic96@gmail.com

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О УЛОЗИ КОТОРА У ВЕНЕЦИЈАНСКОМ БЕЗБЕДНОСНО-ОБАВЕШТАЈНОМ СИСТЕМУ (1537–1538)

САЖЕТАК: У раду је приређено неколико дукала које је венецијански дужд Андреа Грити упутио которском ректору и провидуру Мелкиору Микијелу, као и неколико Микијелових извештаја упућених Већу десеторице. Сви документи настали су 1537. и 1538. године, уочи, и на почетку рата Венецијанске републике против Османског царства. Збирка и фонд у којима смо пронашли документе налазе се у Државном архиву Венеције и веома су значајни за разумевање улоге Котора као поштанског центра преко кога је ишла редовна писана кореспонденција између Венеције и њеног баила у Цариграду, и у који су се сливали обавештајни подаци из османске престонице, најчешће преко повереника који су били ангажовани за различите шпијунске мисије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Венеција, Котор, Мелкиор Микијел, Веће десеторице, дукал, Османско царство, обавештајна делатност

У Државном архиву Венеције (Archivio di Stato di Venezia), у оквиру збирке *Miscellanea ducali ed atti diplomatici*, у кутији број 22¹ налази се два-наест дукала које је у периоду између јуна 1537. и априла 1538. године² дужд Андреа Грити упутио которском ректору и провидуру Мелкиору Микијелу.³

¹ Archivio di Stato di Venezia (=ASVe), *Miscellanea ducali ed atti diplomatici* (=Miscellanea ducali), busta 22.

² Календарска година у Венецијанској републици (*more veneto*) почињала је 1. марта, те ће сви датуми у приређеној грађи бити остављени онако како су наведени у документима (нпр. 6. јануар 1538. је по венецијанском рачунању времена био 6. јануар 1537. године). Са друге стране, у тексту датуми су прилагођени савременом календару. Више о венецијанском начину датирања у: J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti u teoriji i praksi*, Zagreb 1972, 181.

³ Котор је почев од 1420. године чинио саставни део прекоморских посела Венецијанске републике – *Stato da Mar*. Титула тамошњег представника венецијанске власти била је најпре између 1420. и 1480. године „кнез и капетан” (*comes et capitaneus / conte e capitaneo*), а потом од 1480. до 1797. године „ректор и провидур” (*rettore e provveditore*).

У овој збирци претежно се чувају документи писани на пергаменту; они који потичу из периода од почетка XIV века углавном су оригинални дукали које су венецијански намесници при повратку са функције носили са собом назад у Венецију и који су у ову збирку пренети из њихових личних архива.⁴ Ово су једини оригинални которски дукали похрањени у дотичној збирци, док се други чувају у Историјском архиву у Котору, у *Збирци диглома – дукали и лисџине*.⁵ То наводи на закључак да которски ректори нису били у обавези да добијене дукале врате у Венецију, већ да је то било препуштено њиховој вољи.

Истовремено, у оквиру фонда *Capi del Consiglio dei Dieci*, у серији *Lettere secrete*, у кутији (filza) број 3⁶, чува се наредба главара Већа десеторице упућена наведеном ректору и провидуру, чија је садржина идентична једном од дукала. Међу двама документима постоји подударност и у погледу датума када су начињени, а то је 10. новембар 1537. године.⁷ У истом фонду, у оквиру серије која носи назив *Lettere di Rettori e di altre cariche / Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti*, у кутији број 275, налазе се извештаји, писма и молбе представника венецијанске власти у Котору и Новом. Документе из датог фонда који се односе на Нови објавили су Ловорка Чоралић и Дамир Карбић.⁸ Которски документи припадају периоду од 1500. до 1601. године и, колико нам је познато, до сада нису објављивани. Међу њима се налази пет докумената које је ректор и провидур Мелкиор Микијел упутио главарима Већа десеторице и један, који није упућен директно њима. Од њих су за нашу тему релевантна четири документа, које овом приликом приређујемо, у форми издања с преводом. О њиховим особеностима биће речи у поглављу у којем доносимо документа и преводе.

У даљем тексту осврнућемо се на улогу и значај Већа десеторице у Венецијанској републици, а потом и на шири контекст догађаја у којем су документи настали.

Веће десеторице установљено је 10. јула 1310. године декретом Великог већа, након покушаја организовања завере против тадашњег дужда Пјетра Граденига. Надлежности новооснованог органа биле су најпре ограниченог карактера и тицале су се заштите венецијанске владе од евентуалних преврата. Веће су чинила десеторица редовних чланова, дужд и шесторица његових саветника. Потоња седморица председавала су заседањима Већа.⁹

⁴ "Archivio di Stato di Venezia", in: *Guida generale degli Archivi di Stato Italiani* IV, Roma 1994, 908.

⁵ *Историјски архив Коџор. Водич кроз архивску грађу*, ред. М. Милошевић, Котор 1977, 268–289.

⁶ ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci (=Capi), Lettere secrete, filza 3.

⁷ ASVe, Miscellanea ducali, busta 22, nr. 909; ASVe, Capi, Lettere secrete, filza 3 (10. новембар 1537).

⁸ L. Čoralić, D. Karbić, „Građa za povijest Boke kotorske i budvansko-barskog priobalja u mletačkom Državnom arhivu: Spisi Vijeća desetorice”, *Hrvatsko-crnogorski dodiri/crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja*. Zbornik radova, Zagreb 2009, 611–620; *Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog*, prired. L. Čoralić, D. Karbić, Zagreb 2009, 5–12.

⁹ A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia – Indice generale, storico, descrittivo ed analitico*, Tomo I, Roma 1937, 52–53.

Од редовних чланова сваког месеца биран је трочлани одбор – *Capi*. Венецијански патрицији су са навршених четрдесет година могли постати већници Десеторице, али су ретко били бирани пре педесете године.¹⁰ Средином XIV века, у настојању да се предупредe и онемогуће аутократске тенденције Већа, установљена је својеврсна помоћна комисија – *Zonta* (лингвистичка варијација од итал. *aggiunta=gogaiia*, на венецијанском дијалекту). До 1529. године бројала је 20 чланова, а након тога 15. Иако је њихов број умео да варира у различитим околностима, чланови *Zonte* су засигурно били присутни на свим значајним седницама Већа. Углавном су је чинили патрицији који нису успели да буду изабрани у неке друге органе власти Републике.¹¹ *Zonta* се непосредно помиње и у једном од приређених дукала.¹²

Средином XV века новим декретом Великог већа Веће десеторице добија стални карактер. Од тог тренутка оно контролише јавни ред, дипломатске и војне акције, а на тај начин и унутрашњу и спољну политику Венеције. Пораст свеукупне моћи Већа десеторице укључивао је и утицај на прекоморским поседима Републике (*Stato da Mar*). Док су били на функцији, ректори су били дужни да извештавају Веће о дешавањима на територији која им је била поверена, шаљући депеше (*dispacci*) и писма (*lettere*), и о текућим стварима, а и онда када је требало да се консултују око доношења одлука, будући да о највећем броју управних питања нису могли одлучивати самостално.¹³ У том светлу, о порасту утицаја Десеторице на венецијанским прекоморским поседима сведочи интензивна кореспонденција између главара Већа и намесника датих територија, што је између осталог тема овог рада.

Према једном од најновијих научних истраживања и тумачења, Веће десеторице налазило се на челу обавештајне организације Венецијанске републике.¹⁴ Ауторка Јоана Јордану сматра да је Веће, руководећи овим системом, морало унапред, дугорочно и систематски планирати, организовати и повезивати своје подређене којима су поверавани одређени задаци, а у томе је писана комуникација била примарно средство деловања.¹⁵ Од венецијанских намесника очекивало се да прикупљају и прослеђују обавештајне податке у домену својих регуларних дипломатских активности, док су за конкретне шпијунске акције ангажовани авантуристи који су били довољно смели да се, на пример, појаве на Порти током рата против Османског царства и ризикују живот у замену за одређену надокнаду. Венецијанска администрација ове појединце није доживљавала као шпијуне, јер је тај термин имао негативну конотацију, већ као обавештајце који делују у интересу Републике, и у складу са тим их је називала повереницима (*confidenti*). Јордану наводи такође да је средњовековни термин истраживач или извиђач (*exploratore / esploratore*) био ређе у употреби. У документима које приређу-

¹⁰ R. Finlay, *Politics in Renaissance Venice*, London 1980, 126.

¹¹ Исто, 185–190;

¹² ASVe, *Miscellanea ducali*, busta 22, nr. 909.

¹³ B. Arbel, "Venice's Maritime Empire in the Early Modern Period", in: *A Companion to Venetian History, 1400–1797*, Leiden–Boston 2013, 154.

¹⁴ I. Iordanou, *Venice's Secret Service. Organizing Intelligence in the Renaissance*, Oxford 2019.

¹⁵ Исто, 99.

јемо, поред потоњег термина¹⁶ подједнако су заступљене и описне конструкције *persona fidel et prattica* / *persona praticha e sufficiente* / *homeni pratici et sufficienti*¹⁷, што значи да су за обављање осетљивих обавештајних мисија биле тражене верне, искусне и особе достојне таквог задатка. У извештајима которског ректора из маја 1538. године користи се термин *messso* (гласник, слуга, службеник)¹⁸, док је у три наврата, истом ректору и провидуру дукалима наређено да писма за венецијанског баила у Цариграду пошаље по неком од службеника, при чему је употребљен термин *fante*¹⁹. У извештају од 7. јануара Мелкиор Микијел пише о једном драгоману који се упутио у Венецију, а у оном од 25. маја каже да је један чауш допутовао из османске престонице у Црну Гору.²⁰ Обојица се помињу као потенцијални преносиоци обавештајних података. Јордану такође на једном месту помиње нашег которског ректора и провидура, наводећи да је у одговорима Већу десеторице више пута истакао да је послао три обавештајца и да је покушавао да сазна информације о османској флоти и војсци од особе која је стигла из Цариграда у Котор.²¹ Том приликом позива се на последњи у низу докумената које овде приређујемо, тј. Микијелов извештај од 25. маја 1538. године.²²

Као посебно релевантна тема, коју ћемо овом приликом настојати да приближимо читаоцима приређивањем транскрипције и превода докумената, јесте улога Котора као поштанског центра и центра размене обавештајних података између Венеције и Цариграда. Писма и друге врсте докумената слата су из једног у други град на око две недеље, а било је потребно месец дана да стигну на жељену адресу.²³ Рута је подразумевала отприлике дво-недељно копнено путовање између Цариграда и Котора и још толико пловидбе између Бокоторског залива и венецијанске лагуне.²⁴ Венецијанским куририма, углавном са простора Црне Горе, Котор је био редовна станица на путу између двеју престоница.²⁵ Сенат је 1535. године дао овлашћење и одређену своту новца которском племићу Трифуну Драгу како би, зарад организовања поштанског промета између два наведена града, ангажовао шест курира и три барке.²⁶ Те године Котор је постао најзначајније поштанско средиште између Венеције и Цариграда.²⁷ Вести које су у Котор стизале

¹⁶ ASVe, Miscellanea ducali, busta 22, nr. 798; ASVe, Capi, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti (=Dispacci dei rettori), busta 275, nr. 96, 97.

¹⁷ ASVe, Miscellanea ducali, busta 22, nr. 799, 909; ASVe, Capi, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 96, 97.

¹⁸ ASVe, Capi, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 99, 100.

¹⁹ ASVe, Miscellanea ducali, busta 22, бр. 793, 795, 799; G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1829, 260, s.v. *fante*.

²⁰ ASVe, Capi, Dispacci dei rettori, busta 275, бр. 97, 100.

²¹ I. Iordanou, *Venice's Secret Service*, 169.

²² Исто, 169; ASVe, Capi, Dispacci dei rettori, busta 275, бр. 100.

²³ P. Sardella, *Nouvelles et spéculations à Venise au début du XVIe siècle*, Paris 1948, 56.

²⁴ I. Iordanou, *Venice's Secret Service*, 98.

²⁵ L. De Zanche, "Tra Costantinopoli e Venezia. Dispacci di Stato e lettere di mercanti dal Basso Medioevo alla caduta della Serenissima", *Quaderni di Storia Postale* 25, Prato 2000, 45–46.

²⁶ Исто, 50–51; A. Molnár, „Kavaljer Franjo Bolica (+1653): kotorski patricij na radjelnici između Rima, Mletaka i Balkana”, *Историјски записи* 93, 1–2 (2020), 113.

²⁷ L. De Zanche, "Tra Costantinopoli e Venezia", 50–51; A. Molnár, „Kavaljer Franjo Bolica”, 113.

из османске престонице и из унутрашњости Балканског полуострва пренешене су до Крфа посебним фрегатама, које су биле намењене само овој сврси.²⁸ Претпостављамо да се паралела може направити са једним податком који проналазимо у последњем извештају Мелкиора Микијела од 25. маја 1538. године, у којем ректор пише да је кнезу Сплита послао извесно обавештење „поштанском фрегатом” (*fregata a posta*).²⁹

Освајање Туниса од стране римско-немачког цара Карла V подстакло је француског краља Франсоа I и османског султана Сулејмана I да у фебруару 1536. године против њега склопе савез. Договор је подразумевао напад на Италију са севера и југа, до потпуног потискивања цара са Апенинског полуострва.³⁰ Почетком 1537. године у Венецију долази представник Османског царства Јунус-бег, који саопштава Републици да се од ње очекује да напусти дотадашњи неутрални став и определи се за једну од сукобљених страна. Пошто није желела да ремети тешко успостављене пријатељске односе са Османским царством, Венеција је дала одричан одговор османском представнику. Највећи успех султана у сукобу са Карлом V било је заузимање Клиса 12. марта 1537, последњег хабзбуршког упоришта са излазом на источну јадранску обалу, који је представљао и штит Сплита. Због једног инцидента Сплићана, иначе венецијанских поданика, против Турака, у тренутку искрцавања хабзбуршке војске Република Св. Марка је одмах желела да се преко свог баила у Цариграду извини султану, наводећи да је Сенат најстроже забранио својим поданицима да се на било који начин ангажују у сукобу између цара и султана.³¹ Порта је ипак наставила да смишља начине како да увуче Венецију у рат, те је венецијанским трговцима који су пословали у османској престоници одузета имовина, а у водама Кипра и у александријској луци заплена су два венецијанска брода.³²

У једном од приређених дукала, који је начињен у Венецији 29. јула 1537. године, налази се између осталог податак да је османска флота 10. јула стигла у Валону.³³ У то време је у водама Отрантских врата Ђеновљански кондотијер Андреа Дорија ометао кретање османске флоте.³⁴ На тако уском и у датом тренутку веома прометном делу мора, у којем су се налазиле стотине ратних пловила, долазило је до великог броја инцидента између венецијанске и османске флоте, чије државе и даље формално нису биле у рату.³⁵ Турска флота је напала Апулију (*Puglia*) на простору јужно од Отранта и

²⁸ B. Arbel, “Venice’s Maritime Empire”, 227 и напомена бр. 409.

²⁹ ASVe, Capi, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 100.

³⁰ E. Garnier, *L’Alliance impie. François Ier et Soliman le Magnifique contre Charles Quint (1529–1547)*, Paris 2008, 107–108.

³¹ Г. Станојевић, *Југословенске земље у млетачко-турским рајтовима XVI–XVIII века*, Београд 1970, 53.

³² P. Paruta, *Historia Vinetiana. Degl’Istorici delle cose veneziane, i quali hanno scritto per pubblico decreto*, III, Venezia 1718, 657.

³³ ASVe, Miscellanea ducali, busta 22, nr. 798 (29. јул 1537).

³⁴ M. Argentini, *La Guerra turco veneziana 1537–1540. La stretta di due imperi sulla Serenissima* (необјављен мастер рад израђен на Универзитету Ca’ Foscari у школској 2020/2021. години), 27.

³⁵ P. Paruta, *Historia Vinetiana*, 683–690; E. Garnier, *L’Alliance impie*, 131–135.

освојила град Кастро, где је дошло до инцидента са венецијанском флотом.³⁶ Овај инцидент послужио је султану Сулејману као изговор да након повлачења флоте из Апулије нареди искрцавање на Крф, који је био венецијански посед, 26. августа 1537. године. Иако већина дукала које приређујемо има истородну тематику – достављање писама и упутстава за венецијанског баила у Цариграду Ђакома Канала³⁷ преко Котора, ипак је онај упућен само два дана након османског искрцавања на Крфу привукао нарочиту пажњу.³⁸ О деликатној ситуацији у којој се Република тада налазила, као и о потреби да што пре сазна какви се планови праве на Порти, сведочи једна интересантна кратка форма, којом се од которског ректора тражило да се одређени писани прилози за баила пошаљу „сместа, сместа, сместа” (*subito subito subito*).³⁹

У складу са новонасталим ратним стањем према Османском царству, венецијанска војска је крајем септембра напала Скрадин и Обровац. Након краћег отпора, Скрадин је желео да се преда, под условом да Турци могу несметано да напусте град. У наредним месецима, иако пуна неповерења према римско-немачком цару у вези са склапањем хришћанског савеза против Османлија, будући да он више није имао територије на источној обали Јадрана које су могле бити нападнуте, Венеција ипак остварује одређену дипломатску активност зарад остварења поменутог циља.⁴⁰ Она се посветила покушајима очувања својих прекоморских поседа који су се нашли на удару. Због потребе да власт буде што упућенија у ратне намере османског двора, которски ректор у зиму 1538. године (6. и 7. јануара) шаље два извештаја главарима Већа десеторице. У првом извештају пише да је у Цариград (у венецијанским изворима доследно навођен као Константинопољ) послао две особе, којима је дао инструкције, и да намерава ускоро да пошаље још једну. У другом пак изражава извесне сумње према једном драгоману (тумач, преводилац) који је из Цариграда свратио у Котор и потом наставио пут за Венецију, а Сињорију обавештава и да се султан о Републици и њеним плановима информише преко Дубровчана.⁴¹ Око месец дана након извештаја которског ректора, у фебруару 1538. године, у Риму је склопљен хришћански савез „Света лига”. Венецијанска република, Свето римско царство и Света столица, договорили су се да окупе велику флоту и војску.⁴² У појединости формирања и деловања савеза нећемо залазити, будући да то није од значаја за нашу тему и излази из хронолошког оквира докумената које приређујемо. Средином априла 1538. Османлије су појачале притисак у Далмацији, нападом босанског санџак-бега Хусрева на околину Задра. Без већих тешкоћа заузеле су Надин и Врану.⁴³ Један од већих успеха хришћанског

³⁶ P. Paruta, *Historia Vinetiana*, 687–690.

³⁷ Ђакомо Канал именован је за баила у Истанбулу октобра 1536. године. Требало је да дође на место Николе Ђустинијана и да настоји да очува мир са Османским царством: доступно на: <https://www.treccani.it/enciclopedia/giacomo-canal/Dizionario-Biografico/> (приступљено 1. 4. 2023).

³⁸ ASVe, *Miscellanea ducali*, busta 22, nr. 799 (28. август 1537).

³⁹ Исто.

⁴⁰ Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 54.

⁴¹ ASVe, *Capi, Disparci dei rettori*, busta 275, nr. 96, 97.

⁴² *Историја Црне Горе*, III, том 1, Титоград 1975, 47–48, Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 55.

⁴³ Г. Станојевић, *Југословенске земље*, 55.

савеза на Јадрану догодио се у октобру 1538. године, када је шпанско-венецијанска флота заузела град Нови на улазу у Бококоторски залив.⁴⁴ Ипак, за мање од годину дана Нови се поново нашао у османским рукама, тако што га је 7. августа 1539. године повратила флота коју је предводио Хајредин Барбароса. Рат је потрајао до 1540, а мировни уговор између Венеције и Османског царства потписан је 2. октобра исте године. Било је предвиђено да се Венецији врате Надин и Врана, чему се Република безуспешно посвећивала у годинама које су уследиле, док је за потребе успостављања мира била принуђена да поклони Османском царству велике количине цекина.⁴⁵

ЗАХВАЛНИЦА

Текст је резултат истраживања које је спроведено захваљујући стипендији Министарства спољних послова и међународне сарадње Владе Италије (МАЕСИ), током академских година 2021/2022. и 2022/2023.

ДОКУМЕНТИ: ИЗДАЊА И ПРЕВОДИ

С обзиром на то да сви дукали имају идентичну уводну формулу обраћања которском ректору и провидуру (интитулација и инскрипција), она ће бити дата заједно са преводом само на једном месту у тексту.⁴⁶ Сви дукали, разуме се, садрже и исту формулу записивања места и датума настанка документа, али будући да је у питању краћа форма од уводне и да се ради о различитим датумима, она ће бити наведена у целости на крају сваког приређеног документа, као и у склопу превода. На полеђини свих докумената налази се и белешка у којој је назначено коме је документ упућен: *Nobili et sapienti viro Melchiori Michael(i) rectori et provisoro Cathari* (Племенитом и мудрому мужу Мелкиору Микијелу, ректору и провидуру Котора). На полеђини се налази и белешка о датуму пријема документа у Котору, као и врло кратак опис садржаја документа. Ове белешке биће приређене и преведене заједно са документима. Први у низу приређених дукала оштећен је на месту завршне формуле места (дуждевска палата) и датума настанка. Ипак, већ наредни дукал посредно указује на датум настанка претходног.⁴⁷

Од четири извештаја которског ректора и провидура упућена Већу десеторице, које овом приликом приређујемо, два су начињена у јануару, а два у мају 1538. године. Интересантно је да су документи настали у јануару датирани 1538. годином, што није у складу са календаром који је био заступљен у Републици Св. Марка.⁴⁸ Вероватно је на источној обали Јадранског мора, или можда само у Котору, био у употреби локални стил датирања

⁴⁴ Исто, 57.

⁴⁵ Исто, 61, 66.

⁴⁶ Једина разлика која се може запазити у уводним формулама јесте донекле различито писање презимена которског ректора: Michaeli/Michaeli/Michael.

⁴⁷ Видети документе назначене бројевима 1 и 2.

⁴⁸ Видети напомену бр. 2.

(божићни стил), са дугом традицијом, различитом од венецијанске.⁴⁹ Ипак, на једном од два јануарска документа очувана је и јасно видљива белешка на полеђини у којој су датум слања из Котора и датум приспећа документа у Венецију (7. јануар и 19. фебруар) заведени 1537. годином и тиме „враћени” венецијанском рачунању времена.⁵⁰

Документи које на овом месту приређујемо веома су значајни за разумевање улоге града Котора као поштанског центра источне обале Јадранског мора, нарочито важног као сигурне успутне станице за писану комуникацију која се одвијала између Венеције и Цариграда. Такође, документи пружају увид у начин на који је један намесник Републике, односно которски ректор и провидур активно доприносио обавештајној делатности коју је организовало Веће десетолице.

1.

Andreas Gritti Dei gratia Dux Venetiarum et cetera. Nobili et sapienti viro Melchiori Michaeli de suo mandato Rectori et Provisori Cathari, fideli dilecto, salutem et dilectionis affectum. Vi mandamo cum queste la commission del diletto nobel nostro Iacomo da Canal va Baylo a Constantinopoli, al qual essendo anchor de li darete essa commissione, qual è nell'alligato plico, quando veramente el fosse partito li espedirete subito uno de quelli fanti driedo che gli la porti fino dove el sera, se ben l'andasse fino a Constantinopoli admonendo esso fante ad usar ogni diligentia per andar con prestezza ulterius ne è sta fatto a saper che li patroni et homeni delli bregantini usano pochissima diligentia nel [...] in qua[...] [...]no sta (?) veduti in terra, et [...]

На полеђини: *Recepta die primo 1537 da uno secretario de la Signoria de Ragusi cussi aperta cum il bollo tagliato per esser la intercepta insiema cum altre litere dela Illustrissima Signoria dal arzivescovo de Ragusi in compagnia de uno [...]*

ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 795

Андреа Грити, милошћу Божјом дужд Венеције и тако даље... Племенитом и мудрому мужу Мелкиору Микијелу, по његовом овлашћењу ректору и провидуру Котора, драгом, верном, [упућујем] поздрав и осећање наклоности. Шаљемо вам заједно са овим писмом упутство⁵¹ за нашег вољеног племенитог Ђакома Канала, који је упућен за баила у Константинопољу. Њему

⁴⁹ J. Stipišić, *Pomoćne povijesne znanosti*, 180. Према божићном стилу година је починјала 25. децембра.

⁵⁰ ASVe, Capi, Dispacci dei rettori, busta 275, nr. 97.

⁵¹ *Commission(e)* је назив документа који је садржао обавезе и права којих су венецијански намесници морали да се придржавају приликом обављања функције или конкретног задатка: A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia* Tomo I, 9. О поменутих правима и обавезама ректора видети: M. O'Connell, *Men of Empire. Power and negotiation in Venice's Maritime State*, Baltimore 2009, 60–61. О упутствима за ректоре у комунама на источној обали Јадрана: *Le commissioni ducali ai rettori d'Istria e Dalmazia (1289–1361)*, ed. A. Rizzi, Roma 2015; *Le commissioni ducali ai rettori d'Istria (1382–1547)*, ed. A. Rizzi, Roma 2017; *Le commissioni ducali ai rettori della Dalmazia (1409–1514)*, ed. Alessandra Rizzi, Roma 2018.

ћете, ако је још увек тамо [у Котору], дати ово упутство, које је у приложеној коверти, а ако је пак отишао, пошаљите одмах за њим коверту по једном од оних слугу, с налогом да му је он однесе до места где се [Канал] налази, макар ишао све до Константинопоља. Опоменућете га да се труди да иде брзо, затим да му се стави на знање да су патрони и људи на бригантинима⁵² немарни [...]

На полеђини: Примљено дана првог јула 1537. године, од једног секретара дубровачких власти, овако отворено са преломљеним печатом, јер је било пресретнуто са другим писмима пресветле Сињорије од стране дубровачког архиепископа заједно са једним [...]

2.

[институлација и инскрипција]⁵³ Con le nostre de 29. del preterito vi mandassemo uno plico di nostre per Constantinopoli à li bayli Canal et Iustinian, nel qual era la commission al Canal et littere di credenza, et perche ne havete mandà littere del preditto baylo Canal da Novo Bazar de 18. zugno, per le qual ne significarete, che l' haverà de libera expettar in quel loco la commission sua, dubitando nui che quella vi habbiamo mandata con le preditte nostre de 29. non sia andata de longo à Constantinopoli, l' habbiamo fatta triplicar insieme con le littere di credenza, et il tuto è nel alligato mazzo. Et vi commettemo che le dobbiate mandar subito per uno de quelli fanti à Novo Bazar, over dove si attoverà ditto ser Giacomo, talmente che l' possi haver la commission sua con presteza, et de la mission ne darete adviso, usando ogni possibel diligentia, acciò el preditto baylo habbi il mazzo alligato, che è la commission soa, come predicemo.

Datum in nostro Ducali palatio, die vi Julii, indictione decima MDXXXVII.

На полеђини: Recepte die xiii Julii 1537 cum literis Bayli Canalis.

ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 793.

Са нашим писмима од 29. прошлог [месеца] послали смо вам једну нашу коверту за Константинопољ за баиле Канала и Ћустинијана, у којој су били упутство за Канала и веровна писма. Пошто сте нам послали писма претходно реченог баила Канала упућена из Новог Пазара од 18. јуна, којим нам јављате да је одлучио да у том месту [Новом Пазару] сачека своје упутство, а будући да се ми прибојавамо да је оно [упутство] које смо послали са нашим претходно наведеним писмима од 29. одавно приспело у Константинопољ, дали смо да се [упутство] начини у још три примерка, заједно са веровним писмима, и све се налази у приложеном свежњу. Поверавамо вам да их одмах пошаљете у Нови Пазар по једном од тих слугу, односно тамо где се налази речени господин Ђакомо, како би што пре могао да добије своје упутство, а о мисији ћете нас известити, трудећи се марљиво да баило добије приложени свежањ, у којем је упутство за њега, као што смо раније навели.

⁵² *Бриџантин* је врста једрењака са два масивна јарбола и четвртастим једрима.

⁵³ Погледати документ назначен бројем 1. Иста се институлација и инскрипција јавља и у документима бр. 3–5.

Дато у нашој дуждевској палати, дана 6. јула, индикта 10, 1537. године.
На полеђини: Примљено дана 13. јула 1537, са писмима за баила Канала.

3.

[интитулација и инскрипција] Questa mattina ne sono state rese le lettere vostre di 18, per le quale aspettavamo di intendere alcuna nova dell'armata turchescha, essendo essa gionta alli 10 alla Vallona, et anchora che ne scrivete haver mandato vostri exploratori, non di meno vi dicemo, che dobbiate ad ogni modo mandarne degl'altri, et far usar diligentia si che siate ben avisato di ogni moto di essa armata scrivendo immediatamente il tutto particolarmente di tempo in tempo.

Data in nostro Ducali palatio, die xxviii Julii, indictione decima MDXXXVII.

На полеђини: Recepte die iiii Augusti 1537, che si mandino exploratori in diligentia.

ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 798.

Овог јутра достављена су ваша писма од 18. [јула], из којих смо очекивали да чујемо неку новост о турској флоти, будући да је 10. стигла у Валону, и још да напишете да сте послали ваше обавештајце. Стога вам кажемо, да у сваком случају морате послати друге обавештајце, као и то да морате користите сву марљивост да бисте били добро обавештени о сваком покрету ове [турске] флоте, пишући о свему без одлагања, са појединошћима како се шта [ново] буде дешавало.

Дато у нашој дуждевској палати, дана 29. јула, индикта 10, 1537. године.

На полеђини: Примљено дана 4. августа 1537; да се марљиво пошаљу обавештајци.

4.

[интитулација и инскрипција] Vi mandamo le alligatti al baylo nostro Canal le quale desideramo che pervengino in man sue con ogni prestezza, vi commetteremo pero che gelle⁵⁴ le dobiate expedir subito subito subito, per uno di quelli fanti che sia pratico et sufficiente, admonendolo a non perder tempo nel camino, ma (?) che vadi con ogni possibel prestezza, dandove adviso della missione.

Datum in nostro Ducali palatio, die xxviii Augusti, indictione decima MDXXXVII.

На полеђини: Recepte die 9 septembri 1537, circa la espedition dille litere al baylo Canal.

ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 799.

Шаљемо вам прилоге за нашег баила Канала. Желимо да што пре дођу у његове руке, те вас стога обавезујемо да их сместа, сместа, сместа поша-

⁵⁴ Gelle = quelle.

љете по једном искусном и достојном слуги, опомињући га да не губи време у путу, већ да иде што је могуће брже и да Вас обавештава о мисији.

Дато у нашој дуждевској палати, дана 28. августа, индикта 10, 1537. године.

На полеђини: Примљено дана 9. септембра 1537; о слању писама баилу Каналу.

5.

[интитулација и инскрипција] Essendo a proposito del Stato nostro intender le occorrentie del Turco, li preparamenti che l fa, qual orator si ritrova alla Porta et di Franza et di altri christiani, habiamo statuito farvi le presenti con il Consiglio nostro di X et Zonta, commettendovi con il stesso Consiglio che potendo ritrovar qualche persona fidel et pratica, debbiare mandar et uno et più alla Porta del Turco, che uno non sapia del l'altro, con ordine di intender li andamenti turcheschi così da mar, come da terra, parlar, potendo, con baylo Canal, et riportarvi quanto più el potra di quelle occorrentie, et tutto quello el vederà et intenderà che sia degno di intelligentia nostra, dandogli per sue spese et fatica quanto vi parerà ragionevole, et quanto el vi riporterà subito dinotarete alli Capi del prefato Consiglio nostro di X ponendo voi in questa executione ogni diligentia, della quale mediate la virtù vostra, molto ne promettemo, advertendo che quello mandarne faccia lo effetto di esser stato alla Porta saria che siate accorto, et il più certo segno di esser stato alla Porta saria di portar fede, potendo dal baylo Canal et del receiver delle presenti date aviso alli ditti Capi.

Datum in nostro Ducali palatio, die x Novembris, indictione decima MDXXXVII.

На полеђини: Recepte die 15 Decembris 1537, circa exploratores mittantur Constantinopoli.

ASVe, Miscellanea ducali ed atti diplomatici, busta 22, nr. 909.

Пошто је на корист нашој држави да сазна шта се догађа код султана, о припремама које врши, као и то који посланик се налази на Порти, како из Француске тако и других хришћана, те смо, са нашим Већем десеторице и Зонтом, одредили да вам поверимо са истим Већем да, када будете могли, нађете неколико оданих и искусних особа, једну и више; њих треба да пошаљете на султанову Порту, тако да једна за другу не знају, с наредбом да дочују о турским кретањима, како морем тако и копном и да, уколико буду у могућности, разговарају са баилом Каналом и пренесу Вам што више о тим дешавањима и свему ономе што ће видети и чути, а о чему треба да будемо обавештени; за то ћете им, на име трошкова и труда, дати онолико колико Вам се буде чинило разумним. Оно о чему Вас дотични [обавештајац] буде известио, одмах ћете проследити поглаварима реченог нашег Већа десеторице. Уложите сву марљивост у извршење овога [посла], од којег због ваше вештине много очекујемо, а скрећемо пажњу да имате у виду да онај кога пошаљете назначи ако је био на Порти, а најизвеснији знак да је био на Порти

био би да носи веру [веровно писмо], по могућству од баила Канала. Да о пријему овога обавестите речене главаре [Већа Десеторице].

Дато у нашој дуждевској палати, дана 10. новембра, индикта 10, 1537. године.

На полеђини: Примљено дана 15. децембра 1537; о слању обавештајаца у Константинопољ.

6.

Excellentissimi domini, alli xvii dil preterito dinotai à vostre Signorie il ricever de sue litere in matheria delli esploratori havea a mandar a Constantinopoli de ordine suo hora parmi conveniente significarli che in questi giorni ho expedito per Constantinopoli dui homeni pratici et sufficienti, uno parte de qui alli xxii, e l'altro alli xxx del preterito, li quali hanno havuto da me tutte quelle bone instruttioni et arricordi si conviene per la intelligentia dille S[ignorie] v[ostr]e delli preparamenti de campi et armate del Turcho e di quanto vedera et intendera si nel andar come rittorno e de quelli ambasciatori Cristiani che si attroverano alla Porta cum bon ordine de riportarmi segno e fede che siano stati alla Porta. Non restaro possendo mandarne anchora uno, et fin qualche giorno espedirlo cum li i stessi documenti, dandone avviso a vostra Signorie excellentissime. Nelle cui gratia sempre mi racomando.

Di Catharo alli 6 di genaro MDXXXVIII.

Melchior Michael rector et provisor Cathari.

На полеђини: белешка је постојала, али је изгледела и сада је практично нечитљива

Excellentissimis dominis capitibus Illustrissimi et Excellentissimi Consilii Decem, dominis observandissimis.

ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti, busta 275, nr. 96.

Преузвишена господо, 17. дана прошлог месеца дао сам на знање вашем господству да сам примио ваша писма, на тему извиђача, које сам имао послати у Константинопољ према вашем наређењу. Сада ми се чини погодним да обзнаним да сам ових дана послао у Константинопољ две искусне и достојне особе. Једна је пошла одавде 22, а друга 30. претходног месеца. Од мене су добили сва она ваљана упутства и подсетнике о томе како приличи да ваше господство буде обавештено о припремама султанових табора и флоте, о ономе што ће видети и чути, како у одласку тако и у повратку, као и [о ономе што буду могли да сазнају] од оних хришћанских посланика који се налазе на Порти. Дао сам и ваљано наређење да ми пренесу знак и сведочанство да су били на Порти. Не могавши тада да пошаљем још једног, у року од неколико дана послаћу га са истим документима, о чему ћу обавестити ваше преузвишено господство, чијој се милости увек препоручујем.

Из Котора, 6. јануара 1538. године.

Мелкиор Микијел, ректор и провидур Котора.

На полеђини: Преузвишеној господи, поглаварима пресветлог и преузвишеног Већа десеторице, господи најпоштованијој.

7.

Excellentissimi domini, debito mio è star vigilante in tutte le cose che concernono il bene di quel stato illustrissimo et non esser parco in dar quelli avvisi che mi pareno necessari e degni dilla intelligentia di vostra Signoria excellentissima le qual poi li metterano in quel costrutto che li parera. Heri cum quel bragantin de Dragi parti de qui uno nominato Zenosino dragoman dilla nation veneta il qual veniva di Constantinopoli et portava litere alla Illustrissima Signoria dil Magnifico baylo Canal. Costui è rallenato in pera da pueritia et benche'l sia Cristiano non voglio perho creer chel non porti più affettione alle cose turchesche, che a quelle dilla Illustrissima Signoria. Questo mi lo fa creer perche la sera che'l si parti de qui cenando e ragionando in algune cose si scoppriva et si manifestava inclinato alle cose dil Turcho et perche nel partir suo disse che dovendo esser pace el tornerebbe a caxa e durante la guerra el rimanirebbe de li. Cosa che mi fecer dubitar di quello che intendera vostra Signoria perche non mi par conveniente ne raggionevole che essendo rallevalo in Pera et havendo tutto il suo de li e trovandosi in quel bon credito che'l è apresso Turchi, el vogli abbandonar il suo nido per rimanir a Venetia. Ma sera ben credibile che'l vengi dalla Porta ben instrutto e che sel sortira la pace el rittorni a caxa e stante la guerra el rimangi de li explorator dille cose di quel illustrissimo dominio come persona praticcha e sufficiente. Perho vennendo occasione che'l ditto Zenosino rimanesse de li vostre Signorie excellentissime sara previsate. Questo discorso ho fatto io causato dal amor e gelosia grande dille cose di quel illustrissimo stato e tal qual è l'ho voluto significar a vostra Signoria, le qual lo tenira in quel conto li parera havendo sempre rellatione al bon voler mio.

Non mi è parso anchora tacar alle prefata vostra Excellentissima Signoria che il Turcho non può da banda alcuna ne da mar ne da terra esser meglio avvissato et più facilmente dille cose di quel stato illustrissimo che per via et mano de Ragusei, li quali de continuo sono de li et ogni giorno espediscono bragantini per Ragusi et per mezo suo può haver notitia particular di ogni moto. Perho essendo offitio mio, come ho preditto dar dar notitia a nostre Signorie non ho voluto manchar, accioche quelle poi cum la sapientia sua faccino quella provision che li parera convenirsi.

Delle cui bone gratie sempre mi raccomando.

Di Catharo alli 7 di genaro MDXXXVIII.

Melchior Michael rector et provisor Cathari.

На полеђини: 1537, die 7 Januarii, recepte 19 Februarii.

Catharum de Zenesino veniente Venetias suspecto ne sit explorator; item de Raguseis ad hoc ipsum.

Illustrissimis et Excellentissimis dominis capitibus Illustrissimi Consilii Decem, dominis observandissimis.

ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti, busta 275, nr. 97.

Преузвишена господо, моја дужност је да будем на опрезу у свим стварима које се тичу добробити ове пресветле државе и да не будем штедљив у пружању оних обавештења која ми се чине неопходним и достојним знања вашег преузвишеног господства, којима ћете потом дати оно значење које се вама чини прикладним. Јуче је бригантином Драгових кренуо одазде један угледни Зеносино, драгоман, венецијански грађанин, који је дошао из Константинопоља и носио писма вашем пресветлом господству од величанственог баила Канала. Он је одрастао у Пери⁵⁵ и иако је хришћанин, склон сам, међутим, да поверујем да поседује више наклоности према турским интересима него према интересима пресветлог господства. У ово верујем, јер је током вечери уочи поласка одазде, обедујући и расправљајући о неким темама, открио и показао да је наклоњен султану, као и зато што је на поласку рекао да је мир неопходан да би се он вратио кући, а током рата би остао тамо [у Венецији]. Оно што ме наводи на сумњу у оно што ће [од њега] чути ваше господство јесте то што ми се не чини разумним, нити прикладним да би он, будући да је одрастао у Пери и има све своје тамо, и уживајући притом поверење Турака, имао [разлога] да напусти своју средину⁵⁶ да би остао у Венецији. Али је опет сасвим вероватно да са Порте долази добро упућен и да ће се, уколико се постигне мир, вратити кући и након рата остати тамо [у Пери] као извиђач у корист интереса те пресветле владе, као искусна и достојна особа. Зато, у случају да речени Зеносино остане тамо [у Венецији], нека ваша преузвишена господства буду унапред упућена. Ово сам изложио, подстакнут љубављу и приврженошћу према интересима те пресветле државе. Желео сам да дам на знање Вашем господству онако како јесте, а о чему ћете Ви заузети мишљење какво вам се буде чинило одговарајућим, рачунајући увек на моју добру вољу.

Не бих да вашем преузвишеном господству прећутим ни то, да се султан, ни са једне стране, ни с мора ни с копна, не може боље и лакше информисати о пословима те пресветле државе, него преко Дубровчана, који су стално тамо [у Константинопољу] и сваког дана шаљу бригантине за Дубровник, и њиховим посредством [султан] може бити детаљно упућен у сваки покрет [Венеције]. Будући да је то мој посао, као што сам претходно рекао, нисам желео да пропустим да известим ваше господство, тако да, након тога, вашом мудрошћу можете донети меру која Вам се чини одговарајућом.

Чијој се доброј милости увек препоручујем.

Из Котора, 7. јануара 1538. године.

Мелкиор Микијел, ректор и провидур Котора.

На полеђини: 1537, дана 7. јануара, примљено 19. фебруара.

Из Котора, о Зеносину који долази у Венецију и сумња се да је шпијун; такође и о Дубровчанима из истог разлога.

Пресветлој и Преузвишеној господи поглаварима пресветлог и Већа десеторице, господи најпоштованијој.

⁵⁵ Пера (Галата) је четврт у Цариграду, на северној обали Златног рога.

⁵⁶ У документу је употребљена реч *nido*, што у дословном преводу значи *гнездо*.

8.

Excellentissimi domini, In questo giorno da messer Zuan Boliza, nepote dil spettabile et fidelissimo di vostre Signorie, domino Nicolo Drago, si ha litere da Ragusi ad esso domino Nicolo, il qual li lasso ordine che de tutti li avvisi da Constantinopoli cum diligentia certificato li dovesse dar notitia si come vostre Signorie per sue me imposero et come è il desiderio suo. Scrive che alli dui dil presente giunse a Ragusi uno messo di Constantinopoli venuto in giorni xxi. Il primo messo riporta che insino alli nove dil passato erano uscite dil stretto settanta gallie e che di giorno in giorno ne erano per uscir ottanta. Lo exercito si preparava ma che non giudicava dovesse essere troppo grosso et giudacavasi che'l faria la volta de Ongaria. Scrive etiam haversi nova che'l soffì in Tauris faceva butar grande artiglierie et che il Chayrbeg havea havuto licentia di andar over mandar in India trenta velle, le qual si attrovavano nel Mar rosso. Et questo e quanto riporta il primo messo che giunse alli ii. Quello veramente che giunse alli 6 dice che il Turcho questo anno non è per uscir de Constantinopoli perche si diceva che'l haveva impaccio dal Soffi. Ma che la massa dil exercito si faceva in Constantinopoli et era destinato per Ongaria, passando le fiumare Sava e Drava capitano il Beglerbeg dilla Romania et che inanti il partir suo cum certezza erano uscite fuor dil stretto cento e trenta velle, le qual cum il resto dill'armata che dovea uscir saranno in tutto da dusento velle e che questa armata era per la guarda dil stretto, per quanto ditto messo refferiva dicendo et che'l soffì faceva butar artiglierie assai et faceva preparamenti grandi, la qual cosa par che conferma il ditto del primo messo giunto alli do nel suo ritorno dice haver veduto grande numero de artiglierie a Cladovo e B[i]din et similmente di polvere, carri carrichi di vitovaglie, orzi per cavalli et altre munitioni et preparamenti per lo essercito et è confermato dal ditto messo la cosa dille 30 velle per India. Questi sono li avvisi havuti da Ragusi li quali mi è parso presentarli a vostre Signorie excellentissime in iuxta li ordini sui. Alli ii dil presente li significai haver espedito a Constantinopoli Giuriz Bogdanovich per intender et esplorar le cose turchesche et hoggi ho espedito Radischo diacona da Gnegussi cum il mezo dil ditto D[omino] Nicolo Drago informato di quanto si conviene et questo è quel messo che vostre Excellentie mi scrive che potendolo havere lo mandasse havendoli parso il riporto suo molto verisimile: ~Non voglio restar di far intender a quel illustrissimo dominio che questi soldati sono molto mal contenti in grandissima necessità senza danari pur stavano al quanto consolati credendo che il magnifico successor mio dovesse esser qui inanti Pasqua cum tre page al meno, ma essendo sta avvisati che insino alli 26 dil passsto sua Magnificentia non era partita di Venetia sono in estrema disperatione. Mi pare à questi tempi essere cosa più che necessaria tenir li soldati ben contenti, perho quanto più presto sia possibile per l'amor di ddio non se li manchi et non si metta le cose in perhicolo. Piacera à vostre Excellentie far dar à domino Triphone Drago vinti tre ducati per tanti exborsati qui per d[omino] Nicolo suo fratello alli prefati due messi. Computati ducati diece dati al primo expedito alli 2 et ducati sette per spese fatte nelli bregantini che sono andati su e giù per Ragusi in più volte a tuor le nove scritte a vostre Signorie, alle qual me raccomando, pregando quel dominio illustrissimo cum la solita reverentia mia vogli far provisione che io habbi successor a questo mio regimento.

Di Catharo, alli viii maggio MDXXXVIII.
 Marchio (!) Michiel rettor e providitor di Catharo.
 На полеђини: 8 Maii 1538, recepte 18 ditti.

Catharum scribit nonnulla de rebus Turcarum habita ex Ragusio. Petit instanter ut mittantur pecunie pro solutione illorum peditum quos dicit esse in magna desperatione. Addit pecunias dandas[...] Triphoni Drago pro totidem expensis a Nicolo eius fratris.

Excellentissimis dominis capitibus Illustrissimi Consilii Decem, dominis plurimis observandissimis.

ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti, busta 275, nr. 99.

Преузвишена господо, данас сам од господина Ивана Болице, нећака господина Николе Драга, цењеног и највернијег [поданика] вашег господства, добио писма из Дубровника за тог господина Николу. Он му је наредио да [ме] о свим вестима из Константинопоља, пажљиво потврђеним, [Болица] мора информисати, за шта су ваша господства мени дала задатак, а што је његова [Драгова] жеља.

У писму пише да је другог дана садашњег [месеца] у Дубровник дошао један гласник из Константинопоља, стигавши за 22 дана, а исто тако други гласник који је дошао шестог, стигавши за 21 дан. Први гласник извештава да је до 9. прошлог [месеца] 70 галија испловило из мореуза и да је питање дана када би требало да исплови [још] 80, да се војска припремала, али да је проценио да неће нужно бити веома велика и да сматра да ће бити усмерена ка Угарској. Пише такође да је сазнао новост да је персијски владар⁵⁷ у Табризу⁵⁸ дао да се изнесе велика количина артиљерије и да Хајир-бег има дозволу да иде, то јест, да пошаље у Индију⁵⁹ 30 једрењака који се налазе у Црвеном мору. Толико извештава први гласник који је стигао другог [у месецу]. Онај пак који је стигао шестог каже да ове године султан тешко да ће напуштати Константинопол, јер се говорило да је био осрамоћен од стране персијског владара. Ипак, главнина војске формирала се у Константинопољу и била је упућена за Угарску, тако што је капетан, беглербег Румелије, пре-

⁵⁷ У документу се наводи као *Soffi*, а односи се на сафавидског шаха Тахмаспа I, који је Персијом владао од 1524. до 1576. године.

⁵⁸ Табриз се налази у данашњем Ирану, на простору покрајине Источни Азербејџан. Овај град био је престоница сафавидске Персије 1501–1555. Османска војска заузела је Табриз 1534. године, али су га Сафавиди брзо повратили. Две државе су биле у сукобу више векова, а рат који је трајао од 1532. до 1555. године завршен је миром у Амасији. *Историја Османског царства*, прир. Р. Мантран, Београд 2002, 184.

⁵⁹ Помен Индије сведочи о припремама за сукоб са Португалцима у луци Дну, у области Гуџарат у Индији. Видети: S. Özbaran, "The Ottoman Turks and the Portuguese in the Persian Gulf, 1534–1581", *Journal of Asian History* 6/1 (1972), 58–60. Особа под именом Хајир-бег (Haug-beg) била је намесник Египта од 1517. до 1522. године. Није познато да ли се овде ради о истом човеку или другој особи истог имена. Nasuhu's-Silahı (Matrakçı), *Beyān-ı menâzil-i sefer-i 'irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, ed. H. G. Yurdaydın, Ankara 1976, према регистру на стр. 188.

шао реке Саву и Драву и да је уочи његовог поласка, из мореуза засигурно испловило 130 једрењака, којих би, са урачунатим остатком флоте која је требало да исплови, требало да буде укупно 200. Ова флота је била намењена чувању мореуза. Толико извештава речени гласник, говорећи и да је персијски владар употребио много артиљерије и извршио велике припреме, што као да потврђује оно што је рекао први гласник који је стигао другог у месецу. Каже да је приликом повратка видео велику количину артиљерије у Кладову и Видину, а исто тако и барут, кола натоварена залихама, јечам за коње, другу муницију и остале потрепштине за војску. Речени гласник је потврдио и причу о 30 једрењака упућених за Индију. Ово су вести које сам добио из Дубровника, а чинило ми се прикладним да их представим вашем преузвишеном господству, у складу са вашим наређењима. Другог у месецу обзнанио сам вам да сам у Константинопољ послао Ђурича Богдановића да би дочуо и извидео турске послове. Данас сам упутио и Ђакона Радишка из Његуша, посредством реченог господина Николе Драга, обавештеног онолико колико приличи. Ради се о оном гласнику за кога ми ваша преузвишеност пише да га пошаљем ако будем могао, пошто вам се његов извештај чинио врло веродостојним. Не желим да престанем да указујем тој пресветлој влади да су овдашњи војници, веома незадовољни и у великој несташници, без новца, донекле, ипак, били утешени верујући да би мој величанствени наследник требало да буде овде пре Ускрса са барем три плате. Али након што су обавештени да све до 26. дана прошлог месеца његова величанственост није кренула из Венеције, налазе се у крајњем очају. Чини ми се да је у овим временима више него неопходно да се војници држе задовољнима, и то што је пре могуће, за љубав Божју, како их не бисмо изгубили и доводили [своје] интересе у опасност.

Нека буде по вољи вашој преузвишености да дâ господину Трифуну Драгу 23 дуката за многе исплате које је извршио његов брат, господин Никола [Драго] двојици речених гласника, у износу од десет дуката првом [гласнику] послатом другог [у месецу] и седам дуката за трошкове начињене на бригантинима који су у више наврата ишли према Дубровнику и од Дубровника, носећи новости писане вашим господствима, којима се препоручујем, молећи ту пресветлу владу, са својим уобичајеним поштовањем, да обезбеди наследника за ову моју управу.

Из Котора, 8. маја 1538. године.

Мелкиор Микијел, ректор и провидур Котора.

На полеђини: 8. маја 1538, примљено 18. реченог [месеца].

Из Котора се пише о неким турским питањима, о којима се дочуло из Дубровника; тражи се да се хитно пошаље новац за исплату тих војника, за које каже да су у великом очају; додаје да треба да се дâ новац Трифуну Драгу за трошкове његовог брата Николе.

Преузвишеној и врло поштованој господи, поглаварима пресветлог Већа десеторице, господи најпоштованијој.

Excellentissimi domini, per non manchar in dar a vostre Signorie Excellentissime iuxta li ordeni sui, tutti quelli avvisi che mi pervengono a notitia circa li progressi turcheschi, li dinoto hoggi terzo giorno esser giunto in Montenegro uno zaus che vien di Constantinopoli in giorni 25 il qual per quanto uno Ivan de Gnegussi che praticha in questa terra ha refferrito. Ripporta che l'armata turchescha si trovava in ordine da velle cento e cinquanta, parte dille qual eran[o] uscite dil stretto et era per uscir il resto de brevi, non sapendo dir altro circa l'armata. Dillo esercito veramente dice che si faceva ben la massa ma che saria essercito non molto grosso e che non si sapeva dove fusse per andar. Affirmando che questo anno il Signor non era per uscir di Constantinopoli, questo è quanto per hora mi attrovo da significar à vostra Signoria, aspettando di hora in hora haver da Ragusi qualche altro avviso dil qual iuxta il solito mio ne daro notitia à quelle. Dinotandoli qualiter alli 19 dillo instante fu per me espedito a Constantinopoli lo terzo messo ben instrutto dil tutto iuxta l'ordine suo.

Nel medesimo giorno de 19 hebbi per bona via come il sanzacho di Castelnovo havendo intelligentia cum alcuni Spalatini havevano posto ordine di darli la terra sotto uno ingano di questa sorte. Che si devesse vestir da uschochi alla Crovata una quantità de Turchi, li quali fingessero di essere stati a far butino sopra quello dil Turcho et cum una quantità de animali venissero in la terra et alhora trovandosi il sanzacho pocho discosto col campo, saria presto in agiuto suo, sta che consaguiriano lo intento. Et perche fui avvisato che il ditto sanzacho si doveva confèrnir fino in Dalmissa, tanto maggior sospetto hebbi di questa cosa per il che immediate per fregata a posta scrissi a quel magnifico conte de Spalato che dovesse star vigilante et esser oculato et li dinotai tutta la cosa la qual mi è parso per le presente significar etiam a vostra Signoria alla qual mi raccomando.

Di Catharo, alli xxv maggio MDXXXVIII.

Melchior Michael, rector et provisor Cathari.

На полеђини: 25 Junii (!)⁶⁰ 1538, recepta xii.

Excellentissimis dominis capitibus Illustrissimi Consilii Decem, dominis plurimis observandissimis.

ASVe, Capi del Consiglio dei Dieci, Dispacci (lettere) dei rettori e pubblici rappresentanti, busta 275, nr. 100.

Преузвишена господо, како не бих пропустио да, према наређењима, пружим Вашем преузвишеном господству сва она обавештења о турским напредовањима која ми стижу, дајем на знање да је данас трећи дан од како је у Црну Гору, за 25 дана из Константинопоља, стигао један чауш, који је, према речима једног Ивана из Његуша, који делује на овој земљи, поднео извештај да се турска флота налазила у низу од 150 једрењака, од којих је део већ испловио из мореуза, а ускоро би требало да исплови остатак, не знајући да каже [ништа] друго о флоти. О војсци, пак, каже да је главнина добро

⁶⁰ У питању је грешка, писмо је од 25. маја, а не од 25. јуна. У Венецији је примљено 12. јуна.

оформљена, али да то неће бити баш велика војска и да се није знало куда треба да иде, потврђујући да ове године султан није био за напуштање Константинопоља. Толико за сада налазим за сходно да ставим на знање Вашем господству, очекујући из часа у час неко друго обавештење из Дубровника, о којем ћу Вас, према свом обичају, обавестити. Дајем Вам на знање и то да сам 19. текућег месеца послао у Константинопољ трећег гласника, добро упућеног у све, према Вашем наређењу.

Истог дана, 19. [маја] сазнао сам да је санџак-бег Новог⁶¹ постигао договор са неким Сплићанима. Они су издали наређење да се санџак-бегу препусти земља следећом врстом обмане. Требало је да се један део Турака преруши у ускоке одевене на хрватски начин, да се претвара да пљачка Турке и да са једним бројем животиња дође на ту земљу. И онда, будући да се санџак-бег налази недалеко са табором, ускоро би им прискочио у помоћ, што ће значити да су успели у својој намери. Пошто сам био упозорен да ће реченом санџаку бити припојено све до Омиша и са све већим сумњама у ову ствар, одмах сам том величанственом кнезу Сплита поштанском фрегатом послао писмо у којем сам написао да треба да остане будан и да буде на опрезу и ставио му на знање целу ствар, о којој ми се чинило да треба да обавестим и Ваше господство, којем се препоручујем.

Из Котора, 25. маја 1538. године.

Мелкиор Микијел, ректор и провидур Котора.

На полеђини: 25. јуна (!) 1538, примљено 12.

Преузвишеној господи поглаварима пресветлог Већа десеторице, господи најпоштованијој.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Ma JELICA VUJOVIĆ
Kraljevo, Serbia
E-mail: jelica.vujovic96@gmail.com

SEVERAL DOCUMENTS ON THE ROLE OF KOTOR IN THE VENETIAN SECURITY-INTELLIGENCE SYSTEM (1537–1538)

SUMMARY: The paper contains several *ducali* that the Venetian doge Andrea Gritti sent to Melchior Michiel, the rector and provisor of Kotor (Cattaro), as well as several Michiel's reports addressed to the Venetian Council of Ten. All documents were created in 1537 and 1538, on the eve and at the beginning of the war between the Republic of Venice and the Ottoman Empire. The collection and fund in which the documents are preserved are located in the State Archives of Venice and are crucial for understanding the role of Kotor as a postal centre, through which regular written correspondence between Venice and its diplomatic

⁶¹ Вероватно се односи на санџак-бегу Херцеговине. Нови је од доласка под османску власт 1482. године чинио саставни део Херцеговачког санџака. Од октобра 1537. до маја 1541. херцеговачки санџак-бег био је Бали-бег Јахјапашић. Видети: Т. Поповић, „Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 16–17 (1966–1967), 96; М. Хоџић, „O hercegovačkim sandžakbegovima do osnivanja Bosanskog ejaleta”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 68 (2019), 200.

representative (*bailo*) in Constantinople was conducted. Intelligence data arrived in Kotor from the Ottoman capital, most often through confidants who were employed for various espionage missions. The documents tell us that the rector and provisor of Kotor was asked to send loyal, experienced and worthy persons to the Ottoman capital in order to learn about Turkish war plans. On the other hand, the rector's reports sent to the Council of Ten bear witness to the actions undertaken by this Venetian governor, who hired individuals who performed intelligence duties. The rector conveyed to the *Signoria* what he had found out from the confidants who had already returned from Constantinople and warned of one *dragoman* who was on his way to Venice and whom he deemed not sympathetic to the interests of the Republic. From one of the reports, we find out about the conflicts that the Ottoman Empire had on the other side, against Safavid Persia and in India.

KEYWORDS: Venice, Kotor, Melchior Michiel, The Council of Ten, *ducali*, Ottoman Empire, intelligence activity

Др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

ДУГ ПАТРИЈАРХА АТАНАСИЈА I (1711–1712)

САЖЕТАК: У чланку се разматра питање финансијског дефицита и дугова архијереја Српске патријаршије у првој половини XVIII века. На основу до сада некоришћених докумената из Османског архива Председништва у Истанбулу приказани су напори патријарха Атанасија I и митрополита Мојсија Петровића да заштите црквену имовину од поверилаца упокојеног београдског митрополита Михајла. Закупљен овом борбом, патријарх Атанасије I пропустио је да измири обавезе према држави за три фискалне године, чиме је угрозио аутокефалност Српске цркве.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српска православна црква, Пећка патријаршија, српски патријарх Атанасије I, београдски митрополит Михајло, београдски митрополит Мојсије Петровић, црквени дугови

У данас већ класичном раду о београдском митрополиту Мојсију Петровићу (1713–1730) прота Димитрије Руварац изнео је низ важних докумената и података за историју Српске православне цркве у првим деценијама XVIII века.¹ Један од таквих докумената је и тестамент, који је владика Мојсије саставио 6. августа 1730.² Присећајући се младости и почетака архијерејске службе, владика је у тестаменту поменуо и догађаје из октобра 1713, када је с благословом патријарха Мојсија Рајовића (1712–1730) и архијерејског сабора Пећке архиепископије *по нужди* био премештен из Босанске епархије на положај београдског митрополита. Овај догађај и невоље у којима се налазио наредних година, описао је следећим речима: „Зде же во Бѣлградѣ приаѣтише некоторомъ волненію и претниканію цркви Христовей, и са нежданю (!) пакн соборно преселнѣше дне ѿ босни во здешнѣю митрополию, егда не мало по томъ борби, страха и страсти ѿ тѣхъ претерпѣхъ, мнози и живи сѣ хотѣше мѣ лишити, но богъ помагающъ, ѿ всѣхъ печалей избавленъ быхъ, донелже и чрезъ скриптъ его римскаго цѣсарскаго велѣства

¹ Д. Руварац, „Мојсије Петровић, митрополит београдски 1713–1730. Прилог историји српске цркве”, *Сѣоменик СКА* 34 (1898), 81–202.

² Датуми хришћанске ере навођени су према грегоријанском календару.

својој насъ совершеннама.”³ Без других извора, овај Мојсијев исказ није се могао јасније протумачити. Извесно је било тек толико, да је пре Пожаревачког мира (1718), када је подручје под јурисдикцијом београдских митрополита интегрисано у састав Хабзбуршке монархије, водио борбу и стрепео пред опасностима, али о каквим је изазовима била реч није се могло поуздано рећи.

До сада непозната грађа из османских архива сведочи, да је један од главних узрока ових неприлика био дуг који је за собом оставио београдски митрополит Михајло (1704–1711). Повериоци упокојеног владике годинама су покушавали да судским путем, а чини се и физичким насиљем, наплате уложена средства и камате од двојице потоњих београдских митрополита, Партенија (1711–1713) и Мојсија Петровића (1713–1718). Новац су потраживали и од српског патријарха Атанасија I (1711–1712), који је значајан део своје управе провео на судовима, а једно време био и утамничен у београдској кули Небојши. Док се парничио с повериоцима упокојеног владике, патријарх Атанасије I пропустио је да измири пореске обавезе према држави за три фискалне године, што је угрозило аутокефалност Српске цркве. Будући да за разумевање прошлости Српске цркве у османско доба има мало изворне грађе и да је стога сваки нови податак драгоцен, у даљем тексту најпре ћу покушати да реконструишем след непријатних догађаја који су обележили управу патријарха Атанасија I, а у прилогу ћу приказати садржај осам наређења, која је у вези с овим случајем издала финансијска управа у Цариграду.

МИТРОПОЛИТ МИХАЈЛО И ЗИМИЈА ЈОВАНЧЕ

Митрополит Михајло именован је за старешину Смедеревске епархије 27. ребиулахира 1087. (9. јула 1676) на основу представке коју је османским властима поднео патријарх Арсеније Црнојевић (1674–1706). У берату (указ о именовању на дужност) за чије је издавање државној благајни платио таксу *йешикеш* од 1.500 аспри, његова епархија описана је као *мишројолија неверника у областима Смедерева, Чачка, Пожеје, (Хасан-йашине) Паланке и Гроцке*. На српском језику потписивао се као *мишројолији Смедереву* (1682) и *владика смедеревски и жички* (1682/83).⁴ После завршетка Рата Свете лиге (1683–1699) на предлог патријарха Калиника I (1691–1710) именован је 1. цемазиулевела 1116. (1. септембра 1704) за *мишројолији неверника у областима Београда и Срема*.⁵ Таксу за издавање берата овога пута је платио 1.080 аспри. Премда је формално био именован за старешину друге епархије, у стварности је и даље управљао истом црквеном облашћу, која је због последица ратних дејстава и смањења броја верника спојена с предратним епархијама Београда и Пожаревца (Браничева). Због тога се у изворима с почетка XVIII века најчешће помиње као београдски, а понекад и као пожаревачки владика.⁶

³ Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 185.

⁴ Љ. Стојановић, *Сѣтари срѣски записи и најѣиси*, I, Београд 1902, запис бр. 1795, 1818; II, Београд 1903, запис бр. 2148.

⁵ Н. С. Шулетић, „Подаци о бератима архијереја Пећке и Охридске архиепископије у дефтеру прихода Канцеларије црквених муката (ВОА, КК 2542-33)”, *Срѣске сѣудје* 1 (2011), 185.

⁶ Н. С. Шулетић, „Михајло, митрополит”, *Срѣски биоѣрафски речник* 6, Нови Сад 2014, 838.

О црквеној управи владике Михајла нема извора, па се о начину на који је водио послове епархије и проблему његових финансија до сада ништа није знало. Српски извори указују на одређене проблеме који су настали после његове смрти, али недовољно јасно. Митрополит Мојсије је, на пример, у својој бележници записао: „[...] того се лѣта (1711) слѣднъ съдѣрътъ митрополнтѣ белградскоѣ Мнѣхана по съдѣрѣти егвоѣй поставъ зѣтъ егвоѣ Іованче (!) са силою безъ воли патріархове [...]”⁷ Димитрије Руварац је ову реченицу повезао с одељком из *Ойшійей лисіѣ Пећке пѣтријаршије*, где се о патријарху Атанасију I каже: „[...] сен рожденіемъ вѣль ѿ Прнзрена, нѣмѣлъ ѹбо лютаго свѣпостата по преставленіи Мнѣхала митрополнта белградскаго брата негова (!), которіи за нѣмѣніе нзѣоставшисѣ вѣшереѣнаго митрополнта брата своего ѹ везира белградскаго ѡбѣтѹжна патріарх(а) своего н ѹрестовалѣ полѣ года ѹ кѣлн Небоншіи, гдѣ много лежеѣн ѡболестилсѣ н вѣскорѣ по нзпѣщеніи преставилсѣ на чнфнкѣ своемѣ ѹ сѣлѣ добромъ долѣ блнз м(а)н(а)стр(н)ра Маркова [...]”⁸ Иако у *Ойшійем лисіѣ* није наведено име *миѣройолиіѣвоѣ браіѣа*, Руварац је претпоставио да је реч о *зѣѣу Јованчеѣу* из записа владике Мојсија. Ни у једном од поменутих извора Јованче се више не помиње, али да је у питању била личност позната српским јерарсима тог времена сведочи трећи извор. У писму од 21. јануара 1721, патријарх Мојсије Рајовић јављао је карловачком митрополиту Вићентију Поповићу непријатну вест коју је чуо од својих пријатеља. Извесни Кара-Хасан, који је својевремено позајмио новац темишварском митрополиту Јоаникију, тражио је од власти у Цариграду заповест, да своје потраживање може да наплати од пећког патријарха. Жалећи се на несрећу која га је ненадано снашла, српски патријарх описао је идентитет овог повериоца следећим речима: „[...] Я то є ѡнн Кара Ясанъ что є в Белградѣ съ Іованчетѣмъ нѣмѣо помѣшаніе [...]”⁹ Османски извори ће показати, да Јованче није био само познат јерарсима, већ и да је за живота владике Михајла имао значајну улогу у вођењу послова Београдске митрополије.

ПАРНИЦЕ ПАТРИЈАРХА АТАНАСИЈА I

Убрзо пошто је на сабору у Пећи 17. јануара 1711. изабран и хиротонисан за старешину Српске цркве, патријарх Атанасије I вратио се у Темишвар, где се, по свему судећи, почетком XVIII века налазила патријарашка резиденција.¹⁰ Мојсије Петровић, који је од 1709. заузимао положај босанског митрополита, у то доба се ретко задржавао у својој епархији, већ се старао о пословима Патријаршије. Према подацима из његове бележнице које је саопштио Димитрије Руварац (на жалост, не постоји критичко издање овог важног извора), 3. марта 1711. упутио се из Сарајева у Темишвар с новцем за исплату неких патријарашких дуговања. Нешто више од пет месеци с патријархом је обављао заједничке послове у Београду, али Руварац није

⁷ Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 85.

⁸ М. С. Милојевић, „Обшти лист патријаршије пећске”, *Гласник СУД* 35 (1872), 76–77.

⁹ Р. Грујић, „Писма пећких патријараха из другог и трећег деценија XVIII века”, *Сјоменик СКА* 51 (1913), 124.

¹⁰ Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 182–183; Н. С. Шулетић, „Именовања пећких патријараха (1691–1766)”, *Зборник за историју Мајице српске* 104 (2021), 57–58.

имао сазнања о природи ових послова. Осам заповести централне финансијске управе у Цариграду сведоче, да су током пролећа и лета 1711. патријарх Атанасије и митрополит Мојсије штитили интересе Српске цркве пред београдским кадијом.¹¹ Ове заповести издате су на основу представки које су властима поднели српски архијереји и приказују њихову интерпретацију правних спорова у којима су се нашли.

Прве две наредбе (документи 1 и 2) упућене су 21. јуна 1711. београдском везиру и кадији. Не садрже много појединости, али указују на суштину насталих проблема. Из првог документа сазнаје се да је упокојени владика Михајло остао дужан патријарху новац за исплату пореских обавеза Српске цркве. Наводно се радило о двема годишњим ратама. О којој своти би могла да буде реч, не може се поуздано рећи. Други значајан детаљ који је садржан у овој заповести је име лица које је повредило патријархова права. У питању је био нико други до зимија Јованче, становник Београда, који је према једној каснијој представи патријарха Атанасија I властима, седам или осам година сакупљао митрополијске приходе у Београдској епархији.¹² Јованче је, према патријарховим речима, без правног основа задржао имовину упокојеног владике и на тај начин је омео регулисање пореских обавеза Српске цркве.

Други документ упућен је истим лицима истога дана, али је посвећен другом проблему. И овога пута узрок спора је оставина упокојеног владике, али патријарх сада није тражио заштиту од Јованчета, већ од поверилаца који су захтевали да буду намирени из владине оставине. И у овом, као и у претходном случају, власти су подржале патријарха, штитећи на тај начин сопствени економски интерес.

Трећа заповест (документ 3) у очигледној је вези с претходном, а упућена је темишварском беглербегу, који је требало да спречи физичко насиље којем је патријарх био изложен, док је сакупљао црквене приходе у насељима Темишварског санџака. Овај документ би делимично могао да појасни смисао жалбе владике Мојсија на људе који су му у то доба угрожавали живот („многаши н жизни сѣ хоташе дла лишити”).

Убрзо пошто је 22. августа 1711. Мојсије Петровић отпутовао у Сарајево, патријарх Атанасије је тражио од власти да се за београдског митрополита именује владика Партеније. У до сада пронађеним османским регистрима нема података о овом именовању, али је сачуван Партенијев берат, у којем је уписано да је издат 20. шабана 1123. (3. октобар 1711). Две седмице пре тога, финансијска управа је на захтев српских архијереја издала четири нова наређења.

Прва од ових заповести (документ 4) поново је упућена београдском везиру и кадији, овога пута са захтевом да се Јованче изведе на суд и да се патријаршијски новац, који је он бесправно присвојио, наплати од њега принудним путем. Наређење је издато 4. шабана 1123. (17. септембар 1711). Овога пута за Јованчета је речено да је био *човек ѿоменуѿи ѿкојника* (mürd-i

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (=BOA), Kamil Kepeci Tasnifi (=KK), d. 2542/02.

¹² Представка је била у административној обради 13. сафера 1124. (22. март 1712), BOA, Bab-ı Defteri Piskoposluk Kalemi Evrakı (=D. PSK), 4/87.

mesfûrun adamısı), чиме је још једном сугерисано да је за живота владике Михајла имао одређену улогу у вођењу послова епархије.

Преостале три заповести издате су 5. шабана 1123. (18. септембар 1711). Једна од њих (документ 6) била је упућена београдском везиру и кадији у корист београдског митрополита. У документу није наведено име владике, али може се претпоставити да је реч о Партенију, иако он у том тренутку још увек није имао митрополитски берат. У наређењу се каже да су повериоци упокојеног владике Михајла захтевали да њихова новчана потраживања намири његов наследник у служби. Значајно је приметити да се српски архијереј позвао на пресуду, коју је шеријатски суд донео у његову корист, с образложењем да је поступање поверилаца према јерарху било насилничко и противно шеријату.

За преостале две заповести не може се са сигурношћу рећи да стоје у вези с питањем оставине митрополита Михајла, али будући да су објављене истог дана када и претходна, завређују да буду поменуте. Једна наредба (документ 5) упућена је румелијском беглербегу и надлежним кадијама на захтев патријарха Атанасија, који се жалио да су представници државне власти у Скопљу супротно одредбама закона узурпирали црквену имовину. Друга наредба (документ 7) издата је на захтев београдског митрополита кадији Пожаревца, коме је наложено да омогући српском архијереју преузимање имовине упокојене монахиње из оближњег манастира.

Према Руварцу, патријарх Атанасије I кренуо је из Београда у Пећ 7. марта 1712, а владика Мојсије остао је у Београду, где је платио неколико црквених дугова. Међу забелешкама о исплатама, записао је и следећи податак: „[...] дадох хаждн ахмету р гроша што е дано кад е патријарх ис квал изишао [...]”¹³ Ова реченица потврђује веродостојност информације из *Ойциџиџи листи*, да је патријарх био утамничен у кули Небојши по заповести београдског везира. Имајући у виду Руварчеву хронологију, утамничење се догодило током зиме 1711/12, па се вероватном чини и констатација да је „[...] много лежећи обоместилася и васкорѣ по изпвѣстїи прѣставилася [...]”¹⁴.

ДУГ ПАТРИЈАРХА АТАНАСИЈА

Последња заповест из протокола (документ 8) издата је 10. сафера 1124. (19. март 1712). У документу је речено да патријарх дугује државној благајни одсек за три фискалне године – 1122, 1123. и 1124.¹⁵ – у укупном износу од 210.000 аспри, па је београдском везиру и кадији наложено да приведу патријарха и Јованчета и спроведу их у престоницу. Изгледа да ова заповест није била реализована, бар што се тиче патријарха Атанасија, који је у то време био далеко и од Темишвара и Београда. Нарушеног здравља, задржао се на патријаршијском читлуку у Добром Долу код Скопља, где се упокојио

¹³ Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 84.

¹⁴ М. Милојевић, „Обшти лист”, 76.

¹⁵ Хиџретска 1122. године трајала је од 2. марта 1710. до 18. фебруара 1711; година 1123. трајала је од 19. фебруара 1711. до 8. фебруара 1712; година 1124. трајала је од 9. фебруара 1712. до 27. јануара 1713.

4. маја 1712.¹⁶ Јованчету се после тога губи траг у изворима, али је владика Мојсије наставио борбу против поверилаца, па је и он током лета 1712. провео у тамници 46 дана.¹⁷ Како проблеми у Београдској епархији и даље нису били решени, 14. рамазана 1125. (4. октобар 1713) Петровић је на захтев патријарха Мојсија Рајовића *по нужди* именован за београдског митрополита, како је то забележио у своме тестаменту.¹⁸

Ко је и на који начин регулисао потраживања поверилаца владике Михајла остаје непознато, али зна се да је већи део патријаршијског дуга који је настао током управе патријарха Атанасија I платио патријарх Мојсије Рајовић. На једној књизи из библиотеке Пећког манастира налази се недатовани запис следеће садржине: „[...] тогда прѣржещъ и вѣсма оуправляющъ с(вѣ)тен велнцен ц(є)ркви бл(а)женненшею оцъ и г(осподи)ну и патриархъ вѣсен срѣбскне и блѣгарскне землн и вѣсю нлнрнскѣю квр мѡйсею, многи же дѡгъ обрете оставши ѿ прѣждни бл(а)женновсопши патриархъ на с(вѣ)тоу прѣстоу, еже несть мѡчно исповести блнз до ѣ- нлѣта аспри [...]”.¹⁹ Османски документи потврђују његове речи. У фонду Канцеларије епископских муката сачуване су три признанице којима је Мојсије Рајовић раздужио дуг патријарха Атанасија према држави за фискалне године 1122, 1123 и 1124. Прва уплата од 458,5 гроша и 41 аспре обављена је 10. сафера 1125. (8. март 1713) у паланци Цетини у Клишком санџаку.²⁰ Друга уплата од 481 гроша и 2 аспре регистрована је истога дана у тврђави Брод у Босанском санџаку.²¹ Трећа уплата од 225 гроша регистрована је 1. ребиу- левела 1125. (28. марта 1713) у тврђави Фетислам у Видинском санџаку.²² У сва три случаја уплаћени новац употребљен је за исплату плата војницима у месним гарнизонима. Збир трију уплата био је 1.164,5 гроша и 43 аспре или 139.783 аспре. На који је начин регулисан преостали део црквеног дуга, за сада није познато.

ЗАКЉУЧАК

О великим дуговима које је београдски митрополит Михајло оставио иза себе до сада се ништа није знало, али он није био једини српски архијереј који се после Рата Свете лиге (1683–1699) суочавао с овим проблемом. Прелиминарна истраживања указују да су у првој половини XVIII века финансијски дефицит и дугови били присутни и у економијама Нишке, Ужичке (Ваљевске), Темишварске и Вршачке епархије. Ради се, по свој прилици, о широј појави, која још увек није довољно изучена. На основу прилика у Нишкој епархији може се претпоставити да је корен проблема био у епархијским приходима, који су због смањене густине насељености и осиро-

¹⁶ М. Милојевић, „Обшти лист”, 76.

¹⁷ Д. Руварац, „Мојсије Петровић”, 84.

¹⁸ BOA, KK 2542, 30/6.

¹⁹ Д. Вуксан, „Рукописи манастира Пећке патријаршије”, *Зборник за историју јужне Србије и суседних области* I, Скопље 1936, 180.

²⁰ BOA, D. PSK, 4/116.

²¹ BOA, D. PSK, 4/117.

²² BOA, D. PSK, 4/120.

машења аграрног становништва били значајно мањи него у XVII веку.²³ Проблем је донекле био ублажен спајањем старих епархија у веће црквене области, али ова мера није била довољна да епископима осигура довољно средстава за вођење епархијских послова. Извори сведоче да епископи углавном нису располагали већим количинама готовог новца, а богатих ктитора и великодушних приложника међу верницима није било. Када би им било потребно неколико стотина гроша за измиривање обавеза према патријарху или према установама државне власти, обраћали су се османским банкарима или домаћим трговцима, који су цркву препознавали као себи недораслог пословног партнера.²⁴ Због високих камата и кратких рокова за враћање зајмова и кредита, јерарси су лако упадали у замке ових финансијских спекуланата и губили изворе епархијских прихода у вртлогу нарастајућих камата. Како су се обавезе епископа преносиле на њихове наследнике, дужнички проблем у који би запао један јерарх, као што је то био случај с београдским митрополитом Михајлом, лако се могао претворити у институционалну кризу, која би угрозила аутокефалност Српске православне цркве. Искуства патријарха Атанасија I и Мојсија Рајовића о којима је било речи у овом чланку, показују да српски јерарси после аустријско-турских ратова крајем XVII и почетком XVIII века више нису могли успешно да одговарају захтевима османске државе, која је цркву третирали као економско добро. Стога су са све већим симпатијама гледали према хришћанској Краљевини Угарској, где им је хабзбуршко законодавство осигуравало порески имунитет и знатно боље услове за остваривање литургијског заједништва.

ЗАХВАЛНИЦА

Чланак је резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број 451-03-47/2023-01 од 17. 1. 2023.

²³ Н. С. Шулетих, „Нишки и топлички владика Јоаникије (1702–1734)”, *Ниш и Византија* XXI (2022), 493–508.

²⁴ О питању кредита и зајмова видети: А. Фотић, „О фајди и аманету, XVI–XVIII век (и понешто о кредиту на османском Балкану)”, *Номофџаџ: Зборник радова у частџ Срђана Шаркића*, Београд 2020, 423–446.

ДОКУМЕНТИ

1.

Цариград, 21. јун 1711. године

Зайовесѣи везиру и кадији Београда да се њовеве истраја о њосѣуѣцима
зимије Јованче из Београда, који је узурпирао имовину уйокојеној
београдској митрополији Михајла и новац за исплату два годишња
одсека Пећке патријаршије.
(BOA, KK. d. 2542/02, 53)

[ФАКСИМИЛ:]

1/1
 1/2
 1/3
 1/4
 1/5
 1/6
 1/7
 1/8
 1/9
 1/10

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

Bâ-fermân-i ‘âlî

/1/ Belgrad muhâfızı vezîr [није уписано лично име] Paşa’ya ve Belgrad kadısına hükm ki:

/2/ hâlâ berât-i ‘âlîşânımla İpek patriği olan Atanasios nâm râhib Dîvân-ı Hümâyûnuma ‘arz-ı hâl idüp iltizâmına dâhil mitropolitlerden /3/ Belgrad mitropolitidi Mihail nâm râhib mürd olup zimmetinde iki senelik mîrî rûsûm olduğundan gayri patriğe ‘â’id olan /4/ metrûkâtına âhardan olunmak îcâb itmez iken âhardan Yovanço nâm zimmî mürd-i mesfûrun re‘âyâ zimmetinde olan mîrî /5/ rûsûmâtı fuzûlî cem‘ ve tahsîl ve eşyâsını dahî ahz u kabz idüp mâl-i mîrîye ve kendüye gadr eylediği bildürüp /6/ mesfûr zimmînin ma‘rifet-i şer‘le hesâbını görölüp zimmetinde zuhûr iden iki senelik mâl-ı mîrî ve patriğe ‘â’id fuzûlî kabz itdüğü

/7/ metrûkâtı ma'rifet-i şer'le kendüden alıvirilmek bâbında emr-i şerîfîm ricâ eyledüğü ecilden patriklerin yedine virilen berâtları şurûtında /8/ mürd olan keşişlerin mu'tâd-ı kadîm üzere patriğe 'â'id olan metrûkâtına bî-vech âhardan dahl olunmaya diyü tasrîh olıgeldüğü /9/ derkenâr ve metropolidlik-i mezbûr iltizâmına dâhil ise berâtı şurûtı üzere emr-i şerîf virilmek telhîs olundukda telhîs mücebince 'amel olunmak /10/ fermânım olmışdur.

Fî 5 Ca sene 1123. (21. VI 1711)

[ПРЕВОД:]

С високом зайовешћу.

Зайовесѣи београдском мухафизу везиру [није уписано лично име]-ѣаѣи и београдском кадији.

Садашњи ѣаѣријарх Пећи с мојим високославним бераѣом, монах Аѣа-насије, ѣоднео је мом царском дивану ѣредсѣавку у којој се каже да је умро миѣроѣолиѣи Београда, монах ѣо имену Михајло, који ѣриѣада њеѣовом закуѣу (ѣаѣријарѣији). Осѣао му је дужан државну мирију за две ѣодине. Овај дуѣ и њеѣова осѣавина ѣриѣадају ѣаѣријарху и у ѣо нико са сѣране не сме да се меѣа. Уѣркос ѣоме, умеѣао се зимија Јованче, бесѣравно сакуѣио рајинске ресиме које је дуѣовао ѣоменуѣи ѣокојник и узео њеѣове сѣвари [из осѣавине]. На ѣај начин оѣѣеѣио је и државну мирију и њеѣа. Тражи се моја часна заѣовесѣи да се судским ѣуѣем ѣреѣледају рачуни ѣоменуѣиѣи зимије и да се ѣро-нађе и смесѣа му се одузме заосѣала државна мирија за две ѣодине, као и осѣавина ѣоменуѣиѣи ѣокојника коју је бесѣравно ѣрисвојио. Према одредба-ма ѣаѣријарѣиких бераѣа од сѣарине је уобичајено да осѣавина умрлих монаха ѣриѣада ѣаѣријарху и да се нико са сѣране у ѣо не меѣа. Када је ѣрема деркенару и (ѣодацима о) закуѣу ѣоменуѣе миѣроѣолије садржаним у одредбама њеѣовоѣ бераѣа сачињен ѣелхис да би се издала часна зайовесѣи, наредѣо сам да се ѣосѣуѣи на основу ѣелхиса.

5. ѣемазиулевел 1123. (21. јун 1711)

2.

Цариград, 21. јун 1711. године

Зайовесїй везиру и кадији Београда да нико не ѿишражује дуѿове уѿокојеної
београдскої мийрополиїа Михаїла, ѿре неѿо шїиѿ ѿаїријарх Аїанасије
реѿулице мийрополиїова двоѿодишња дуѿовања за исилайїу државне мирије.
(BOA, KK. d. 2542/02, 54)

[ФАКСИМИЛ:]

11/ بخیر و متین و نیکو بخت : و قضاة کلک
12/ جہان علی بن محمد الہیک بطریق لودودہ لہذا بھوس نام رہا و بولہ ہجرتہ عرض الیہ بطلتہ بھو
13/ مترو بودی مجتبی نام رہا ہرود لودودہ و مترو لکھ نہ لکھ مالہ ہرود و زر لکھ و موقوفہ لکھ و لکھ و لکھ
14/ بھو کتہ لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ
15/ موقوفہ لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ
16/ بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ
17/ قلاہ مالہ ہرود بطریق طرفہ لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ
18/ موقوفہ لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ
19/ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ و بھو لکھ

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

Bâ-fermân-i ‘âlî

/1/ Belgrad muhâfızı vezîr [није уписано лично име] Paşa’ya ve kadısına hükûm ki:

/2/ hâlâ berât-i ‘âlîşânımla İpek patriği olan Atanasios nâm râhib Dîvân-ı Hümâyûnuma ‘arz-ı hâl idüp patrikliğine tâbi’ Belgrad /3/ mitropolitidi Mihail nâm râhib mürd olup zimmetinde iki senelik mâl-i mîrî var iken mürd-i mesfûrun âhar dâyinleri ve sâ’ir /4/ ba’zı kimesneler bizim dahî alacağımız vardır diyü mâl-i mîrîye aldırmağa mâni’ olup gadr eyledükleri bildürüp /5/ mürd-i mesfûrun zimmetinde olan iki senelik mâl-i mîrî edâ olunmadıkça eşyâsına taraf-i ahardan dahl ü ta’arruz olunmamak /6/ bâbında emr-i şerîfim ricâ itdüği ecilden patriklerin yedlerine virilen berâtları şurûtında iltizâmına dâhil mitropolitidler zimmetinde /7/ kalan mâl-i mîrî patrik tarafına olunmadıkça âhardan ta’arruz olunmaya diyü tasrîf ve emr-i şerîf virilegeldiği der-kenâr olunmağa /8/ mürd olan mitropolitidin zimmetinde olan mâl-i mîrî edâ olunmadıkça âhardan ta’arruz olunmamak üzere emr-i şerîf /9/ virilmek ‘arz ve telhîs olundıkda imdi telhîs mücebince ‘amel oluna diyü emr-i şerîf virilmişdür.

Fî 5 Ca sene 1123. (21. VI 1711)

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

Bâ-fermân-i 'âlî

/1/ Tımsıvar paşasına ve kadısına hükm ki

/2/hâlâ berât-i 'âlîşânımla İpek patriği olan Atanasios nâm râhib Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hâl idüp yedine virilen /3/ berât-i şerîfim mücebince mîrî rûsûm cem' için iltizâmına dâhil olan yerlerde mürûr ve 'ubûr eylediği mahallarda /4/ hilâf-ı şer'-i şerîf ve bilâ-fermân kimesne rencide eylememek üzere yedinde müteaddid evâmir-i şerîfim dahî var iken hâliyâ /5/ Temişvar'dan Belgrad'a mîrî rûsûm cem' için giderken ba'zı kimesneler hilâf-ı şer'-i şerîf ta'ciz ve rencide /6/ eylediği bildürüp hilâf-ı şer'-i şerîf te'addî itdirilmemek üzere emr-i şerîfim ricâ eylediği ecilden berât şûrûtı /7/ görüldükde patriklerin yedine virilen berât-i 'âlîşânımda senevî mîrî rûsûm cem' için mürûr ve 'ubûr eylediği /8/ mahallarda hilâf-ı şer'-i şerîf kimesne rencide eylemeye diyü tasrîh ve emr-i şerîf virilegeldiği der-kenâr olunmadıkda der-kenârı /9/ mücebince 'amel oluna diyü vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf virilmişdür.

Fî 5 Ca sene 1123. (21. VI 1711)

[ПРЕВОД:]

С високом зайовещију.

Зайовесѣи ѿемишварском ѿаши и кадији.

Сагашињи ѿаширијарх Пећи с мојим високославним бераѿом, монах Аѿанасије, ѿогнео је мом царском дивану ѿредсѿавку у којој се каже да када збоѿ сакуѿљања државноѿ ресима обилази месѿа која су у њеѿовој надлежносѿи, ѿрема одредбама моѿа часноѿ бераѿа нико не сме да ѿа омеѿа без моѿ наређења ниѿи да ѿосѿуѿа суѿроѿно часном шеријайѿу. Сада извешѿава да ѿа, иако у рукама има више мојих часних зайовесѿи, неке особе омеѿају и злосѿављају када збоѿ сакуѿљања државних ресима иде од Темишвара до Београда. Сѿоѿа се моли за моју часну зайовесѿи, да се не дозволи њеѿово узнемиравање и ѿосѿуѿање суѿроѿно часном шеријайѿу. Када се ѿоѿледало у одредбе њеѿовоѿ високо-славноѿ бераѿа, видело се да међу одредбама сѿоји да нико не сме да ѿа омеѿа и да ѿосѿуѿа суѿроѿно часном шеријайѿу када обилази месѿа ради сакуѿљања ѿодишњеѿ државних ресима. У деркенару су реѿисѿро-ване раније зайовесѿи и обѿашињења, ѿа се издаје часна зайовесѿи да се ѿосѿуѿа на оѿисани начин, у складу с деркенаром.

5. ѿемазиулевел 1123. (21. јун 1711)

/2/ hâliyâ berât-i 'âlišânımla İpek ve tevâbi'i keferesi patriği olan Atanasios nâm râhib Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hâl idüp /3/ iltizâmına dâhil olan Belgrad mitropolidi Mihail nâm râhib mürd olup zimmetinde iki senelik mîrî rûsûm akçeleri /4/ olmakla mürd-i mesfûrun adamısı Yovaņço nâm zimmî iki senelik mîrî rûsûmâtı fuzûlî ahz ve kabz idüp mâl-i mîrîye /5/ ve kendüye külli gadr eylediği bildürüp mesfûr zimmînin fuzûlî ahz eylediği iki senelik mâl-i mîrî ve sâ'ir mürd-i /6/ mesfûrun patriğe 'â'id olan metrûkâtında kabz eylediği her ne ise ma'rifet-i şer'le girevden veyâhûd eşyasından /7/ tahsil itdürilüp bir dürlü ta'allül ve muhalefet itdürilmemek bâbında emr-i şerîfim ricâ eylediği ecilden mukaddema virilen emr-i şerîfin /8/ kaydı bu kılındıkda İpek patriğinin iltizâmına dâhil olan Belgrad mitropolidi Mihail nâm râhib mürd olup zimmetinde /9/ iki senelik mîrî rûsûm olduğunda mâ'adâ patriğe 'â'id olan metrûkâta âhardan dahl olunmak îcâb eylemez iken /10/ Yovaņço nâm zimmî mürd-i mesfûrun re'âyâ zimmetinde olan mîrî rûsûmâtı patriğe 'â'id olan eşyasını dahî fuzûlî ahz /11/ ve kendüsi ekl ve bel' (?) ve mâl-i mîrîye külli gadr itmekle mesfûrun ma'rifet-i şer'le hesabını görölüb zimmetinde zuhûr iden iki /12/ senelik mâl-ı mîrî ve fuzûlî ahz itdüğü her ne ise şer'ile girüden tahsil olunmak bâbında emr-i şerîf ricâ ve mitropolitlik-i /13/ mezbûr iltizâmına dâhil ise berât şürûtı mücebince kânûn üzere emr-i şerîf virilmek 'arz ve telhîs olunmakla telhîs mücebince /14/ bâ fermân-ı 'âlišân emr-i şerîf virildiği der-kenâr olundukda imdi der-kenârı mücebince 'amel oluna diyü ve vech-i meşrûh üzere emr-i şerîf /15/ virilmişdür.

Fî 4 Ş sene 1123. (17. IX 1711)

[ПРЕВОД:]

С високославном зайовещију.

Зайовесѣи беоѣрадском мухафизу, везиру [није ујисано лично име]-ѣаци и беоѣрадском мули.

Садашњи ѣаѣријарх Пећи и ѣодручних неверника с мојим високославним берайом, монах Аѣанасије, ѣоднео је мом царском дивану ѣредсѣавку у којој каже да је умро монах Михајло, миѣройолиѣи Беоѣрада који је у њеѣовој надлежностѣи и да му је остѣао дужан новац од државних ресима за две ѣодине. Зимија Јованче, човек ѣоменуѣиѣи ѣокојника, бесѣравно је ѣрисвојио миријске ресиме за две ѣодине, чиме је државној мирији и њему начинио шѣѣеѣу. Сѣѣѣа моли за моју часну зайовесѣи да се без изѣоварања и омеѣања од њеѣових сѣѣвари или од судски реѣисѣированих zaloѣа наѣлаѣе двоѣодишња мирија и остѣавина ѣоменуѣиѣи ѣокојника која ѣриѣада ѣаѣријарху, а коју је ѣоменуѣи зимија незаконѣиѣи ѣрисвојио. У раније издатој часној зайовесѣи наведено да је умро монах Михајло, миѣройолиѣи Беоѣрада који је у закују ѣећкоѣ ѣаѣријарха и да му је остѣао дужан државну мирију за две ѣодине. Иако нико са сѣѣране не може да ѣѣиражује остѣавину која ѣриѣада ѣаѣријарху, зимија Јованче бесѣравно је ѣрисвојио ѣокојникову остѣавину која ѣриѣада ѣаѣријарху и ѣѣѣроѣио двоѣодишњи дуѣ од рајинских ресима. На ѣај начин оѣѣѣѣиѣи је државну мирију. Моли се за часну зайовесѣи да се судским ѣуѣѣѣ ѣреѣледају рачуни ѣоменуѣиѣи, да се уѣѣврди њеѣово дуѣовање за двоѣодишњу мирију, а да се оно шѣѣи је бесѣравно узѣѣи наѣлаѣи од судски уѣѣврђеноѣи

залоја. Представком и шелхисом изражено је да се изда часна зайовесѝ у складу с кануном, а ако је мишројолија у закују поменутоја и у складу с одредбама његовој бераѝа. Пошто је сачињен деркенар да се на основу шелхиса с високославном зайовешћу изда часна наредба, на основу деркенара је издаѝа високославна зайовесѝ у складу с шелхисом. Сада је на описани начин издаѝа часна зайовесѝ да се поштују према деркенару.

4. шабан 1123. (17. септембар 1711)

5.

Цариград, 18. септембар 1711. године

Наређење румелијском везиру и надлежним кадијама да се не дозволи узурпирање имовине Српске православне цркве које је у закују њаѝиријарха Аѝанасија.

(BOA, KK. d. 2542/02, 55)

[ФАКСИМИЛ:]

عنه

11/ روم ایل ولسنه و نصنه ملک
12/ ایلک بطریق اعلیٰ کونیه و یازده هیوز عرفیه ایلری بزره لودده بولن شریفه نصیریه لوددی
13/ لوزره قریه کلب و مستقریه وفق لودده بجه و بجه و خفلیک و جاپوزار لود و کرمه و کس و کاتون
14/ لوزره کلب بوقی لودده لسی لوزره و غزل لانی ایلری لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
15/ وفق لودده لعلک و لسی لانی خلای بزره هاکیم لسی لوزره و غزل لانی ایلری لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
16/ کله قذر لوزره کلب بوقی لودده لسی لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
17/ لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه و لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
18/ لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه و لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
19/ و جاپوزار لود و کرمه و کس و کاتون و لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
20/ قریه کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه و لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
21/ جو نصیریه لودده و لاقه مستقریه و لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه
22/ لوزره کلب بوقی لودده و لاقه مستقریه

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

Bâ-fermân-i 'âlî

/1/ Rûmîlî vâlisı [није уписано лично име] ve [није уписано лично име] kadısına hükmi ki:

6.

Цариград, 18. септембар 1711. године

Наређење везиру и кадији Београда да се не доустију повериоцима ујокоје-
ној београдској митрополији Михајла да својим појираживањима узнеми-
равају његовој наследника у служби.

(BOA, KK. d. 2542/02, 56)

[ФАКСИМИЛ:]

بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /1/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /2/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /3/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /4/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /5/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /6/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /7/
بنو و منظر دیر بیت . و نهنگه کلاه /8/

[ТРАНСКРИПЦИЈА:]

Bâ-fermân-i 'âlî

/1/ Belgrad muhâfızı vezîr [није уписано лично име] Paşa'ya ve kadısına hüküm ki:

/2/ Belgrad ve tevâbi'i keferesi üzerlerine ivladıkā olan [није уписано лично име] nâm râhib Dîvân-ı Hümâyûnuma 'arz-ı hâl idüp bundan akdem /3/ Belgrad ivladıkası Mihail nâm râhib mürd olup ba'zı kimesnelere deyni olmağla mesfûrun deynina kefil olmayup /4/ aslâ 'alâkası yoğiken mürd-i mesfûrun dâyinleri mücerred sen yerine mitropolid olduk mürd-i mesfûrda olan akçeleri /5/ senden aluruz diyü hılâf-ı şer'-ı şerîf ta'aruz ve rencide eyledükleri ve bu bâbda yedinde fetvâ-yı şerîfesi olduğu bildürüp /6/ hılâf-ı şer'-ı şerîf ve mugâyır fetvâ-yı münif ol-vec-hile rencide itdürilmeyüp te'addîleri men' u def' olunmak bâbında emr-i şerîfim /7/ ricâ itmeğin imdi fetvâ-yı şerîfesi mücebince şer'le 'amel oluna diyü sâdır olan fermân-ı 'âlî mücebince vech-i meşrûh üzere /8/ emr-i şerîf virilmiştir.

Fî 5 Ş sene 1123. (18. IX 1711)

[ПРЕВОД:]

С високославном зайовещћу.

Зайовесїй беоїрадском мухафизу везиру [није уїисано лично име]-їащи
и кадиїи.

Монах њо имену [није уписано лично име], владика [sic!] Београда и неверника у подручним местима, послао је на мој царски диван представку у којој каже како је пре неког времена умро монах Михајло, [ранији] владика [sic!] Београда. Он је неким људима остао дужан [новац], а за поменутих дугове није било јемства. Иако никаквих истраживања није било, повериоци поменутог покојника му говоре „Једноставно, ти си дошао на његов митрополијски положај, од тебе ћемо најлакшији његов дућ”.

Поседује часну фејву да су ова ометања и насиља иројивна часном шеријају и иражи моју часну зајовесћ да се забрани и сиречи њихово насиље и не дозволи његово узнемиравање, које је иројивно часном шеријају и сујројно узвишеној фејви. Сада се издаје часна зајовесћ у складу с објављеним ферманом, у којем се каже да треба да се поштују праведно у складу с часном фејвом.

5. шабан 1123. (18. с^ей^те^мба^р 1711)

7.

Цариград, 18. септембар 1711. године

Наређење кадији Пожаревца да се њаџиријарху Аџанасију омоћући ѡпреузимаће оџавине уџокојене монахиње из Пожаревачкој кадилука.

(BOA, KK. d. 2542/02, 56)

[ФАКСИМИЛ:]

میراج

1/1 میراج فی قسمة ملک
 1/2 چه در این آیه و توالی بطریق زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/3 تمام بنده و خلق و مخلوق و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/4 حال قبیله و بنده و خلق و مخلوق و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/5 بطریق غرض از قضا و قدر و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/6 موقوفاتی و کلیات و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/7 بطریق نظری و عملی و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/8 از طریق نظر و از طریق خلق و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/9 از طریق بنده و از طریق خلق و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/10 بر این بدین و از طریق بنده و از طریق خلق و روزی که زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/11 زنده امانت نامی را می بیند و بوله هیند و حال استیغاث بنده نظر
 1/12 و در این قسمة ملک

İmdi sen ki vezîr-i müşârunileyhsin /7/ işbu emr-i şerîfim varduğı gibi patrik mesfûrî ve mîrî rûsûmât cem‘ iden mesfûr Yovanço zimmîyi bi-eyyi-hâlin ahz ve irsâl /8/ olunan mübâsire koşup mîrî ile hesâbları görölmek için bu tarafa ihzâr itdürilmek üzere emr-i şerîf virilmek ‘arz ve telhîs /9/ olundukda telhîs mücebin-ce ‘amel olunmak bâbında sâdır olan fermân-i ‘âlî mücebince bin yüz yigirmi dört senesi Saferî’nin onuncu günü emr-i şerîf /10/ virilmiştir.

/11/ Mâlîye tarafından ihzâr için emr-i şerîf virilmiştir.

Fî 10 S sene 1124 (19. III 1712)

[ПРЕВОД:]

С високославном зайовешћу.

Зайовесї београдском мухафизу, везиру [није уйисано лично име] и кадијама Београда и [није уйисан назив кадилука] и [није уйисан назив кадилука].

Монах Аїѡанасије, ѡаѡиријарх неверника обласѡи Пећи и ѡдручних мекѡи има обавезу да ѡлаћа ѡдишњи одсек од 70.000 акчи. Због неѡлаћеног одсека за 1122, 1123 и 1124 ѡдину државног благајни дуђује 210.000 акчи. Неко лико ѡуша уѡућивана је часна заѡвест ѡ захѡвом да се ѡредају државни ресими које дуђује раја. Зимѡја Јованче из Београда није сакуѡио од раје и ѡредао ми [ове ресиме], већ је речено да их је ѡѡпрошио. Сваковрсним изѡворима и одлаћанима избегавао је ѡлаћање. Пошѡио је због увида у сѡање мирѡје и њихових рачуна неоѡходно да буду доведени овамо, ѡи који си ѡреѡменуѡи везир, чим сѡиѡне ова часна заѡвест ухайси ѡменуѡи ѡаѡиријарха и сакуѡљача државних ресима, зимѡју Јованчеѡи и ѡщаљи их у ѡрайњи мубацира. Будући да је ѡредсѡавком и ѡелхисом ѡражена часна заѡвест да се ѡщаљу овамо ради увида у сѡање мирѡје и њихових рачуна, 10. сафера 1124. ѡдине је, у складу с [раније] објављеном високом заѡвешћу, издаѡа часна заѡвест да се ѡсѡѡи у складу с ѡелхисом.

Финансијска ујрава издала је часну зајовесті за ıривођење.

10. сафәр 1124. (19. март 1712)

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

PhD NEBOJŠA S. ŠULETIĆ
Institute for Balkan Studies SASA
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

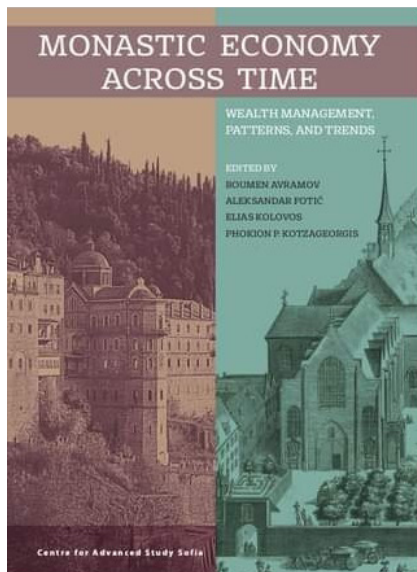
THE DEBT OF PATRIARCH ATHANASIOS (1711–1712)

SUMMARY: After Belgrade Metropolitan Mihajlo's (1704–1711) death, his creditors tried to charge their invested funds and interest from the two later metropolitans of Belgrade, Parthenius (1711–1713) and Moses Petrović (1713–1718). On the other hand, the late bishop's son-in-law, a certain Jovanče, kept the inheritance of the deceased bishop and thus violated the privileges of the patriarch. Protecting the church's property, Serbian Patriarch Athanasius I (1711–1712) presented these two cases before the Kadi of Belgrade and submitted several

petitions to the central government in Istanbul. While litigating with the late bishop's creditors, Patriarch Athanasius I failed to settle his tax obligations to the state for three fiscal years, jeopardizing the Serbian Church autocephaly. The appendix presents the content of eight orders issued by the financial administration in Istanbul in connection with this case.

KEYWORDS: Serbian Orthodox Church, Patriarchate of Peć (Ipek), Serbian Patriarch Athanasius I, Belgrade Metropolitan Michael, Belgrade Metropolitan Moses Petrović, church debts

Roumen Avramov, Aleksandar Fotić, Elias Kolovos, Phokion P. Kotzageorgis (eds.), *Monastic Economy Across Time: Wealth Management, Patterns, and Trends*, Centre for Advanced Study, Sofia 2021; 317 p.

Овај зборник настао је кроз сарадњу више од тридесет стручњака из једанаест земаља на радионицама које су између 2016. и 2019. године организовали Центар за напредне студије у Софији (*Centre for Advanced Study Sofia*, CAS) и Центар за управљање и културу у Европи (*Centre for Governance and Culture in Europe*, CGCE) на Факултету за хуманистику и друштвене науке Универзитета Сен Гален (*School of Humanities and Social Sciences in the University of St. Gallen*). У његовој изради учествовали су историчари, социолози и економисти, проучавајући теме из економског живота манастира у Источној и Западној Европи, од позне антике до савременог доба. Вредност зборника огледа се у томе што се у њему приказује развој манастирских економија у два дела Европе, која су имала различит историјски развој. Док су се на западу манастири прилагођавали захтевима капиталистичке економије, манастири на истоку су, након османског освајања ушли

у оквире исламског друштва и економије. Зборник се, поред увода, састоји од шеснаест радова, који су подељени у пет тематских целина: “Wealth Management: Real Estate”, “Flow of Funds and Governance”, “Dealing with Finance”, “Vis-à-vis the Secular Power” и “Contemporary Monasticism”.

У уводу “Does Monastic Economy Matter?” уредници су отворили неколико важних истраживачких питања у вези с економијама манастира, њиховом структуром и начином управе. Димитриос Калпакис у чланку „Beyond the Borders: the Vital Space of Byzantine Athos” дао је географски преглед поседа Свете Горе, пре османских освајања. Стварање овог економског простора аутор види као средство за ширење утицаја атонских манастира изван полуострва. Изнео је хипотезу да су манастири значајно допринели очувању демографских структура на том подручју, јер су пружали економску и правну помоћ локалном становништву. Рад Стилиани Н. Лепиде “Transactional Activity of Kykkos Monastery (Cyprus) in the Sixteenth and Seventeenth Centuries” настао је на основу анализе извора о купопродајним активностима манастира Кикос, најугледнијег манастира на Кипру након османског освајања. Ауторка анализира питања наслеђа, цена, спорова и нерегуларности које су се јављале приликом куповине и продаје некретнина. Престон Перлус у раду “Urban Catholic Monasteries and Urban Growth in the Eighteenth-Century European Cities” истражује економије манастира у урбаном простору Париза, Лиона и Бордоа током епохе просветитељства и непосредно пре избијања Француске револуције. Аутор прати како су манастири од средњег века до XVIII столећа постепено освајали простор у градовима и око градова. Један од главних закључака у овом раду јесте да су манастири у градовима живели од издавања објеката, што им је доносило изузетно високе приходе. Александар Фотић у поглављу “How to Run a Big Monastic Çiflik: the Case of Hilandar’s

Bulgar Metochion in Karviya (Kalamaria) Sixteenth-Seventeenth Centuries” анализира како је функционисао један манастирски читлук или метох, кроз пример тзв. „Бугарског метоха” у селу Карвија (данас Неа Силата), економски најзначајнијег метоха манастира Хиландара у доба османске власти. Аутор закључује да је манастирски метох функционисао као живи организам који је био подложен променама у зависности од економске ситуације манастира, у непрекидном контакту с представницима османске власти, као и с локалним становништвом. Фокион П. Коцагеоргис у раду “Crisis and Survival of the Athonite Monasteries during the Seventeenth and Eighteenth Centuries” указује на привидне контрадикторности у економском понашању манастира Свете Горе у периоду 1580–1820, будући да извори говоре о томе како су манастири, с једне стране били у дуговима и продавали поседе, док су с друге стране куповали некретнине. Аутор наводи различите начине на које су манастири стицали и губили поседе, и закључује да су се термини „куповина” и „продаја” углавном односили на закуп земљишта, што је била уобичајена пракса у Османском царству. Георге Лазар у раду “Between Piety and Economies” бави се приходима и расходима манастира Нучет у Влашкој, у данашњој Румунији, у периоду од 1731. до 1739. године. Аутор показује да је манастир највише прихода остваривао продајом алкохолних пића, најпре вина, а затим и ракије, док је, с друге стране, највише новца издвајао за плаћање пореза држави. Константинос Јакумис је у раду “Monastic Financial Management in the Provinces of the Patriarchate of Constantinople (1867–1873)”, анализирао финансијско пословање манастира у митрополијама Дринопољ и Бирокастра у северној Албанији и закључио да је православна црква утицала на унапређење економије у тим областима. Лидија Котовану у раду “Orthodox Monasteries as Banks”, упоређује банкарско пословање православних и католичких манастира у средњем веку и раној модерној епохи. Ауторка закључује да су се грчки трговци, који су преузели функцију заштитника грчке православне цркве, током периода османске владавине повезали са италијанским банкама и да су одиграли значајну улогу у стварању грчке националне државе. Андреас Бурутис у чланку “Assets, Interest and National Preferences” испитује однос манастира Свете Горе и грчких банака почетком двадесетог века. Аутор разматра

пословну сарадњу манастира Свете Горе и Митиленске банке из Солуна, пре него што је ова банка, услед великих економских и политичких потреса банкротирала. Бурутис истиче да су се у вођењу финансијских послова манастири највише ослањали на грчке банке. Брајан Хефернан је у раду “Nuns’ Funds” на основу анализе пословања манастира Света Ана у Холандији, од његовог оснивања 1874. до 1925. године, приказао развој и живот женских манастира у Западној Европи. Аутор је показао да је највећи приход у ове две године стизао од донација. Нагласио је да је то била пракса и у ранијим периодима. Аутор закључује да је овај манастир допринео очувању стабилне економије региона у којем се налазио. Елиас Коловос у поглављу “Monasteries, Economy, and Politics in the Orthodox World from Medieval to Modern Times” расправља о значају земљишних поседа за православне манастире од касне антике до модерног доба. Истиче да су манастири могли да уживају одређену економску стабилност и обезбеде континуитет у преживљавању, чак и у кризним временима, јер су поседовали тзв. „симболички капитал”. Нагласио је улогу државе у функционисању манастира, упоредивши случај конфискације земљишних поседа у Енглеској и Османском царству у XVI веку. Антоан Руле у раду “The Economics of Patronage in Western Catholic Nunneries (Sixteenth-Eighteenth Century)” бави се урбаним женским манастирима у Шпанији, Француској и Мексику у периоду XVI–XVIII века. Аутор проучава улогу патрона у западном хришћанству генерално, али и детаљније кроз анализу рада женских манастира. Михалис Михаел у раду “The Church of Cyprus and the Transition from Ottoman Rule to British Modernity” прати успостављање британске власти на Кипру у постосманском периоду и њен утицај на кипарску цркву. Иако је нова управа довела до смањивања политичке моћи епископа, као политичких предводника пастве, Грчка црква се прилагодила новим околностима и опстала као кохезивни национални фактор грчке заједнице на Кипру. Даниела Калканциева у раду “The Monastic Economy of the Bulgarian Orthodox Church Between the Two World Wars” бави се економским односом између државе и цркве између два светска рата. Такође, анализира утицај Првог светског рата на живот манастира у Бугарској, као и доцнију модернизацију манастирске економије. Изабел Депре се у чланку “Female

Orthodox Monasticism, Ecology, and Productivist Capitalism” бави женским православним монастицизмом крајем XX и почетком XXI века, на основу упоредног сагледавања пословања два манастира, Ормилије из Грчке и Солана из Француске. Ауторка расправља какав је однос имало православно хришћанство према еколошким питањима, према духовности и економији. Изабел Жонво у раду “Does Monastic Economy Still Matter?” истражује економије савремених католичких манастира на основу анализе тридесет два манастира у Француској, Италији, Белгији, Немачкој, Аустрији, Чешкој и Пољској између 2004. и 2019. године. Обрађује питања различитих модела манастирске економије, те учешће манастира у секуларној еко-

номији, као једне врсте алтернативе главним развојним правцима.

Упоредна историја манастирских економија на истоку и западу Европе до сада није била предмет научних студија, што овом зборнику даје посебну вредност. Суочавајући се с веома сложенем темом, аутори су дали неке одговоре, али су и отворили бројна питања чије решавање захтева даља истраживања.

Ма Сџефан Сџојагиновић
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü
Turkey

UDC 271.222(497.11)-754(497.115 Prizren)(091)(049.32)

Призренска бојословија: животи, мисија, дојринос: 150 година од оснивања (1871–2021): зборник радова; уредили: Александра Новаков, Валентина Питулић, Дејан Ристић; Богословија Свети Кирило и Методије и Матица српска, Призрен – Нови Сад 2021, 571 стр.

Зборник *Призренска бојословија: животи, мисија, дојринос: 150 година од оснивања (1871–2021)*, представља разнолику скупину радова, са широким спектром тема.

Зборник се може поделити на три веће групе радова. Прве две групе радова су о значајним личностима и о историји и значају школе. Трећу чине радови посвећени ширем аспект сагледавања живота, историје, културе и наслеђа на Косову и Метохији. Поред ових, додатак представљају сведочанства о обнови рада школе 2011. године, као и деценији успешног и нимало лаког рада у Призрену данас. Они су представљени кроз текстове професора и некадашњих ученика. У делу о значајним личностима незаобилазан је лик и дело Симеона Андрејевића Игуманова и Ивана Степановича Јастребова. Поред тога, представљен је извесан број личности, које су оставиле неизбрисив траг на живот ове црквено-просветне институције. То су, пре свега, њени ученици и професори, који су касније били на важним дужностима, а значајни су за цео српски народ и цркву.

Радове о Сими Игуманову представили су Зорица Пелеш, Ивана Женарју Рајевић и Оливера Радић. Игуманов је представљен са различитих становишта. Иако је о Сими Игуманову доста написано, ови радови одишу свежином приступа и новим информацијама које сазнајемо о овом добротвору. Посебно

је занимљиво сагледати Симину личност кроз перспективу говора ректора Стеве Димитријевића, који нам је представила Зорица Пелеш. Његов рад као добротвора видљив је на основу сачуваних богослужбених књига које је храмовима по Метохији приложио (у раду је наведено да их је до данас сачувано 16), што је била тема Оливере Радић.

Одмах након ктитора Симе Игуманова, представљени су лик и дело његовог савременика, руског конзула у Призрену – Ивана Степановича Јастребова. О улози коју је имао у оснивању богословије, а још више данашњој важности његових записа усмене културе и традиције нашег народа под Турцима, писала је Валентина Питулић. Значај записа Јастребова тема је рада и Бошка Сувајића, који је своје тежиште усмерио на објашњење важности проучавања ових записа у XXI веку.

Поред наведених, у зборнику су представљене и друге значајне личности које су себе утале у постојање богословске школе на Бистрици. Пре свих, то су српски патријарси Гаврило, Павле и Иринеј. Текст у зборнику посвећен је личности патријарха српског Гаврила (Дожића), који је био ђак ове богословије. Митрополит Амфилохије подвукао је да су дани проведени у Призрену и косовско-метохијским светињама, били посебно важни за формирање личности будућег патријарха. Тежак живот под Турцима и стални проблеми који су касније пратили Гаврила (Дожића), учинили су од њега човека стамене и непоколебљиве вере, спремног да, ако је потребно, и страда на корист цркве и народа.

Врло драгоцен рад у овом делу зборника представља текст вишедеценијског ректора и професора богословије, протојереј-ставрофора Милутина Тимотијевића, посвећен патријарху Павлу и његовом односу са богословијом, будући да је патријарх Павле као епископ рашко-призренски, нешто више од 30 година провео у Призрену. Како Тимотијевић наводи, духовни живот богословије у Призрену може се поделити на два периода: до, и после патријарха Павла. Још један рад посвећен је патријарху кога је изродила богословска школа у Призрену. Реч је о блаженопочившем патријарху Иринеју (Гавриловићу). Овај рад приредио је ђакон Будимир Кокотовић. На основу богате архивске грађе, аутор је осликао лик младог Мирослава, касније Иринеја, као врлог богословца. Исцрпно и поступно приказао је пут од ученичке

клубе у богословији до свештеног трона Светог Сава у Пећкој патријаршији.

Професор Православног богословског факултета Универзитета у Београду Владислав Пузовић, представио је научни рад проте Стевана Димитријевића, једног од најзначајнијих ректора богословије. Будући да су многи писали о проти Стевану, у раду је представљен мање обрађивани део, теме којима се овај велики прегалац и први ректор Богословског факултета у Београду, бавио током свог плодног рада. У његов научни опус спадају радови српско-руске, светосавске, хиландарске тематике, као и теме из историје с почетка двадесетог века. Поред објављених дела проте Стеве, аутор је анализирао и његову рукописну заоставштину.

Посебну пажњу заслужује рад „Петар Костић и Горанци“, аутора Зеџира Зурапија. Аутор првенствено говори о Горанцима и њиховој борби да се, упркос многим проблемима, одрже и очувају свој језик и аутохтоност. Тежиште рада је на представљању ректора богословије Петра Костића и његовом горанском пореклу. Доприносом још једног значајног ректора богословије, архимандрита Илариона (Весића), бавио се Славиша Недељковић. Аутор је живописно осликао лик ученог младог архимандрита и ректора Илариона, који је, поред највиших квалификација за ову службу, поседовао и изражено родољубље, жељу да просвећује омладину, као и велику личну храброст.

Посебно место међу радовима у Зборнику заузима рад Александре Новаков, који говори о богословима који су примили мучнички венац, те су на тај начин остали доследни призиву од Бога и вери, коју су током богословских дана у Призрену веру учинили непоколебљивом. Историјско искуство сведочи да живот у Призрену вековима није био лак, баш као што није ни данас. Према наводима ауторке, број оних коју су страдали за веру, је око стотину ученика, што значи да је сваки четврти ученик током владавине Османлија живот завршио насилном смрћу. Представљени су likови младића, монаха и свештеника, који су живот положили бранећи своју веру, свој народ и отаџбину. Веома је важно да данашњи ђаци у Призрену знају имена макар оних који су већ убројани у календар цркве. Делује као да нема страстишта, а да тамо није био неко од ученика или наставника богословије у Призрену. Како се богословија у Призрену носила са околностима Првог

светског рата, тема је рада Владана Виријевића. Представљајући период тек ослобођеног Призрена од Турака, аутор наводи да се предосећао нови талас немира. Будући да је Призрен географски удаљен од места где су се одиграле прве значајне битке у Великом рату, то се овде до 1915. године нису посебно осећале последице рата. Тежина бугарске окупације, хапшење ректора и професора, протеривање ученика и бесрамно пљачкање добара школе, врло упечатљиво је представљено у раду. Иван Ристић бавио се питањем „Свакодневног живота ученика призренске богословије између два Светска рата”. На основу доступне архивске грађе и других сведочанстава, аутор је дошао до закључка да је свакодневни живот у богословији био веома динамичан, али су ту динамику врло често карактерисале друге друштвене околности – тескоба новог почетка након Првог светског рата, немаштина и друге околности. Поред тога, у раду су наведене значајне ваннаставне активности у богословији, пре свега, уређивање часописа *Пасиџир* и рад литерарне друштвине „Растко”, чији је задатак био да утичу на интелектуални развој младих богослова.

Тема рада ауторке Радмиле Тонковић је веза богословије и избеглица из Русије. Према подацима ауторке, не постоји ниједна средња школа на територији Косова и Метохије у којој није предавао неко од избеглих Руса. Међу бројним значајним именима која су наведена у раду, потребно је истаћи бар два. То су архиепископ Тихон (Троицки), некадашњи предавач ове школе, који је касније служио у чину епископа под окриљем Руске заграницне цркве у Сједињеним Америчким Државама. Друга личност је митрополит Јован (Кухтин), ученик, потом наставник богословије, који је касније постављен на дужност другог по реду поглавара Православне цркве Чешке и Словачке. Емигранти из Русије у многе су допринели и да у Призрену заживи и развије се хорско појање.

Управо хорском певању ученика богословије у периоду између два светска рата, посвећен је рад професорке Биљане Љ. Мандић. Она је описала околности у којима је дошло до формирања првих хора, као и до оснивања певачког друштва „Цар Урош” 1885. године. Неизбрисив траг хорском певању на територији Епархије рашко-призренске дали су емигранти из Русије, који су донели нову енергију и умеће у области црквеног хорског певања.

Утицај политичких прилика на Косову и Метохију у периоду од 1968. до 1990. године на стање у Епархији рашко-призренској и у богословији, представља тему рада Петра Ристановића. Аутор је приказао ситуацију агресивне албанизације друштва на Косову и Метохији, као и њено одсликавање на свакодневни живот, стање и односе у Призрену, па и целу епархију. Указујући на разне врсте притисака, аутор је мишљења да је њихов циљ био да се богословија у Призрену што пре угаси, а да се српска заједница у Призрену што лакше оспе и умањи. О начину представљања богословије у Призрену у црквеном гласилу *Православље*, писао је протођакон Дамјан С. Божић. Кроз призму објављиваних текстова о активностима, личностима и разним јубилејима ове школе, пружио је слику медијске заступљености богословије и истакао је улогу коју је ова школа имала на пољу просвете и духовности.

Рад презвитера Ђорђа Стојисављевића носи назив „Призренска богословија – крстосна наставница светосавске просвете”. У њему су представљени просветни потенцијали богословије на примеру Епархије бачке и њених клирика, бивших ученика ове школе.

Период од 1999. године до 2021. заузима посебно место у животу и раду богословије. Текстом Живојина Ракочевића осликан је начин на који се град Призрен, за Србе који су ту остали након повлачења српске војске, свео на границе комплекса богословије. Аутор кроз сећања песнички описује бројне личности које је затекао тамо, и указује на начин на који су се оне носиле са новом реалношћу. На претходни рад се надовезује текст Стефана Радојковића „Улога богословије Св. Кирила и Методија у опстанку Срба са Косова и Метохије (1999–2004)”. Он говори о животу у Богословији у том периоду, и како је суживот различитих народа приказан у страној и домаћој јавности. Користећи доступне извештаје и записе, аутор је указао на чињеницу да Богословија у Призрену представља симбол непрекидности опстанка и трајања.

Након јуна 1999. године богословија је наставила да постоји у Нишу. Иако у почетку у тешким околностима, наставила је да баштини дух и традицију старог Призрена. Врло су важна сведочанства презвитера Дејана Крстића, професора Богословије Св. Кирила и Методија у Нишу, сведока свих тешких

догађаја са којима се ова школа суочила после евакуације из Призрена.

Десетогодишњи рад обновљене школе у Призрену заснован је на несребичном залагању епископа рашко-призренског Теодосија и подвигу професора, родитеља и богослова. Све њих карактерише неугасива жеља да се мирно и достојанствено живи и ствара на Косову и Метохији. О делатности обновљене богословије у Призрену сведоче текстови Дејана Ристића, који пише о химнографском стваралаштву професора и ђака, о црквеном и народном појању, и Велимира Михаиловића, који на својеврстан начин представља омаж свим ученицима и наставницима богословије који су учествовали у Великом рату.

Рад професора Географског факултета Универзитета у Београду, Милутина Тадића, описује пројекат сунчаног часовника на згради богословије, који је један од симбола обновљене школе. Аутор објашњава принцип рада и пројектовања сунчаног часовника, како на бројним здањима српских цркава, тако и сата у Призрену.

Посебну категорију чине текстови великих јерараха наше цркве, као и радови у којима су представљена шира разматрања трајања и стварања нашег народа на Косову и Метохији. Ту су и конкретна упутства младим богословима у Призрену.

Пре свих, поменимо разговор блаженопочившег патријарха Иринеја са професорима и ученицима богословије. Важно је истаћи да текст представља транскрипт сусрета садашњих професора и ученика са некадашњим учеником, професором и ректором. Текст је значајан пошто открива моменте из свакодневног живота ђака и професора ове школе у, ни мало лаким и оскудним временима. Други прилог од посебног значаја припада блаженопочившем епископу Атанасију

Херцеговачком. Насловљен је „Свети Јустин Ћелијски, професор богословије у Призрену, сав је био благовест и благовесник”. Реч је о предавању о великом оцу наше цркве новијег времена и професору богословије у Призрену – Светом Јустину Ћелијском.

Поменимо и радове Јована Делића „Литије – ненасиљем у одбрани светиња” и Ивана Негришорца „Косово је српски Зид плача и домострој спасења”. У њима аутори осликавају смисао и значај Косовског завета, посебно данас, када се релативизује сам завет. Стога се они обрађају младим богословима у Призрену, као узору свој српској омладини, дајући им савете за истрајавање у аутентичности крстоваскрсног завета.

Рад епископа западноамеричког Максима „Зеница рањеног ока и гнездо незападне лепоте” посвећен је повезаности уметности и богословља, а у оквиру незападне лепоте косовско-метохијских светиња. Владика опомиње професоре и ученике богословије, а преко њих и све остале, да „призренски богослов, живећи крај све проређенијих светиња, чува не само своје светиње, него и [светиње] читавог просвећеног човечанства”.

Зборник текстова поводом јубилеја 150 година постојања богословије и 10 година обновљеног рада у Призрену, обогатује, како знање о овој школи, тако и о значајним личностима, њеним професорима и ученицима. Одсликава дух истрајности и борбености, који карактерише наш народ, да се „на страшном месту” стоји усправно и постојано, а посебно народ на Косову и Метохији. На тако деловање позива и све нас.

Мсп Исидор Јаџогић, јеромонах
Српска православна богословија
Св. Кирила и Методија, Призрен
isidor.jrm@gmail.com

UDC 271.222(497.11)-722.52:929 Popović G.(049.32)

Владика Гаврило Појовић – Мемоари, прир. Петар В. Крстић, Миле Станић. Државни архив Србије, Београд 2022, 347 стр.

У издању Државног архива Србије прошле године је објављена занимљива књига специфичног карактера. Са формалне тачке гледишта ради се о критичком издању архивске грађе коју ова установа чува у својим де-

поима. Овим издањем читаоцима је омогућен увид у интегрално дело једног аутора, који је највероватније имао и намеру да његов рукопис у неком тренутку буде објављен. У питању су сећања, односно *Мемоари* бившег

владике шабачког Гаврила Поповића (Баја, 1811 – Београд, 1871). Рукопис није сачуван у целости, а у деловима који су доспели до нас описани су догађаји од 1834. и доласка Гаврила у Београд, до 1868/69. године када је, тада већ бивши владика, марљиво претакао своја сећања у писану реч. *Мемоари* као целина били су непознати широј јавности али су их у прошлости користили поједини историчари и књижевници. Београдски прота Александра Илић користио је делове овог рукописа за писање сопствених сећања објављених у Београду 1931. године под насловом *Моји доживљаји*. Рукопис је једно време био и у поседу историчара и академика Стојана Новаковића, који је његов највећи део добио од поменутог прота Илића, а мањи део од политичара Косте Н. Христића. Новаковић је тако сабране делове аутографа предао Државној архиви 1910. године, где се и данас чувају.

Гаврило Поповић, световним именом Георгије/Ђорђе, био је родом Бачвинин и у Србију је прешао 1834. године, пошто је већ завршио Богословију у Сремским Карловцима. У Србији је ушао у ужи круг сарадника митрополита Петра Јовановића, релативно брзо је напредовао у црквеној хијерархији и уклопио се у високо друштво српске Кнежевине. Предавао је на Богословији у Београду, где је једно време био и ректор (1856–1859). За владiku у Шапцу постављен је 1860. и ту живео све до принудне оставке 1866. године.

Био је одличан познавалац права и историје, активан сарадник Друштва српске словесности (претече Краљевске академије наука) и аутор је многих научно-просветних дела и уџбеника. Био је познатик многобројних припадника српске елите, добро упућен у актуелна збивања у Кнежевини Србији али и као врстан познавалац геополитичких прилика склон ширем схватању политичких процеса. Његови мемоари су, стога, изузетан извор за проучавање, како унутрашње тако и спољне политике Србије половином XIX века.

Рукопис сећања, који је владика Гаврило Поповић саставио око 1868/69. године, није сачуван у целости. Са формалне тачке гледишта он се састоји од четири целине, писане на различитој хартији са стилским одступањима. Данас недостају одређени делови, попут насловне стране рукописа или појединих листова, тако да су читаоци лишени континуираног излагања или логичног завршетка. Језички се Гаврило Поповић није у потпуности придржавао норматива предвуковског или вуковског правописа. Користио је архаичне изразе, многобројне туђице (углавном појмове пречанског порекла), или се није доследно придржавао одређених правила. Како би за читаоце текст био прихватљив и лако разумљив, приређивачи *Мемоара*, Петар В. Крстић, научни саветник у Историјском институту у Београду и Миле Станић, архивски саветник у пензији, имали су нелак посао да га у потпуности прилагоде савременом правопису. Приређивачи су четири физичке целине аутографа ставили у хронолошки ред дајући им статус поглавља у објављеном делу. За мање познате појмове и готово све споменуте личности дали су кратка објашњења и податке у 549 напомена. Књигу су обогатили факсимилима појединих листова рукописа, сликама владике Гаврила и познатих људи и места које се у делу помињу. Као корисна допуна одвојено су представљена и документа из фондова Државног архива Србије која се односе на самог владiku у периоду од његове оставке до смрти.

Концепт критичког издања *Мемоара* у основи прати хронолошки ред појединих сачуваних целина рукописа. Приређивачи су у „Предговору” (7–14) читаоцима у кратким цртама представили лик и дело Гаврила Поповића, наводећи најбитније податке из његовог живота, скраћену библиографију објављених радова, као и мишљење савременика о њему. У делу „О *Мемоарима* владике

Гаврила Поповића” (15–22) описали су историјат рукописа, његов утицај на друге књижевнике и дела, сажет садржај свих целина и анализу језичких карактеристика оригинала. Прво поглавље, које представља највећу сачувану физичку целину, означено је од стране приређивача римским бројем један – „I” (23–213). Текст почиње у сред реченице чији је почетак изгубљен, без одговарајућег увода, и описује ауторов долазак пред здање Митрополије у Београду. У наставку се Поповић бави описивањем стања у земљи и у Српској цркви наглашавајући проблем сиромаштва, неразвијености, необразованости али и корупције, непотизма као и мањка политичке и опште културе из визуре Гаврила Поповића; Србија је тада била веома неразвијена земља под аутократском владавином кнеза Милоша Обреновића. Описујући затим дешавања око Сретењског и Турског устава, Милетине буне, абдикације кнеза Милоша и прве владавине кнеза Михаила Обреновића, Катанске буне, владавине уставобранитеља и кнеза Александра Карађорђевића, Светоандрејске скупштине, друге владавине кнеза Милоша и Михаила Обреновића; аутор анализира испреплетеност унутрашње и спољне политике Србије у то време. Поповић наглашава незадовољство међу елитом, па и у самој кнежевој породици, Милошевом аутократијом и уплитањем великих сила у тај сукоб. Описује улогу појединих личности у политичком животу земље, попут Томе Вучића Перишића, стављајући акценат на подељеност друштва, странчарење, заверенички менталитет и освелољубивост као типичне појаве. Већ на самом почетку *Мемоара*, јасно се могу идентификовати два битна сегмента у ауторовом поимању друштвено-политичких прилика у Србији који ће играти кључну улогу у тумачењу свих дешавања до краја дела. Поповић, као угарски Србин, наглашава да је у друштву Кнежевине Србије постојао одређени анимозитет према Пречанима који су се доселили у Србију. Културолошке и образовне разлике су, према ауторовој перцепцији, понекад изазивале неповерење, завист и отворени антагонизам према Србима који нису били родом из Кнежевине. Пречанима је замерано да заузимају високе положаје по аутоматизму и да се староседеоцима због њих не пружа одговарајућа шанса. Поповић, и сам Пречанин, у више наврата је описивао како је наводно испаштао због таквих ставова, да је спречаван у напредовању

и да је намерно игнорисан приликом битних одлука. У тесној повезаности са оваквом перцепцијом стварности и сопствене улоге у друштву, која се рефлектује поводом значајног броја описаних дешавања са ауторовим учешћем, стоји и сегмент утицаја великих сила, пре свега Русије, на збивања у Србији. Поповић веома отворено испољава негативан став према утицају руске дипломатије на српске интересе и унутрашњу политику. Тврди, на пример, да је Русија била одговорна за укидање Сретењског устава, да је наговарала кнеза Михаила на подршку устанку у Нишу, наговарала кнеза Александра да отвори нови фронт на Балкану за време Кримског рата, да је затим, чак припремала и његово убиство и потпомогла његов пад на Светоандрејској скупштини 1858. године итд. Посебно се у склопу описа дешавања у Цркви може јасно разазнати ауторов негативан став према наводном утицају руског образовања на свештенство. Према његовом мишљењу сви богослови који су образовање стицали у Кијеву били су слабог знања, али су истовремено били веома активни и продорни у црквеним круговима. Из исте перспективе посматра и митрополита Михаила Јовановића, са којим није никада изградио добре односе и којег је кривио за своје многобројне недаће, укључујући и присилно давање оставке. Митрополит Михаило је представљен као необразован и сујетан човек, који је на положај дошао искључиво захваљујући подршци Русије, покровитељице кнеза Милоша за повратак на власт 1858. године. Сопствено уздигнуће у високо достојанство владике шабачког 1860. године презентовао је као посве логичан развој своје каријере које је управо митрополит замало осујетио да није било снажне интервенције кнеза Михаила у његову корист. Сукоби и нетрпељивости са митрополитом Михаилом наставили су се и у наредном периоду, за шта аутор у потпуности окривљује поглавару Српске цркве. Скандал око узимања мита, због којег је био присиљен да поднесе оставку на владичански престо 1866. године, Поповић оправдава општим стањем у Цркви која је огрезала у корупцији, лошим управљањем и наводно аутократским вођством митрополита Михаила, али и лошим српским обичајима и немаштином. Стање у Српској цркви, аутор је описао као жалосно, критикујући недостатак школованих свештеника, велики утицај политике, међусобно неповерење и странчарење. Оп-

ште политичке прилике у Србији и поједине догађаје скоро увек је посматрао у контексту политике великих сила, често оптужујући српску елиту да је сама тражила уплитање страних држава у унутрашње ствари Србије како би се победили политички противници. И у таквим случајевима акценат је стављао на руски утицај, док се, на пример, енглески помиње само узгред, а о хабзбуршком се не може сазнати готово ништа, као да није ни постојао. Актерима на политичкој сцени често је замерао претерану уображеност, велике амбиције, а слабе способности као и недостатак осећаја за лојалност или заједништво. Због тога је већину личности у политичком и црквеном животу Србије владика Гаврило описао у негативном светлу, с изузетком митрополита Петра и кнеза Михаила. Кнеза Милоша, Вучића Перишића и још неке друге је окарактерисао као неуге и веома бахате личности, готово луде људе које је на крају појела сопствена сујета. Митрополита Петра описао је као слабашног и непродорног, али истовремено мудрог, и доброг срца. Кнез Михаил је презентован на амбивалентан начин. Поповић га је представио као свог ментора и заштитника који га је чувао од митрополита Михаила и других противника. Дивео се Михаиловој политици, стремљењу ка „великој ствари”, односно пројекту националног ослобођења на Балкану који је, нажалост, прекинут трагичном смрћу кнеза у атентату 1868. године. Однос владике Гаврила са српским кнезом се нагло погоршао због скандала око мита. Кнез Михаил је, наводно, почео да избегава владика, лишавајући га заштите и помоћи, што је на крају довело до његове присилне оставке и одласка у манастире, као својеврсног добровољног изгнанства.

Кнез Михаил је централна фигура излагања у знатно краћем другом поглављу означеном римским бројем два – „II” (214–235). У овом делу *Мемоара* аутор је детаљније описао догађаје око присилног напуштања владичанског престола и лоше услове које је затекао у манастиру Раваница, у који је пристао да се склони као део договора. Аутор тврди да је српски кнез, испрва љут на њега, временом променио мишљење и да је својим ауторитетом био спреман да поништи његову одлуку о оставци, односно да га врати из изгнанства и поново устоличи на владичански престо, али је такав ток догађаја спречило судбоносно кнежевљево убиство на Топчидеру. Поповић оплакује Михаилову смрт,

тврдећи да је веома тешко било владати у Србији, препуној интриганата, неуге и лених службеника и политичара, укључујући у то и оне који су били школовани у иностранству. Аутор на крају резигнирано констатује да заправо „има мало правих родољуба у нас”. Кнез Михаил је према оцени владике Поповића био прави патриота, али не оног народног, сеоског типа већ више грађанског, европског. Био је сувише аристократског држања да би у једној Србији био популаран, те су он и његове идеје наилазиле на неразумеваше и отпор међу народом.

Треће поглавље, означено римским бројем три – „III” (236–238), заправо представља кратак фрагмент *Мемоара*, недовршен и по мало тематски и хронолошки ван контекста са остатком целине. У овом делу се аутор присећа неколико сусрета са митрополитом Петром наводећи пар анегдота из разговора са њим, које додатно поткрепљују његову тезу о лошем моралу српске елите, као и предрасудама према Пречанима. У последњем поглављу, означеном римским бројем четири – „IV” (238–252), Поповић се поново осврнуо на околности своје оставке и односа са кнезом Михаилом, према којем се, у овом случају, знатно строже изражавао. Српског кнеза је осуђивао за наглост, самовољу, чак и аутократско понашање, жалећи се на неправду која му је учињена поводом скандала око мита и оставке. На крају је свој став ипак ублажио правдајући кнеза Михаила лошом атмосфером у земљи којом је било изузетно тешко владати. Аутор се тим поводом осврнуо и на владавину кнеза Милоша, којег је представио у нарочито лошем светлу. Милош је, према аутору, био изузетно самољуб, без доброг осећаја за меру, и државу је, наводно схватао као свој лични посед, односно имовину са којом је смео да ради шта хоће.

У делу „Прилози” (253–320) приређивачи су интегрално представили више докумената из три различита фонда Државног архива Србије, а који се односе на живот владике Гаврила после оставке и одласка у манастире. Извори представљају својеврсну допуну, али и потврду веродостојности изнетих тврдњи у *Мемоарима* о тешким, недостојним приликама у којима се нашао бивши владика. Већину докумената чини преписка Поповића са митрополитом Михаилом, у вези са премештајем из Раванице у манастир Буково због ужасних услова живота, као и разне молбе за одлазак у родну Бају и препирке око

статуса имовине коју је оставио у Шапцу. Посебно су занимљиве молбе за помоћ због болести која је бившег владику снашла 1869. године и од које се није излечио. Није му било допуштено ни да се трајно пресели на родно имање после смрти сестре. Од посебне важности је молба за помиловање, односно милост коју је Гаврило Поповић саставио и упутио кнезу Михаилу и надлежном министру 1868. године, а која није пронађена у одговарајућим фондовима већ у Збирци Добре Ружића, као делу фонда Поклони и откуп, односно као дела некада приватне архиве. У опширној молби министру Димитрију Матићу изразио је велико жаљење због својих недела и што је подлегао искушењу, обећававши да се то више неће поновити. Осим тога, као посебну врсту оправдања, Поповић је министру предочио и неколико примера сличних „грехова” других црквених достојанственика. Одговори на молбе нису сачувани или нису још пронађени. На крају књиге налази се именски регистар (321–347) и списак коришћених илустрација (349–350).

Мемоари владике Гаврила Поповића представљају веома занимљиво штиво које је корисно, не само као извор историчарима, већ и као целовит поглед на прилике у Србији XIX века, а уједно је прилагођено широј јавности. Гаврило Поповић је био надарен приповедач и писац. Избегавајући дугачке и заморне описе, претерану количину података или нејасне језичке конструкције, аутор је успео да своје идеје и погледе читаоцима учини лако разумљивим. Често коришћење метафора, одређена доза сарказма у комбинацији са ведром духовитошћу, дају делу лакше белетристичке ноте. Своја сећања је конципирао као својеврсни путопис са хронолошким редом и занимљивим тематским дигресијама, које целокупном излагању дају посебну и врло привлачну динамику. Мемоаристика често открива оно шта класична архивска грађа, настала радом институција, не садржи и не може да обелодани. Вредност овог дела

огледа се, како у откривању до сада непознатих података о деловању појединих личности, тако и у презентацији целовите слике о приликама и „неприликама” друштва српске кнежевине. Аутор је успео да у писану реч пренесе атмосферу свакодневнице у елитним круговима Србије тога доба, да опише како су процеси одлучивања у државним и црквеним пословима текли у стварности, да открије о чему се „шушкало” међу народом, шта су биле тајне жеље моћних појединаца. Нема сумње да су *Мемоари* служили владици Гаврилу и као својеврстан инструмент правдања пред јавношћу због својих преступа. Жал и сриба због наводно лошег третмана који је непрестано доживљавао, оплакивање сопствене судбине, навођење примера туђих моралних посртања у својству одмазде такође представљају константу у излагању, које због тога често поприма и самосажалевајући, понекад и патетичан карактер. Тумачења политичких дешавања и стања у друштву су, исто тако, представљена кроз визуру аутора који је имао изграђено снажно идеолошко-политичко усмерење, које је видљиво укомпоновао у своје дело. *Мемоари*, стога, нису историографско дело сачињено према правилима о објективном сагледавању чињеница, већ приказ стања кроз призму личних интереса и афинитета једног човека, чије погледе су, међутим, сигурно делили многи у Србији. Обиље детаља о ставовима, намерама и делима знаменитих личности које се у делу помињу, откривају каткад другачију димензију познатих догађаја. Сећања владике Гаврила су због тога одличан извор за проучавање развоја српске политичке мисли, концепата о месту српског народа и државе у историји и циљевима за будућност, какви су били распрострањени у XIX веку. Узимајући све претходно изнето у обзир, не сумњамо да ће *Мемоари* послужити многим историчарима приликом истраживања политичке, црквене и друштвене прошлости Кнежевине Србије.

Др Нино Делић
Историјски институт Београд
n.delic@aol.com

Милан Ђ. Милићевић, *Дневник III: 7. април 1877. – 31. март 1882*, приредио и предговор написао др Петар В. Крестић, Београд 2022, 507 стр.

Један од најзначајнијих догађаја на пољу објављивања историјских извора у протеклој години била је појава треће књиге *Дневника* Милана Ђ. Милићевића (1831–1908), коју је, као и претходне две, за штампу приредио научни саветник Историјског института у Београду др Петар В. Крестић. Рукопис дневника овог истакнутог српског књижевника, педагога, преводиоца, историчара, етнолога, академика и високог државног чиновника, чува се у Архиву Српске академије наука и уметности. Милићевић га је писао непуних 37 година – од 1. јануара 1869. до 4. јуна 1905. године (по старом календару). Прве две књиге, обухватиле су време до 6. априла 1877, док најновија, трећа књига, садржи ауторове дневничке записе настале у периоду од 7. априла 1877. до 31. марта 1882. године.

Дневник покрива значајан период историје Србије, од неколико месеци пре почетка Другог српско-турског рата 1877. до њеног проглашења за Краљевину 1882. године. Милићевићев приповедачки дар није велики, те ови записи немају литерарне претензије, али је право богатство овог рукописа у томе што је његов аутор био у току са свим најважнијим

дешавањима и ревносно их бележио. Умео је да препозна њихов значај у датом историјском тренутку, тако да не постоји битан догађај из наведеног периода који у *Дневнику* није остао забележен. Премда није увек непосредни учесник и сведок збивања, био је у свакодневном контакту са људима који су били њихови главни protagonisti. У помињаном периоду је у више наврата био у аудијенцијама код кнеза Милана и кнегиње Наталије, и о свакој појединачно, оставио је дневничке забелешке. Иако је са њима углавном разговарао о свом научном и просветном раду, породичним питањима и плановима, описи ових аудијенција нису без значаја за портретисање српског владарског пара. Милићевићев чест саговорник био је и Александар Иванович Персијани, новопридошли руски посланик у Београду. Из међусобних бројних неформалних пријатељских разговора Милићевић је сазнавао о дешавањима у Русији, ставовима руске државе према стању у Србији и њеном политичком и економском зближавању са Аустроугарском. Бележио је утиске и са својих путовања, од којих је најдетаљније описао пут у Русију и пријем код руског цара Александра II у Санкт Петербургу, 30. априла 1878. Такође, пропутовао је округе који су припојени Србији након Берлинског конгреса, за које је потом, као чиновник Министарства просвете, одредио прве учитеље. Када је због често лошег здравственог стања или неповољних временских прилика остајао код куће, ни тада се његов садржајни друштвени живот није прекидао. Напротив, он се настављао путем богате преписке коју је водио, као и кроз разговоре са утицајним пријатељима, којима је отварао врата свог дома. Један од важних догађаја из политичке историје овог периода у којем је Милићевић непосредно учествовао, било је покретање листа *Видело* 1. јануара 1880. године и потоње оснивање Напредне странке, за коју је написао и Статут. Ови његови записи су значајан извор за историју формалног зачетка српског страначког живота. Отприлике у исто време, остао је без службе у Министарству просвете и црквених послова, у којем је радио две деценије. У том гесту, видео је печат либерала,

тачније, новог министра Стојана Бошковића и председника владе Јована Ристића. Милићевићев антилибералски став остао је забележен и на страницама његовог *Дневника*. Тако је Ристића означио као главног кривца за трајни губитак Босне и Херцеговине, оптуживао га због окретања Србије према Аустроугарској, а одбијање да са Бечом потпише по државу неповољан трговински уговор, доживео као Ристићеву одоцнелу патриотску реакцију. Оставка Ј. Ристића због поменутог уговора довела је до формирања прве напредњачке владе, што је и самог Милићевића поново вратило у државну службу, и то као начелника треће класе у Министарству унутрашњих дела. Тада је постао и посланик своје странке у Народној скупштини, где је учествовао у дебатама и радио на пројектима важних закона који су донесени у време прве напредњачке владе. Писао је и о свом учешћу у раду државних комисија за утврђивање путева у Србији и решавање питања двовласничких имања на граници са Бугарском. Као искрени патриота и обреновићевац, Милићевић је са усхићењем писао о проглашењу Србије за Краљевину, а са великом забринутости и огорчењем о пропасти Генералне уније, са чијим последицама су морале да се носе његове партијске колеге из државног врха.

Милићевићев „Дневник” не обилује само белешкама о догађајима из политичке, већ и културне историје српског народа. У периоду којим је обухваћена ова књига, настала су многа његова дела тако да се из *Дневника*

може пратити динамика њиховог настанка, ауторове стваралачке дилеме и изазови са којима се у то време суочавао. Као члан Српског ученог друштва и одбора Чупићеве и Коларчеве задужбине, Милићевић је оставио доста записа који су од значаја за историју ових установа. Године 1877. изабран је за члана Руске академије наука, и тако, после Вука Караџића и Стојана Новаковића, постао тек трећи Србин којем је припала ова висока почаст. Исте године, руски цар га је одликовао Орденом Свете Ане II реда. Две године касније, изабран је за члана Југославенске академија знаности и умјетности, али због негативног мишљења које је о њему доставио аустроугарски посланик у Београду, тај избор Хрватски сабор није потврдио (то ће учинити тек седам година касније).

Као и претходне две, и ова књига је снабдевена предговором приређивача, великим бројем потребних напомена, илустрација и именским регистром. Све то чини ово издање доступним и занимљивим, не само стручној, него и широј јавности, односно, свакоме ко жели да се кроз један прворазредни историјски извор упозна са друштвено-политичким и културним дешавањима у Србији Милићевићевог времена. Појава треће књиге *Дневника*, потврђује само да се ради о једном од најзначајнијих извора те врсте за нововековну историју Србије, чије ће комплетно објављивање несумњиво бити од велике користи.

Мср Мирослав Јовановић

Архив САНУ

miroslav.jovanovic@sanu.ac.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

СТАНИША ВОЈИНОВИЋ (Београд, 1950). Сарадник Института за књижевност у Београду.

Дипломирао на Филозофском факултету Универзитета у Београду (1977). Сарадник Матице српске, САНУ, Историјског института у Београду итд. Област истраживања: историографија и књижевна историја XIX и XX века.

Важнија дела: *Сима Милутиновић Сарајлија у Крајини и Кључу*, Неготин 1987; *Бачки дневник Симојана Новаковића*, Београд 1995; *Песме и њисма / Пејтар Пројић Сокољанин* (прир.), Шабац–Љубовија 1997; *Вождови усја-ници: [песме о храбрима] / Павле Милошевић* (прир.), Зајечар 2004; *Непознати радови: 1892–1902. / Слободан Јовановић* (прир.), Београд 2005; *Ђорђе Марковић Когер*, Београд 2005.

ЈЕЛИЦА ВУЈОВИЋ (Краљево, 1996). Студенткиња докторских студија историје на Филозофском факултету Универзитета у Београду.

Дипломирала 2018. и мастерирала 2019. године на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Године 2021. пријавила докторску дисертацију „Управа Венецијанске републике у Котору од 1420. до 1573. године – административни, војни, економски, правни и социјални аспекти” у оквиру међународног заједничког менторства између Универзитета у Београду и Универзитета у Падови. Област интересовања: друштвене, економске и политичке структуре Венецијанске републике, посебно њене управе у комунама на источној обали Јадранског мора (простор Боке которске).

ЈЕЛЕНА ГЛУШАЦ (Земун, 1984). Истраживач-сарадник у Историјском институту у Београду.

Дипломирала 2008, мастерирала 2009. (*Жена у јавности – очекивана или неочекивана појава у османском друштву од 16. до 18. века*) и докторирала 2016. (*Српска православна Црква у српској Десетини [1402–1459]*) на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду. Област истраживања: историја Српске православне цркве у позном средњем веку.

НИНО ДЕЛИЋ (1983). Научни сарадник Историјског института Београд.

Дипломирао 2011. и мастерирао 2012. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторску дисертацију *Историјска стипендијска српског народа од половине XIX века до Првог светског рата: Демографске, економске и друштвене прилике* одбранио 2021. Запослен у Историјском институту у Београду од 2014. Област истраживања: историја

српског народа у Хабзбуршкој монархији са фокусом на демографске и социо-економске процесе.

ДРАГИЋ М. ЖИВОЛИНОВИЋ (Београд, 1974). Истраживач-сарадник Историјског института Београд.

Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду 2000. године. На докторским студијама историје на Филозофском факултету у Београду пријавио је дисертацију: *Политички односи Дрвој бугарској царсвој и Српске државе (1186–1396)*. Од 2000. године запослен у Историјском институту Београд. Бави се српском и бугарском средњовековном дипломатиком, политичким односима Бугарске и Србије у развијеном средњем веку и просопографијом Српске цркве и Свете Горе Атонске (XIII–XV век). Преводи стручну литературу. Један је од оснивача и први председник Центра за напредне средњовековне студије. Одговорни је уредник научног гласила *Иницијал: Часопис за средњовековне студије*.

ИВАНА КОМАТИНА (Чачак, 1984). Виши научни сарадник Историјског института Београд.

Дипломирала је 2009. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Докторску дисертацију *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века* одбранила је 2013. на истом факултету. Током 2013. радила је на Филозофском факултету у Београду. У Историјском институту у Београду запослена је од 2014. године. Област истраживања: најранији период српске историје, као и време владавине династије Немањића.

ПРЕДРАГ КОМАТИНА (1984). Виши научни сарадник Византолошког института САНУ.

Основне студије на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду завршио 2008. Докторирао 2012. на Катедри за историју Византије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (*Црквена историја Византије од 843. до 886*). Од 2008. запослен у Византолошком институту САНУ. Године 2014. изабран је за члана Управног одбора Српског комитета за византологију и члана Редакционог одбора *Зборника радова Византолошког института*. Сарадник је *Српске енциклопедије*.

АЛЕКСАНДАР ПУШКАШ (1994). Истраживач-сарадник на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду.

Дипломирао 2017. *Појава првих политичких критичких мисли у Југославији након смрти Јосипа Броза Тита. Случај листа „Јавност“ (1980/1981)*. Мастерирао 2018. на тему „Књижевне новине“ о југословенству и слободи стваралаштва (1980–1984) на Филозофском факултету Универзитета у Београду на којем је и запослен од 2022. године. Бави се историјом Југославије осамдесетих година XX века, а нарочито интелектуалном опозицијом и питањима демократије. Тренутно је докторанд („Београдска интелектуална опозиција и демократски изазови у Југославији 1980–1991”).

ИГОР Г. РАКИЋ (Пирот, 1989) историчар и архивиста Историјског архива у Нишу.

Основне академске студије историје завршио на Филозофском факултету Универзитета у Нишу 2013. (*Окћобарски рај* 1973). Мастерирао 2016. (*Јујославија и арайско-израелски рај* 1973). Године 2017. стекао је звање кустоса, и звање архивисте 2022. године. Истраживао је архивску грађу Војног архива Војске Србије (затворена грађа), Архива Југославије, Дипломатског архива Министарства спољних послова Републике Србије, Националног архива Сједињених Америчких Држава у Вашингтону, Националног архива Уједињеног Краљевства у Лондону, Централног државног архива у Софији (Република Бугарска), Аустријског државног архива у Бечу, Националног архива у Португалу (Arquivo Nacional da Torre do Tombo), Историјског архива општине Каскаис (Arquivo Histórico Municipal de Cascais) у Лисабону (Португал). Од маја 2021. запослен је у Историјском архиву Ниш на пословима дигитализације архивске грађе.

ИСИДОРА ТОЧАНАЦ РАДОВИЋ (1972). Научни сарадник Историјског института Београд.

На Филозофском факултету у Београду, на Одељењу за историју дипломирала 1998, магистрирала 2005. (*Српски народно-црквени сабори од 1718. до 1735. године*) и докторирала 2014. (*Реформа Српске православне цркве у Хабзбуршкој монархији за време владавине Марије Терезије и Јосифа II [1740–1790]*). Запослена је у Историјском институту Београд од 2001. године. Област научног интересовања: српска историја у рано модерно доба (XVI–XVIII век), а посебно друштвена и црквена историја Срба у Хабзбуршкој монархији током XVIII века.

Важнија дела: *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008.

НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ (Београд, 1976). Научни сарадник Балканолошког института САНУ.

Магистрирао 2007. (*Пећка њајријарија крајем XVII и њочейком XVIII века*) и докторирао 2013. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Сремски санџак у XVI веку*). Био запослен на Филозофском факултету у Београду као доцент за ужу научну област Историја српског народа у новом веку. Од 2020. запослен као научни сарадник у Балканолошком институту САНУ. Бави се изучавањем прошлости српског народа у раздобљу од почетка XVI до краја XVIII века. Аутор је већег броја радова из историје српске цркве, демографске и економске историје Срба у Османском царству и Хабзбуршкој монархији.

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Аврамов, Румен 161
 Аврузи (фамилија) 59
 Аксентије (кнез) 85–86
 Алберт (бан) 40
 Александар Карађорђевић 168
 Александар II (руски цар) 171
 Александар Обреновић 108
 Алексеј I Комнин (цар) 9, 11–15, 17, 19
 Алексеј Раул 21–22, 24–26, 28–21
 Алексеј Цаблакон 29
 Амфилохије Радовић (митрополит) 164
 Ана 38–39
 Ана (Неда) 42–43
 Ана Комнина 9, 11–16
 Андре Грити (Andreas Gritti) 119, 126
 Андрео Дори 123
 Андрејевић Игуманов, Сима 163–164
 Андрија II 36
 Андрија III (краљ) 46
 Андрић, Љубисав 84
 Андрић, Раденко (свештеник) 62
 Андроник II Палеолог 21–22, 26, 28–29
 Андроник III Палеолог 21–26, 28–29
 Андроник Мазоматис 29
 Анђелић, Теодор 110
 Аноним Мангански 14
 Антим (митрополит) 62
 Арбел, Б. (B. Arbel) 121
 Аргентини, М. (M. Argentini) 123
 Арсеније (белоцрквански свештеник) 56
 Арсеније Црнојевић (патријарх) 140
 Арсенијевић Баталака, Лазар 62
 Арсић, Радивоје 60
 Асад, Хафиз ел 94–95, 97, 99
 Атанасије I (патријарх) 139–150, 152, 156, 158–159
 Атанасије Херцеговачки (епископ) 166
 Афру, Саад 94
 Ахим, В. (V. Achim) 41
 Бабићи (фамилија) 58
 Бакочевић, Александар 112
 Балог-Ебнер, М. (Balogh-Ebner) 42
 Баљак, Момчило 114
 Бандић, Милош 113
 Баришић, Ф. 11, 14
 Бела II 18
 Бела III 36
 Бела IV (краљ) 34, 37–39
 Бела Ростиславић 39–40
 Белош (жупан) 19
 Бену, Лиза (Bénu) 23–31
 Биједић, Џемал 96, 99
 Бикертон, Јан (Ian J. Bickerton) 92
 Билић, Јуре 115
 Бјелогрић, В. 10
 Благојевић, М. 12
 Богић, Димитрије 88
 Божидар (протопоп) 66
 Божић, Дамјан С. 165
 Божић, Костадин 110–111
 Бојић, Лазар 87
 Бонфини 43
 Борша, Иван (Iván Borsa) 41
 Бошков, Светозар 75, 77
 Бошковић, Ђурђе 51, 61
 Бошковић, Милутин (парох) 55
 Бошковић, Стојан 172
 Брајовић, И. 10
 Брегман, Арон (Ahron Bregman) 92, 95
 Брежњев, Леонид 92
 Броз, Јосип 91, 94–96, 100, 103, 105, 111
 Бубало, Ђорђе 22–23, 34
 Бужан, Соланж (S. Bujan) 12
 Булић, Дејан 60
 Бумедијен, Хуари 99–100
 Бурутис, Андреас 162
 Вајагић, Предраг М. 75, 77
 Ван Дитен, Ј. А. (J. A. Van Dieten) 16
 Василије II (византијски цар) 10
 Василије Димитријевић (владика) 50
 Васић, Драгиша 103, 106–108, 112, 116
 Васић, Милан 56
 Вашари, И. (I. Vásáry) 45
 Вегел, Д. (Véghely) 41
 Велисић, Радојица Раде (парох) 62
 Венцел, Г. (Wenzel) 38
 Веселиновић, Рајко 51
 Весић, Иларион 164

- Веснић, Миленко Р. 84
 Видаковић, Милован 85
 Виљем (барски архиепископ) 42
 Виљем од Сент Омера 36
 Виријевић, Владан 165
 Висарион (владика) 51, 54, 58
 Витковић, Гаврило 53
 Вићентије Јовановић (митрополит) 50–51, 57
 Вићентије Поповић 141
 Владимировић, Илија (парохијан) 58
 Владислав II Немањић 46
 Владиславић (Владислављевић), Михаило 83, 86–89
 Влајинац, Милан 52
 Војиновић, Станиша 83–84, 89, 173
 Вујић, Јоаким 60–61, 63
 Вујовић, Бранко 61
 Вујовић, Јелица 119, 137, 173
 Вукан Немањић 9, 12–16, 19
 Вуксан, Д. 144
 Вучелић, Милорад 110, 114
 Вучетић, Слободан 112
 Вучић Перишић, Тома 168–169
- Гаврило Дожић 164
 Гаврило Поповић (владика) 166–170
 Гавриловић, Владан 74–76, 78–79
 Гавриловић, Живојин 75–77
 Гавриловић, Зоран 106
 Гавриловић, Никола (парохијан) 58
 Гавриловић, Славко 61
 Гадафи, Муамер 99
 Галактион (јеромонах) 26, 28
 Гарнијер, Е. (Garnier) 123
 Георгије Стратиг 29
 Георгије Фокопул 27, 30
 Гију, Андре (Guillou, André) 23–26, 28, 31
 Главаш, Станоје 85–86
 Глушац, Јелена 49, 63–64, 173
 Голдшмит, Артур (Arthur Goldschmidt Jr.) 92
 Горбачов, Михаил 93
 Граовац, Игор 105
 Гргур X (папа) 38
 Гргур IX (папа) 36
 Григорије (бан) 43
 Гружић, Радослав 50, 56–58, 141
 Гутјер, П. (P. Gautier) 13
- Давидовић, Димитрије 83, 87
 Данило II (архиепископ) 33–36, 39–47
 Данило Романович 37
 Даничић, Ђуро 34, 60
 Даутовић, Сава 110
 Дејвидсон, Лоренс (Lawrence Davidson) 92
 Делгер, Франц (Dölger) 22
 Делић, Јован 166
 Делић, Нино 65, 69–70, 77, 81, 170, 174
- Депре, Изабел 162
 Деретић, Јован 112–113
 Димитријевић, Стеван 164
 Димитријевић, Теодор 83–85
 Димитров, Х. 43
 Динић, Михаило 34, 36, 42–43, 46
 Добрашиновић, Голуб 87
 Доланц, Стане 96
 Доситеј Николић (епископ) 49–51, 54–55, 58
 Драговић Сосо, Јасна 104–105
 Дрман (бугарски великаш) 43–47
 Дурмић (фамилија) 59
- Ђакомо Канало 124, 127–130
 Ђекић, Мирко 114
 Ђерђ, С. (György) 42
 Ђилас, Милован 106
 Ђинђић, Зоран 104
 Ђорговић, Момчило 114
 Ђорђе 44–45
 Ђорђевић, Дима (Димитрије) 84
 Ђорђевић, Мирон 68
 Ђорђевић, Тихомир 56
 Ђукић, Аврам 67–70, 73
 Ђукић, Славољуб 105–106
 Ђурђев, Бранислав С. 70
 Ђурић, В. Ј. 33
 Ђурић, Ђорђе 56
 Ђурич Богдановић 135
 Ђуричићи (фамилија) 59
 Ђурковић, Евгеније 88
- Егидије (бан) 40
 Енгел, Јохан Јакоб 85
 Енцел, П. (P. Engel) 40–41
- Ждрале, Радован 84–85
 Женарју Рајевић, Ивана 163
 Живадиновић, Петар 113
 Живановићи (фамилија) 59
 Живковић, Јордан 110
 Живковић, Т. 11–14, 19
 Живојиновић, Драгић М. 21, 23, 26–27, 29–31, 174
 Живојиновић, Мирјана 29
 Жолдош, Атила (Zsoldos) 39–41, 43–44
 Жонво, Изабел 163
 Жуњић, Слободан 104
- Зајат, Хасан 101
 Здравковић, Јован 84
 Зечевевић, Момчило 110
 Зурапи, Зефир 164
- Иван (Његуши) 136
 Иван Болица 134
 Иван Негришорац → видети: Станић, Драган

- Ивановић Бибић, Љубица 70, 72, 77
 Ивановић, М. 35
 Иларион Зеремски (епископ) 66–67
 Илић, Алекса (прота) 167
 Имре, Н. (N. Imre) 41
 Ирина Палеолог 27
 Ирина Пирошки 17
 Иринеј Гавриловић (патријарх) 164, 166
 Исаија Маленовић (владика) 54
 Исаиловић, Невен 42
 Исак II (цар) 36
 Исић, Момчило 62
 Исмаил, Хафиз 93
- Јагодић, Исидор 166
 Јаков (серски митрополит) 30
 Јаковљевић, Зоран (свештеник) 62
 Јакумис, Константинос 162
 Јакшић, Димитрије 88
 Јанковићи (фамилија) 59
 Јанош (бан) 40
 Јастребов, Иван Степанович 163–164
 Јевремовић, Грујица 63
 Јевтић, А. 10
 Јелисавета (краљица) 40–43, 47
 Јерић, Кристиан 68, 70, 72,
 Јоаким Пектар 40
 Јоакимовић, Андреј (синђел) 49–50, 54, 58
 Јоанидис, Георгије 22
 Јоаникије (епископ) 60
 Јоаникије (нишки владика) 145
 Јоаникије (темишварски митрополит) 141
 Јован (Кухтин) 165
 Јован I Цимискије 10
 Јован II Комнин (цар) 7, 9, 14–19
 Јован V 26, 29
 Јован Анђео 36–37
 Јован Владимир (кнез) 10–11
 Јован Дука 9, 11–12, 14, 19
 Јован Кантакузин 29, 31
 Јован Кинам 9, 13, 18
 Јован Скилица 10
 Јован Тарханиот 29
 Јовановић, Г. 35
 Јовановић, Јован 54
 Јовановић, Марија 54
 Јовановић, Мирослав 172
 Јовановић, Сава 52, 54–55, 58, 61
 Јовановић, Слободан 103, 106–116
 Јовановић, Т. 10
 Јовановић, Томислав 49
 Јованче 141–144, 146, 151–152, 158
 Јовин, Славко 74
 Јовић, Дејан 103–104
 Јовица (презвитер) 50
 Јорданов, Јоана (I. Iordanou) 121–122
 Јунус-бег 123
 Јухас-Георгиевска, Љ. 10
- Каждан, Александар (Alexander P. Kazhdan) 21
 Калиник (игуман хиландарски) 23, 26
 Калиник (јеромонах) 27–28
 Калиник I (патријарх) 140
 Калић, Јованка 10–11, 13, 16–18
 Калканциева, Даниела 162
 Калпакис, Димитриос 161
 Камбилис, А. (A. Kambylis) 11
 Кањо, Ф. (F. Kanyo) 42
 Карађорђе Петровић 62
 Кара-Хасан 141
 Карацић, Вук Стефановић 57, 61, 83, 87, 172
 Карбић, Дамир 120
 Кардељ, Едвард 111–112
 Карло V (римско-немачки цар) 123
 Карло од Валоа 42
 Карло Роберт 46
 Катарина (Каталина) (угарска принцеза) 34,
 36, 39–40, 42
 Катић, Вукашин 103
 Катона, Стефан 37, 39
 Кашић, Д. 10
 Кванд, Вилијам (William B. Quandt) 93
 Кипријан (епископ) 27
 Киријадис, Стилпон 22
 Кисинџер, Хенри 92–93, 98–99
 Кицошев, Саша 70
 Климент IV (папа) 38
 Клицин, Мита 73
 Ковачевић, Љубомир 56
 Кокотовић, Будимир 164
 Коларов, Х. 43
 Коловос, Елиас 161–162
 Коматина, Ивана 11, 13, 19, 33–34, 36–38, 46–
 47, 174
 Коматина, Предраг 9–13, 15–16, 19–20, 36–37,
 42, 174
 Константин Бодин (краљ) 9, 11–16, 19
 Кораћ, В. 61
 Кораћ, Душан 23, 30
 Костић, Петар 164
 Костолњик, Золтан (Z. J. Kosztolnyik) 41
 Котовану, Лидија 162
 Коцагеоргис, Фокион П. 161–162
 Коштуница, Војислав 104
 Кравари, Василики 22–23, 30
 Кратер, Франц 85
 Крекић, Б. 11–15
 Крестић, Василије Ђ. 70, 72, 75
 Крестић, Петар В. 166–167, 171
 Кржавац, Саво 114
 Критопло (византијски заповедник) 18
 Кришто, Ђула (G. Kristó) 44
 Крлежа, Мирослав 112
 Крстић, Александар 41, 44–45
 Крстић, Велимир (свештеник) 62
 Крстић, Дејан 165
 Куделин (бугарски великаш) 43–47

- Кузмановић, Рајко 56
 Кунигунда (супруга чешког краља) 38
 Кунчер, Д. 12
- Ладислав IV 35, 37, 39, 40–41, 44–45, 47
 Лазар, Георге 162
 Лакетић, Јован 88
 Лангер, Јохан (Johan Langer) 51, 59
 Лау, М. (M. Lau) 17
 Лемерл, Пол (Paul Lemerle) 29
 Леонида Мавроматис (Mavrommatis) 28–29
 Леополд II 88
 Лепида, Стилиани Н. 161
 Лефлер, Мелвин (Melvyn P. Leffler) 92
 Лома, Александар 50
 Лукари, Г. (G. Luccari) 10–11
- Љубинковић, Р. 51–52, 61
 Љубичић, Никола 96, 100–101
 Љушић, Радош 62
- Мавро Орбин 10–12
 Мавроматис, Леонидас 23–26
 Магарашевић, Георгије 88
 Магуљас, Хари (H. Magoulas,) 16
 Мак Данијел, Гордон 33, 37
 Макридес, Рут (Ruth Macrides) 30
 Макрин 29
 Максим (епископ) 166
 Максим (протопоп) 66
 Максимовић, Љубомир 11, 14
 Маламут, Е. (E. Malamut) 42
 Малиниак, П. 37
 Мандић, Биљана Љ. 165
 Мандић, Игор 114–115
 Манојло I Комнин 18–19
 Манојло Стравороман 13, 15–16
 Манојло Теологит 29
 Мантран, Р. 134
 Мануил (презвитер) 50
 Марван, Шараф 91, 95–98, 100–102
 Маргарита (ћерка Беле III) 36
 Марија (краљица) 39
 Марија Палеолог 30
 Марјановић Душанић, Смиља 34, 39, 42
 Марковић, Данило 111–112
 Марковић, Светозар 111–112
 Марковић, Сима 108
 Маркс, Карл 106, 111
 Матилда 37
 Матић, Димитрије 170
 Мелкиор Микијел 119, 122–123, 125–126, 130, 132, 135–137
 Микић, Петар 74
 Миклошич, Франц 22
 Милер, Јозеф 22
 Милићевић, Милан Ђ. 171–172
 Милићевић, Милић Ј. 62–63
- Миловук, Јосиф 83
 Милојевић, М. 141, 143–144
 Милорадовић, Мирко 110, 113
 Милосављевић, Оливера 105
 Милош Обреновић 63, 83–86, 89, 110, 168–169
 Милошевић, М. 120
 Милошевић, Никола 104
 Милошевић, Слободан 103, 112
 Минић, Милош 96, 99, 101
 Мирко (протопоп) 66
 Мирковић, Лазар 53
 Митевић, Душан 111–112
 Митровић, Андреј 110
 Митрофан (митрополит) 51
 Михаел, Михалис 162
 Михаил 11–12, 38
 Михаило Аврабака 30
 Михаило Јовановић 168
 Михаило Обреновић 168–170
 Михаиловић, Велимир 166
 Михаиловић/Мијаиловић, Арсеније (свештеник) 52, 54–56, 61
 Михаиловић, Јован 84
 Михајло (београдски митрополит) 139–141, 143–148, 152, 155–156, 159
 Михајло Обреновић 110
 Михајловић, Борислав Михиз 106
 Михајловић, Драгољуб Дража 106
 Михалчић, Р. 12
 Младеновићи (фамилија) 58
 Мојовић, Горица 110
 Мојсије Петровић (митрополит) 57–58, 139–144
 Мојсије Рајовић (митрополит) 139, 141, 144–145
 Молнар, А. (A. Molnár) 122
 Моравчик, Ђ. 37
 Морис, Бени (Benny Morris) 91
 Мошин, Владимир 22–23, 46
 Мразовић, Аврам 87
 Мубарак, Гамал 95
 Мубарак, Хосни 95
 Мухић, Фуад 114
- Надин 124–125
 Нађ, И. (Nagy) 39
 Насер, Гамал Абдел 92, 95
 Недељковић, Славиша 164
 Недић, Глигорије 62
 Недић, Дамњан 62
 Недић, Милан (монах) 62
 Недић, Радоје 62
 Недић, Симеун (монах) 62
 Недић, Спасоје 62
 Недићи (браћа) 62
 Недићи (фамилија) 58
 Немањићи 10, 34, 39
 Ненадовић, Прота Матеја 56–57, 60–62, 83–84
 Ненадовци (фамилија) 58–59

Никита Хонијат 9, 13, 16–18
 Ников, П. 43–44
 Никола Драго 134–135
 Никола Ђустинијан 124, 127
 Никола Теологит 29
 Николић, Коста 105, 113–114
 Никсон, Ричард 92–93
 Нићифор Мартин 29
 Нићифор Хумна 27
 Новаков, Александра 163–164
 Новаковић, Стојан 12, 22, 60, 167, 172

Обрадовића, Доситеј 87
 Озбаран, С. (Özbaran) 134
 Орфелин, Захарије 88–89
 Остоја (поп из Непричае) 55
 Острогорски, Георгије 11, 14, 23, 25, 28–30, 37

Павле (патријарх) 164
 Павле (протопоп) 66
 Павловић, Доброслав Ст. 52–53
 Павловић, Драг. М. 51
 Павловић, Драгиша 111
 Павловић, Константин 88
 Павловић, Љубомир 58–60, 62
 Павловић, Марко 62
 Пантелић, Душан 51, 59
 Партеније (београдски митрополит) 140, 142–143
 Парута, П. (Paruta) 123–124
 Паур, И. (I. Páur) 41
 Пашић, Најдан 110, 112, 115
 Пелеш, Зорица 163–164
 Перишић, Миодраг 114
 Перлус, Престон 161
 Перовић, Латинка 104–105
 Персијани, Александар Иванович 171
 Перц, Г. Х. (Pertz) 39
 Петар (протопоп) 66
 Петар (свештеник) 55
 Петар Јовановић (митрополит) 167, 169
 Петар Соколовић (псеудоним) 83–86, 89
 Петкова, И. 43
 Петрић, Јакша 94
 Петровић, Јеремија (јеромонах) 54, 60
 Петровић, Мита 84
 Петровић, Сретен 113
 Петронијевић, Бранислав 84
 Пириватрић, Срђан 11, 18–19, 34, 42
 Питулић, Валентина 163–164
 Пјетар Градениг 120
 Поздерац, Хамдија 115
 Поп Дукљанин 10, 12
 Поповић, Д. 34, 42
 Поповић, М. 41
 Поповић, Радован 109
 Поповић, Спасоје 62
 Поповићи (породица) 59

Порчић, Н. 42
 Прис, Виктор 112
 Протић, Владимир З. (свештеник) 62
 Протић, Смиља 62
 Пузовић, Владислав 164
 Пушкаш, Александар 103–104, 106, 174
 Пшемисл Отокар II 38

Радић, Оливера 163–164
 Радић, Радмила 13, 62
 Радишка (ђакон, Његуши) 135
 Радојичић, Ђорђе Сп. 51
 Радојичић, Милорад 62
 Радојковић, Стефан 165
 Радосављевић, Недељко 50–52, 56, 59–60, 63
 Радошевић-Максимовић, Н. 16, 18
 Раинш, Дитер Р. (D. R. Reinsch) 11
 Рајић, Јован 87
 Рајко (кефалија) 27, 30
 Рајковић, Ђорђе 57
 Рајмун Тулуски 12
 Ракић, Игор 91, 102, 175
 Ракочевић, Живојин 165
 Ранке, Леополд 57
 Ранковић, Александар 105
 Рат, К. (Rát) 41
 Ратковић, Максим 53–54
 Ратковић, Радослав 110
 Раул (Ραούλ) (породица) 21, 23–25
 Речеп-ага 85
 Ристановић, Петар 104–105, 109, 165
 Ристић, Дејан 163, 166
 Ристић, Иван 165
 Ристић, Јован 172
 Рици, Алесандра (Rizzi) 126
 Рогулић, Димитрије 88
 Рогулић, Лазар 88
 Рокаи, Петар 37
 Роланд (бан) 40
 Ростислав Михаиловић 37–39
 Руварац, Димитрије 50–53, 56–59, 66–67, 73–74, 76, 84, 139–141, 143–144
 Руварац, Иларион 58
 Ружић, Добра 170
 Руле, Антоан 162
 Ршумовић, Љубивоје 113

Саватије Пивљанин (духовник) 54
 Савић, Велибор Берко 84
 Савић, Милисав 110
 Савић, Никола М. 62
 Садат, Анвар ел 92–93, 95–97, 99–101
 Самарцић, Радован 59
 Сардела, П. (P. Sardella) 122
 Свети Јован Продром 26, 28
 Свети Јустин Ћелијски 166
 Свети Симеон 19
 Селим II 154

- Сентпетер, Имре (Szentpétery Imre) 41
 Симеон (монах) 63
 Симонида 42
 Симонида Палеолог Немањић (краљица) 29
 Синдик, Душан 46
 Слијепчевић, Ђоко 58, 60
 Смичиклас, Тадија 41
 Соколовић, Павле Петров 84
 Соколовић, Роман 85
 Соловјев, Александар 22–23
 Стамболић, Иван 113, 115–116
 Станисављевић, Игњатије 88
 Станић, Драган 166
 Станић, Миле 166–167
 Станковић, В. 14
 Станојевић, Глигор 123–124
 Станојевић, Станоје 35
 Стевановић, Видосав 109
 Стефан (бан Кучева) 43–44
 Стефан (епископ жички) 10
 Стефан (пожунски жупан) 39
 Стефан V 33–35, 37–40, 42–43
 Стефан Војислав 10–11
 Стефан Дечански 30
 Стефан Драгутин (краљ) 33–36, 39–43, 45–47
 Стефан Душан 21–31
 Стефан Милутин 29, 34, 36, 39, 42–43, 45–47
 Стефан Немања 10–11, 19
 Стефан Првовенчани 37
 Стефан Урош I 15, 18, 33–35, 38–40
 Стефан Урош II 18
 Стефановић, Радивој/Радоје 112
 Стојадиновић, Стефан 163
 Стојаковић, Градимир 113
 Стојан (кнез) 55
 Стојановић, Љубомир 33, 60–61, 140
 Стојисављевић, Ђорђе 165
 Стојковић, Атанасије 87
 Стојковић, Стефан (егзарх) 50
 Стојковски, Борис 75, 77
 Сувајџић, Бошко 164
 Сулејман, Омар 95
 Сулејман I (османски султан) 123–124
 Сулејман-паша Скопљак 83–84, 86, 89
 Тадић, Милутин 166
 Тадићи (фамилија) 59
 Тантави, Мухамад Сејид 95
 Тахмасп I (шах) 134
 Тејнер, А. (Theiner, A.) 38
 Теодор Палеолог 29
 Теодор Продром 13–14, 17–18
 Теодосије (епископ) 166
 Тимотеј (свештеник) 55
 Тимотијевића, Милутин 164
 Тихон (Троицки) 165
 Тонковић, Радмила 165
 Точанац Радовић, Исидора 57, 65–67, 77, 81, 175
 Трифун Драго 122, 132, 135
 Трифуновић, Ђ. 10, 34
 Трлајић, Григорије 87
 Ћирковић, Сима 10, 34–35, 37–40, 43, 46
 Ћоровић-Љубинковић, М. 51–52, 61
 Ћосић, Добрица 103–110, 112, 114–116
 Ћосићи (фамилија) 59
 Угрин Чак 40–41
 Узелац, Александар 35, 40–43, 46
 Урбан IV (папа) 38
 Фасулакис, Стериос (Fassoulakis, Sterios) 21–22
 Фејсал (саудијски краљ) 99
 Ферјанчић, Божидар 14, 17, 23
 Фежер, Г. (Fejér, G.) 34, 37–39, 41, 44
 Филотеј (монах) 54
 Финлеј, Роберт (R. Finlay) 121
 Флек, Ханс-Георг (Hans-Georg Fleck) 105
 Флорински, Тимотеј 22, 28
 Фонт, М. 37–39
 Фотић, Александар 145, 154, 161
 Франсоа I (француски краљ) 123
 Фрањо Болица 122
 Хајир-бег (Науг-beg) 134
 Хајнал, Џон (John Hajnal) 77
 Хајнацки, Т. (Hajnasczky) 42
 Хајредин Барбароса 125
 Харди, Ђура 37, 39
 Хасан-пашина Паланка 140
 Хафез 98
 Хаци-Рувим 60–61
 Хенрик Гисинг (барон, војсковођа) 38–39
 Хефернан, Брајан 162
 Хопф, Карл 22
 Христић, Коста Н. 167
 Худелист, Дарко 106–107
 Хуранднер, Волфрам (W. Hörandner) 14
 Хусрев-бег (санџакбег) 124
 Цветићанин, Радивој 110, 113, 115
 Чавошки, Коста 104
 Чак (породица) 41
 Чоралић, Ловорка 120
 Џацић, Петар 106
 Шазли, Саад ел 92
 Шаркић, Срђан 145
 Шафарик, Јожеф 10, 85
 Шебок, Ласло (Sebök László) 70
 Шејнет, Чан Клод (J. C. Cheynet) 11
 Шокорац, Александар 95, 101
 Шулетић, Небојша С. 139–141, 145, 159, 175
 Шушњара, Иво 111–112

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Абу Даби 98
 Азбуковачка села 61–62
 Азбуковица 59
 Азербејџан 134
 Албанија 162
 Александрија 123
 Алжир 94, 100
 Амисија (Турска) 134
 Апенинско полуострво 123
 Апулија 123–124
 Ариље 46
 Асоматон 25
 Атос 23, 161
 Аустрија 163
 Аустроугарска 58, 171–172
- Баја 66, 167, 169
 Бајина Башта 49, 61
 Бајски протопопијат 66
 Балкан / Балканско полуострво 33, 45, 59, 76,
 122–123, 145, 168–169
 Бановина Хрватска 107
 Бањани 52
 Бар 120
 Бачка 167
 Бачка епархија 65–68, 71, 73–75, 77, 79, 81, 165
 Бачка епископија 75, 78
 Бачко-бодрошка жупанија 68, 70
 Бела Црква (Крупань) 52, 54
 Белгија 163
 Белоцркванска парохија (Крупань) 54
 Бенгази 100
 Београд , 36, 42–43, 47, 56–57, 59–62, 84, 96,
 103, 110–111, 113, 140–143, 146–148, 150–152,
 155–156, 158–159, 164, 166–168, 171–172
 Београдска епархија 142, 144
 Београдска митрополија 51–53, 58–59, 141
 Београдска тврђава 85
 Београдски пашалук 59–60
 Беочин (манастир) 54
 Берлин 171
 Беч 66, 69, 88, 172
 Бистрица 164
 Бихор (Стара Србија) 59
 Блиски исток 91–92, 94–96, 99
- Боговађа (манастир) 60–61
 Бока которска 120, 122, 125
 Бон 94
 Бордо 161
 Босанска епархија 139
 Босански санџак 144
 Босна 12, 36–43, 45–46, 56, 59, 60
 Босна и Херцеговина 115, 172
 Браничево 33, 36–37, 40, 43–47, 140
 Браничево-Кучево (бановина) 40, 43
 Бранковина (село) 83–84
 Бранковина 60–61, 84
 Братачић (село) 52, 59, 61
 Бреска 52–54
 Брод (Босански санџак) 144
 Брусница (село) 84
 Бугарска 43–46, 10, 162, 172
 Будва 120
 Будим 83–84, 87–88
 Будимпешта 70, 73
 Будисава (Tisza kálmánfalva) 68
 Буковица 52–54, 60
 Буково (манастир) 169
- Валопа 123, 128
 Ваљево 49–52, 56, 60–62
 Ваљевска епископија 49–52, 56–59, 64
 Ваљевска митрополија 63
 Ваљевска нахија 60, 83
 Ваљевски дистрикт 49, 51–52, 53, 55
 Ваљевски крај 62
 Варадински Шанац 66
 Ватопед (манастир) 23
 Вашингтон 93–94
 Велика Британија 95
 Велика Морава 45
 Венецијанска лагуна 122
 Венецијанска република 119–126, 131–132,
 135–137
 Вернарис 28
 Видин 135
 Видинска кнежевина 43
 Видински санџак 144
 Византија 9, 21, 23, 36, 46, 145
 Вилово 67, 69, 79

- Влашић 62
 Влашка 162
 Војводина 74
 Војна крајина 66, 68–69, 71, 78, 81
 Волерон (Тракија) 29
 Вољавча (манастир) 56, 61
 Врагочаница 62
 Врана 124–125
 Врање 14
 Врело 52
 Вронт 30
 Вршац 41, 45
 Вршачка епархија 144
 Вуковар 87
- Газа 91, 99
 Галата (Пера) 132
 Галиција 37
 Гардиновци 67, 69, 79
 Гатачко поље 35
 Гацко 33, 35
 Гласинац 59
 Голанска висораван 91–93, 99, 101
 Горажде 59
 Горње Црниљево → видети: Црниљево
 Горњи Ковил 67–69, 77–79
 Госпођинци 67, 69, 79
 Грабовац (манастир) 60
 Гроцка 140
 Грчка 163
 Гуњак 62
 Гуцарат 134
- Далмација 11, 16, 41, 124–126
 Дамаск 92, 94–95, 97
 Данска 94
 Дежево 34, 36, 46
 Делта Нила 97
 Дивци 52, 54, 60–61
 Диу (лука) 134
 Добри До (Скопље) 143
 Добриловина (манастир) 54, 61
 Добросавица (Доброселица, Стари Влах) 55, 59
 Докмир 52
 Доње Подриње 61
 Доње Црниљево 58
 Доњи Ковил 68–69, 79
 Доњоковилска општина 68
 Драва 133, 135
 Драгијевица 52, 55, 59, 61–62
 Драгодол 62
 Драч 11, 16, 19
 Дринопољ (митрополија) 162
 Дубравица 84
 Дубровник 10, 46, 132–136
 Дукља 9–11
 Дунав 59
- Ђирокастро (митрополија) 162
 Ђурђево 68, 79
- Европа 11, 18, 77, 161, 163
 Египат 91–101, 134
 Ел Ариш (Синај) 98
 Енглеска 162
 Ердшомљо (Вршац) 41, 45
 Есфагмен 27–28
- Жабаљ 66–67, 69, 71, 79, 81
 Жабаљски округ 68
 Жабаљски протопојат 65–69, 71–81
 Жабаљски срез 72, 80
 Ждрело 45
 Желихово (село) 22, 24
 Жича (манастир) 46
- Загреб 111
 Задар 124
 Западна Европа 161–162
 Западна обала 91
 Западна Србија 51, 55–56, 60
 Звечан 14
 Земун 86–88
 Зеносино 132
 Зигос (Грчка) 14
 Зихна (Грчка) 21–24, 27, 30–31
 Златни рог 132
- Израел 91–95, 101
 Индија 134–135
 Ирак 97
 Ириг 87–88
 Истанбул 139, 163 → видети и: Цариград
 Источна Босна 59–60
 Источна Европа 161
 Источни Азербејџан 134
 Италија 123, 163
 Ишасег 38
- Јабланица (Стари Влах) 55
 Јабучје 60
 Јагодински дисктрикт 51
 Јадар 58
 Јадарска села 61
 Јадранска обала 123
 Јадранско море 77, 124–126
 Јегра (Eger) 67, 69
 Јовања (манастир) 56, 61
 Јозефово → видети: Жабаљ
 Југославија 11, 14, 91, 94–96, 100, 103–109, 111–112, 114–115
 Јужна Србија 144
- Каиро 94, 97
 Каона (манастир) 56
 Карвија → видети: Неа Силата

Карловачка митрополија 59, 65–66
 Кастамон 17
 Кастро (град) 124
 Каћ 67–69, 79
 Кијев 168
 Кикос (манастир) 161
 Кина 97
 Кипар 123, 161–162
 Кладово 133, 135
 Клис 123
 Клишки санџак 144
 Кнежевина Србија 168
 Ковиљ (манастир) 67–68, 74
 Колашин 59
 Колубара (област) 58
 Коморан 85
 Константинопол → видети: Цариград
 Косово и Метохија 103–104, 163, 165–166
 Косовска Митровица 59
 Котор 119–120, 122, 124–127, 130, 132–134, 136–137
 Коцељева 59
 Крагујевачки дистрикт 51
 Краљевина Србија 172
 Краљевина СХС 70
 Краљевина Угарска 145
 Крупањски дистрикт 51
 Крф 124
 Крчмар 60–61
 Куцура 74
 Куч (Црна Гора) 58
 Кучево 36, 37, 40, 41, 43–46

Лаодикија 17
 Левунион (Тракија) 14
 Лешнички дистрикт 51
 Либан 101
 Либија 97
 Ликодра (код Крупња) 62
 Лим 46
 Лион 161
 Липљан 14–16, 19
 Лок 67, 69, 79
 Лондон 94–95, 111
 Лопатањ 52, 58–59, 62

Љубостиња (манастир) 56

Мађарска 39, 67
 Македонија 23
 Манастир Беочин 54
 Манастир Боговађа 60–61
 Манастир Буково 169
 Манастир Ватопед 23
 Манастир Вољавча 56, 61
 Манастир Грабовац 60
 Манастир Добриловина 54, 61
 Манастир Жича 46

Манастир Јовања 56, 61
 Манастир Каона 56
 Манастир Кикод (Кипар) 161
 Манастир Ковиљ 67–69, 74
 Манастир Љубостиња 56
 Манастир Нучет (Влашка) 162
 Манастир Привина Глава 56
 Манастир Пустиња 60–61
 Манастир Раваница 169
 Манастир Рача 49–51, 54
 Манастир Ремета 56
 Манастир Рибница
 Манастир Света Ана (Холандија) 162
 Манастир Свети Јован Претеча 21–23, 25–27, 29
 Манастир Светих Архангела 21–24
 Манастир Студеница 10
 Манастир Троноша 54
 Манастир Ћелије 60–61
 Манастир Филотеј 23, 30
 Манастир Хиландар 23, 29, 162
 Манастир Црна Река 56
 Манастир Чокешина 56, 63
 Мариенбург 85
 Марков манастир (Скопље) 51
 Марковац 51
 Мароко 97
 Мачва (град) 38, 40
 Мачва 33, 36–46, 59
 Мачванска бановина 38, 40
 Мачковци 45
 Мексико 162
 Меникејска гора 21–26
 Меникејски метох 28
 Метла (кланац) 98
 Метохија 164
 Миличаница 61
 Митла (превој) 96
 Мосинопол 29
 Москва 93–94, 108
 Мошорин 67, 69, 71, 78–79

Надаљ 68, 79
 Неа Силата 162
 Невесиње 58
 Немачка 163
 Непричава 52, 55
 Никомедија 16–17
 Никшић 55, 59
 Нил 97
 Ниш 46, 145, 165, 168
 Нишка епархија 144
 Новаци 60
 Нови Пазар 127
 Новосадски протопопијат 66–67
 Нучет (манастир) 162

Његуши 135–136

- Обровац 124
 Овострани Срем 36–38, 46
 Омиш 137
 Онострани Срем 36–38, 46
 Општина Чајетина 55
 Ормилије (манастир, Грчка) 163
 Оровица 54
 Осат 59, 61
 Осечанска парохија 55, 58–59, 61
 Осечански крај 58, 62
 Осеченица (шанац) 52
 Осеченица 54, 61
 Осечина (општина) 60
 Осечина 49–50, 52–54, 58–64
 Османско царство 49, 55, 58, 60, 64, 119, 121, 123–125, 134, 162
 Остружањ 52, 59, 61–62
 Отрантска врата 123
 Охридска архиепископија 140

 Палешки дистрикт 52–53, 55
 Париз 94, 161
 Пауне 52, 54, 60
 Персија (Иран) 134
 Персијски залив 134
 Петница 52–54, 60–61
 Пећ 141, 143, 147, 150, 152, 154, 157
 Пећка патријаршија 49, 139–141, 144, 146, 158, 164
 Пећки манастир 144
 Пешта 83
 Пива (Херцеговина) 58–59
 Пипери (Црна Гора) 59
 Пирин (Бугарска) 27
 Плужац 52, 59–60, 62
 Пљевља 59
 Подгорина 58
 Подриње 59, 61
 Пожаревац 51, 87, 140, 143, 156–157
 Пожаревачки кадилук 156–157
 Пожега 140
 Пожешка нахија 60
 Полог 14
 Пољска 163
 Пополија 29
 Привина Глава (манастир) 56
 Призрен 141, 163–166
 Прњавор (ман. Ковиљ) 67–69, 79
 Пустиња (манастир) 60–61

 Раваница (манастир) 169
 Равна гора 115
 Рађевска села 61
 Рас 10, 18–19, 34, 36
 Рача (манастир) 49–51, 54
 Рашка 11–13, 34
 Рашко-призренска епархија 165
 Ремета (манастир) 56

 Рибница (манастир) 60
 Рим 94, 122, 124
 Ромејско царство 9
 Рудничка нахија 60, 84
 Руднички дистрикт 51
 Руднички крај 46
 Румелија 134
 Румунија 162
 Русија 165, 168, 171
 Руски Крстур 74

 Сава (река) 36, 59133, 135
 Санкт Петербург 77, 85, 171
 Сарајево 54, 111, 141–142
 Саудијска Арабија 97–98
 Света Ана (манастир, Холандија) 162
 Света Гора 30, 161–162
 Свети Архангели (манастир) 21–24
 Свети Јован Претеча (манастир) 21–23, 25–27, 29
 Свилајнац 84
 Северна Албанија 162
 Североисточна Босна 46
 Сегедин 66
 Сегедински протопопијат 66–67
 Сен Гален 161
 Сент Иван → видети: Шајкаш
 Сер (Грчка) 21–23, 29–30
 Синај 92, 98–99
 Синајска пустиња 96
 Синајско полуострво 91–92
 Сирија 92–95, 97–98, 100–101
 Сједињене Америчке Државе 91–93, 97, 99, 101, 165
 Скадар 12
 Скопље 14–15, 51
 Скрадин 124
 Славковица 60
 Славонија 37, 41
 Словац 51
 Словачка 85, 165
 Смедерево 140
 Смедеревска епархија 140
 Совјетски Савез 91–93, 97–98, 100
 Созопол 17
 Соко (град) 62
 Соколска нахија 54, 60
 Солана (манастир, Француска) 163
 Солун 162
 Сомбор 66
 Сомборски протопопијат 66
 Софија 34–35, 43–46, 161
 Сплит 123, 137
 Сребреница 61
 Срем 33, 36–37, 54, 59, 140
 Сремска жупанија 36, 38
 Сремска Митровица 84
 Сремски Карловци 58, 66, 167

Српска земља 12–13, 19
 Стара Пазова 84
 Стара Србија 59
 Стари Влах 56, 59
 Студеница (манастир) 10
 Суецки канал 92, 94, 96, 98

Табриз 134
 Тврђава Брод (Босански санџак) 144
 Тврђава Фетислам (Видински санџак) 144
 Тел Авив 98
 Темишвар 141, 143, 149–150
 Темишварска епархија 144
 Темишварски санџак 142, 149
 Тирански теснац 99
 Тител 67, 69, 72, 79, 81
 Тителски округ 68
 Тителски срез 72, 80
 Тобрук 100
 Топчидер 169
 Тракија 21
 Трансилванија 44–45, 68, 74
 Трибалија → видети: Дукља
 Трилис 27, 30
 Троноша (манастир) 54
 Трст 77
 Туларе 52
 Тунис 123
 Турска 123, 163
 Турско царство 59

Ћелије (манастир) 60–61

Угарска 34, 37–41, 46, 70, 74, 133–134, 145
 Ужице 62
 Ужичка (Ваљевска) епархија 144
 Ужичка епископија 59
 Ужичка нахија 60
 Ужичка република 115
 Ужичко-ваљевска митрополија 49, 60–61, 63–64
 Улцињ 120
 Усора-Соли 36–37, 43, 47

Ферем → видети: Пирин
 Фетислам (Видински санџак) 144
 Филотеј (манастир) 23, 30
 Француска 129, 162–163

Футог 66
 Футошки протопопијат 66

Хабзбуршка монархија 49, 51, 54, 60, 64, 73, 80, 140
 Хевешка жупанија 67
 Херцег Нови 120, 125, 137
 Херцеговина 54, 56, 58–59, 61–62
 Хиландар (манастир) 23, 29, 162
 Ходско језеро 44
 Холандија 162
 Хрватска 41, 115
 Христово 29

Цариград 14, 119, 122–124, 126–127, 129–130, 132–137, 140–142, 146, 148–149, 151, 153, 155–156, 158, 162

Цветуља 62
 Цвитковац, Н. 41
 Централна Србија 56
 Цер 62
 Цетина (Клишки санџак) 144
 Црвени До (Црна Гора) 59
 Црвено море 134
 Црна Гора 58, 122, 124, 136
 Црна Река (манастир) 56
 Црниљево (Горње Црниљево) 52, 59

Чајетина (општина) 55
 Чачак 83, 140
 Чачански дистрикт 51
 Чешка 34, 38, 163, 165
 Чокешина (манастир) 56, 62–63
 Чуруг 67, 69, 79

Шабац 60, 167, 170
 Шабачка епархија 62
 Шабачка епископија 60, 62
 Шабачка нахија 60
 Шабачки дистрикт 51, 58
 Шајкаш 67–69, 79
 Шајкашки батаљон (Шајкашка) 65–75, 80–81
 Шајкашки срез 66
 Шанац (Доњи Ковиљ) 67
 Шарм ел Шеик 98–99
 Шашинци (село) 84
 Шид 56
 Шпанија 162
 Шумадија 83

Регистре сачинио
Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2022. ГОДИНИ REVIEWERS OF PAPERS IN 2022

Проф. др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Биљана Вучетић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Бранка Драгосавац, библиотекарски саветник, Правни факултет, Универзитет у Београду;
Др Александра Колаковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
Др Предраг Коматина, виши научни сарадник, Византолошки институт, Београд;
Академик Василије Ћ. Крстић, Српска академија наука и уметности, Београд;
Др Петар В. Крстић, научни саветник, Историјски институт Београд;
Проф. др Љубомирка Кркљуш, Матица српска, Нови Сад;
Др Александар Р. Крстић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Проф. др Богдан Лубардић, Православни богословски факултет, Универзитет у Београду;
Др Бојана Миљковић Катић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Александра Новаков, научни сарадник, Матица српска, Нови Сад;
Проф. др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Срђан Рудић, научни саветник, Историјски институт, Београд;
Др Ана Столић, виши научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Исидора Точанац Радовић, научни сарадник, Историјски институт Београд;
Др Александар Фотић, стручни саветник, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Небојша С. Шулетић, научни сарадник, Балканолошки институт САНУ, Београд.

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Мајице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Мајице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Мајице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Мајице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Мајице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Мајице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензена и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензена та непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајџице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднеси рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Матице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајнице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the authorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЧИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **ljdragic@maticasrpska.org.rs** или **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Љиљана Дражић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажета**к на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод**.

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, на крају рада, а пре резимеа на страном језику. У захвалници се дају подаци о истраживању из којег је проистекао рад понуђен за објављивање. о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима који су на различите начине допринели настанку рада.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог на-

вођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.”.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље”.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто”. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто”, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правовису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети” користи се скраћеница „вид.”, а за „упоредити” се користи скраћеница „упор.”.

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **ljdradic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: *Ljiljana Drazic, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000* (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

THANK-YOU NOTE

The thank-you note is written as a separate section. This note provides information on the research done before the work was offered for publication, on the financier of that research, as well as gratitude to the persons who contributed to the creation of the work in various ways.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long

journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.

3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.
5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by "et al."
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author's initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author's initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by "etc."
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then "ibid." should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срѣскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For "compare" the abbreviation "cf." should be used.

TRANSLATED
Оливера Кривошић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

MATICA SRPSKA

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НЗ: 1 Matice Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: ljdradic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 107 (1/2023) 23. маја 2023. године
За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стиручни сарадник Одељења: мср Љиљана Дражић
Лектор: мср Љиљана Дражић
Коректор: Владимир Николић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слој: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 107 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – *Proceedings in History* /
главни и одговорни уредник Петар В. Крстић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410